

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA BİR HAFIZA ZİNCİRİ OLARAK DİN

Doktora Tezi

RUSLAN IBRAYEV

İstanbul, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA BİR HAFIZA ZİNCİRİ OLARAK DİN

Doktora Tezi

RUSLAN IBRAYEV

Danışman:
Prof. Dr. ALİ COŞKUN

İstanbul, 2022

ÖZET

Kazak Hanlığı ile Rus İmparatorluğu ilişkileri 1731 yılında başlamıştır. Bu tarihten sonraki 200 yıllık dönem sömürü dönemini ve 70 yıllık dönem Sovyetler Birliği dönemini kapsamaktadır. İmparatorluk 200 yıllık dönemde Kazaklara yönelik ekonomik ve idari sömürü siyaseti uygulayarak Kazakların Batı Sibirya’da bulunan verimli topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır. Fakat Kazak topraklarının ekonomik olarak Moskova’ya bağlanması Sovyetler Birliği döneminde tamamlanmıştır. Bu siyasetlerin hepsi milyonlarca kişinin kurban olmasına sebep olmuş ve Kazakların toplumsal yaşamını etkileyerek hafızalarında derin travmalar yaratmıştır.

İmparatorluk döneminde yürütülen Ruslaştırma politikası kapsamında Kazakları Hristiyanlaştırma politikası da yürütülmüştür. Bundan sonraki Sovyetler döneminde Sovyetleştirme politikası kapsamında din alimlerine ve ulemaya baskılar uygulanmış, ateizm propagandası yapılmış ve bu politikaların hepsi Kazak dinî hafızasını derinden etkilemiştir. Sovyetler Birliği’nde 1985 yılında iktidara Mihail Gorbachev geldikten sonra Büyük Terör kurbanlarına siyasi rehabilitasyon yapılmış ve bu süreç Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsız Kazakistan’da da devam edilmiştir. Bu dönemde imparatorluk entelektüellerine, Leninci komünistlere ve milliyetçilere siyasi rehabilitasyon ve aklama yapılsa da bugüne dek din âlimlerine ve ulemaya yapılmamıştır.

Bağımsızlıktan sonra dinî hafızanın canlanmasıyla halk Sovyetler döneminde devlet baskısından dolayı hayatını kaybeden din âlimlerini tekrar hatırlayarak onların hayatlarını araştırmaya başlamıştır. Bazı yerlerde onlara türbeler yapılmış, camilere isimleri verilmiş, müzeler açılmış hatta heykelleri bile dikilmiştir. Bu çalışma, söz konusu değişimleri incelemekte ve bu işlerin nasıl yürütüldüğünü ele almaktadır. Araştırmanın Kazakistan’da kimlik, hafıza ve dinî hafıza çalışmalarını yürüten kişilerin ilgisini çekebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, din, hafıza, hafıza zinciri, kültür, kimlik, siyaset, milliyetçilik, SSCB, komünizm, post Sovyet bölgeleri.

ABSTRACT

The relations between the Kazakh Khanate and the Russian Empire started in 1731. The period of 200 years after this date covers the period of exploitation and the period of 70 years includes the period of the Soviet Union. The empire tried to seize the fertile lands of the Kazakhs in Western Siberia by applying economic and administrative exploitation policy towards the Kazakhs in a 200-year period. However, the economic occupation of Kazakh lands by Moscow was completed during the Soviet Union. All of these policies caused the victims of millions of people and created deep traumas in the memory by affecting the social life of the Kazakhs.

Within the scope of the Russification policy carried out during the imperial period, the policy of Christianizing the Kazakhs was carried out. In the next Soviet period, religious scholars and ulama were oppressed within the scope of the Sovietization policy, atheism propaganda was made, and all of these policies deeply affected the Kazakh religious memory. After Mikhail Gorbachev came to power in the Soviet Union in 1985, the victims of the Great Terror were politically rehabilitated and this process continued in independent Kazakhstan after the collapse of the Soviet Union. In this period, although political rehabilitation and acquittal were made to the intellectuals of the Empire, Leninist communists and nationalists, it has not been done to religious scholars and ulama.

After the independence, with the revival of religious memory, the people remembered the religious scholars and ulama who lost their lives due to state pressure during the Soviet period and started to investigate their lives. In some places, mausoleums were built for them, mosques were named after them, museums were opened, and even statues were erected. This study examines these changes and considers how they are carried out. It is thought that the research will be of interest to people who are conducting identity, memory and religious memory studies in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, religion, memory, memory chain, culture, identity, politics, nationalism, USSR, communism, post-Soviet regions.

ÖNSÖZ

Hafıza konusu, ilk kez Fransa’da ele alınmaya başlanmış ve son 40 yılda dünya gündemine oturan konulardan biri hâline gelmiştir. Bu konudaki çalışmaların post-Sovyet ve Orta Asya devletlerinde daha yavaş ilerlediğini söylemek mümkündür. Kazakistan’da hafıza çalışmaları ilk kez 2015 yılında başlamıştır ve bugüne dek bu konuda sadece birkaç eser kaleme alınmıştır.

Mevcut çalışmada başlangıçta Avrupa’da din sosyolojisi alanında Danièle Hervieu-Léger ve Grace Davie tarafından yapılan çalışmaların Kazakistan’da da uygulanması planlanmıştır. Sahaya inilerek bu teorilerin hayata geçirilmesi, Kazakistan’da bugüne dek neden doğru düzgün hafıza çalışmalarının yapılmadığını ve Avrupa’daki dinî hafızanın aksine Kazak dinî hafızasının travma geçirmiş bir hafıza olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple tezin bir zemine oturması için sosyal bilimlerin diğer alanları, sosyoloji, tarih ve antropoloji alanında bu konuda yapılmış çalışmalar incelenmiştir.

Kazak hafızasındaki bu travmalar, Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği döneminde oluşmuştur. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Kazakistan, oluşturduğu iktidar sisteminde ve ideoloji, kurumlar ve kadroların hazırlanması konusunda eski iktidarın mirasçısı olarak kalmıştır. Bunun yanı sıra Kazakistan’da Ruslar hâlâ genel nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bunlar devletin bu konuları araştırmada daha dikkatli davranmasına sebep olmuş olabilir. Söz konusu dönemleri kapsayan devlet arşivlerinin hâlâ açılmamasının da bu çalışmaların gecikmesine sebep olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum ise sosyal bilimler alanında çalışan kişilerin işlerini zorlaştırmaktadır.

Çalışma sırasında bunların yanı sıra başka zorluklarla da karşılaşmıştır. Bunlardan ilki 2020 yılında başlamış olan Covid-19 salgınıdır. Kütüphanelerin ve araştırma merkezlerinin kapalı olması kaynaklara ulaşım sıkıntısı yaşatmıştır. Bu sebeple çalışmanın büyük bir kısmı ev ortamında ve elektronik kaynaklar kullanılarak yapılmış, salgın mülakat yapma konusunda da sıkıntılar yaşatmıştır. Mülakatlar Kazakistan’da gerçekleştirilmiştir. Salgından korkan kişilerin bir kısmı mülakata katılmaktan çekinmişlerdir. Bunların içinde yer alan yaşlı ve kronik hastalıkları olan kişilerle mülakat sırasında daha dikkatli olunmak zorunda kalındı. Bu sebeple mülakatlar sırasında test yaptırılarak, gidilen yerlerde hasta olunmadığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ama bu bizi de hastalıktan koruyamadı. Mülakata katılan kişilerden bulaşan hastalık sebebiyle 4 aydan uzun bir süre mülakatlar ertelenmek zorunda kalındı.

Salgın kendi hayatımda da kayıplara neden oldu. Salgından dolayı 2020 yılında babamı kaybettim. Uçuşların salgın nedeniyle kapatılması sırasında babamın cenazesine de yetişemedim. Babamın cenazesine gittiğim zaman 1 ay geçmeden kız kardeşimi kaybetmem benim için çok acı oldu. Bu kayıplar hayatımdaki değişimlere de sebep oldu. Kız kardeşimin vefatından tam 1 yıl sonra çok sevdiğim dedemi de kaybettim. Hafızanın ortaya çıkmasını etkileyen en önemli faktörlerden birinin “yakınların ölüm anı” olduğu ifade edilmektedir. Gerçekten insan ölen yakınları ile kendi hafızasının büyük bir parçasının da gittiğini hissediyormuş. Bu da çalışmamız sırasında dinî hafıza olayını daha derinden yaşamamıza sebep olmuştur.

Babam ve küçük kız kardeşimin vefatından sonra dedem de ölüme hazırlanmaya başlamıştı. Yanına gittiğim zaman mümkün oldukça benimle çok zaman geçirmeye çalışıyordu. Hatıralarını benimle paylaşıyordu. Hayata gözlerini yummasından 1 ay önce Stalin’in başlattığı Kazak kulaklarının (Bay) tasfiyesi döneminde Sibiryaya gönderilerek hayatını kaybeden dedesi ve annesinin büyük kardeşlerini bulamadığını dile getirmişti. Araştırırken Sibiryaya topraklarının doğusundan batısına kadar, hatta Kafkasya’dan Kırım’a ve Finlandiya topraklarına kadar gezdiğini söylemişti. En büyük idealinin onların kendilerini ya da en azından mezarlarını bulmak olduğunu anlatıyordu. Ama bu misyonunu gerçekleştirilemedi. Bunun yanı sıra doğum yaparken hayatını kaybeden, yaşadığı bölgeden 2000 kilometre uzakta olan annesinin mezarını da hatırlıyordu. Ölümünden birkaç yıl önce annesinin başında olan mezar taşını yenilemişti. Dedemle olan bu yakınlık da dinî hafızayı yakından anlamama ve tezimin ana hatlarını oluşturmama sebep olmuştur.

Bu sıkıntılı dönemde yanımda olan herkese çok teşekkür etmek istiyorum. Araştırmamız sırasında desteklerinden dolayı danışmanım Prof. Dr. Ali Coşkun’a ve desteklerini esirgemeyen değerli Hocam Prof. Dr. Halil Aydınalp’a teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca hocalarımdan olan Prof. Dr. Aşirbek Muminov’a, Doç. Dr. Nurlan Baygabılov’a, Doç. Dr. Hafize Şule Albayrak’a, Türkçe öğretmenim Dr. Nurgül Yıldız’a, Doç. Dr. Muhammed Coşkun’a, Doç. Dr. Ali Ülvi Özbey’e ve Doç. Dr. Nebile Özmen’e çok şey borçluyum. Ayrıca tez döneminde gösterdikleri desteklerinden dolayı bütün aileme ve ayrıca büyükannem Gülnar Rımbekkızı’na teşekkür etmek istiyorum.

Ruslan IBRAYEV

İstanbul, 2022

KISALTMALAR

KPMK: Komünist Parti Merkez Komitesi

KazSSC: Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

ODİ:.....Orenburg Dini İdaresi

KMDİ:.....Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi

SADUM:.....Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi

MAB:.....Militan Ateistler Birliği

KMDİ:.....Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	3
I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE.....	7
DİN, HAFIZA VE EKONOMİ BAĞLAMINDA KAZAKLARIN SOSYAL TARİHİ.....	7
1. Sosyal Bilimlerde Hafıza Çalışmalarına Giriş.....	7
1.2. Maurice Halbwachs'ın Hafıza Yaklaşımı.....	8
1.2. Daniele Hervieu-Leger ve Grace Davie'nin "Hafıza Zinciri" Yaklaşımları.....	10
1.3. Pierre Nora'nın Hafıza Yaklaşımı.....	13
1.4. Jan Assmann'ın Kültürel Hafıza Yaklaşımı.....	15
1.5. Alexander Etkind ve Aleida Assmann'ın Travmatik Hafıza Yaklaşımı.....	19
2. Kazakistan'da Dini Hafızanın Tarihsel Köklerine Giriş: Altın Orda ve Kazak Hanlığı Döneminde İslam.....	22
3. Rus İmparatorluğu Döneminde Sömürü Siyaseti ve Dini Hafıza.....	25
3.1. Orenburg Dini İdaresinin Kuruluşu.....	25
3.2. İmparatorluk Politikasının Değişmesi Sırasında Din.....	29
3.3. Şamanlaştırma Siyaseti.....	31
3.4. Hristiyanlaştırma Siyaseti.....	34
4. Modern Milli Hafızanın Oluşumunda Dini Hafıza (1906-1919).....	37
4.1. Kazak Milliyetçiliği ve Alaş Partisi.....	37
4.2. Modern Milliyetçilik Döneminde İslami Hareketler.....	44
5. Bolşevik Dönemi Devlet Terörü ve Travmatik Hafızanın Yeniden Üretimi (1919-1939).....	46
5.1. Devlet Terörü ve Totaliter Devlet.....	46
5.2. Kazak Hafızasında Travmanın Oluşması.....	51
5.3. Terör Döneminde Din.....	56
6. Stalin Dönemi Siyasi Hafızada Dinin Şekillenışı (1939-1956).....	63
6.1. Sovyet Siyasi Hafızasının Oluşumu.....	63
6.2. Stalinci Düşüncede Halkçılık.....	66
6.3. Sovyet Siyasi Hafızası Döneminde Din.....	70
7. Soğuk Savaş Dönemi Militer Hafızada Din (1956-1986).....	74
7.1. Sovyetler Birliğinde Militer Hafızanın Oluşması.....	74
7.2. Militer Hafızanın Sembolleri.....	79
7.3. Militer Hafıza Döneminde Sovyet Gençliği.....	80
7.3. Militer Hafıza Döneminde Din.....	84
7.5. Sovyetler Döneminde Dil, Eğitim ve Ateist Propaganda.....	90
7.6. Dinin Sığınma Alanı Olarak Aile.....	96
7.7. Dinin Sığınma Alanı Olarak Cenaze ve Mezarlar.....	98
7.8. Dini Bayramların Kutlanmasına Kısıtlamalar.....	103
8. Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Kazakistan'da Hafıza Arayışlarının Teorik Zemini.....	110
8.1. SSCB'nin Dağılması.....	110
8.2. Kazakların Arasında Milliyetçi Düşüncelerin Canlanması.....	111
8.3. Kazakistan'da Bağımsızlık Yıllarında Demografik Değişimler	

ve Rusya Yandaşlığı.....	115
8.4. Kazakların Miras Hafızası.....	119
8.5. Nazarbayev'in Pragmatizm'i.....	121
II. BÖLÜM: SAHA ARAŞTIRMASI.....	125
BAĞIMSIZLIKTAN SONRA KAZAKİSTAN'DA BİR HAFIZA ZİNCİRİ	
OLARAK DİN.....	125
1. Dinî Hafızanın Canlanması.....	125
1.1. Anlam Kaybı Sırasında Dindarlığın Artması.....	125
1.2. Camilerin Tekrardan Dini Hayatın Merkezine Dönüşmesi.....	126
1.3. Evliya Türbeleri ve Kutsal Mekanları Ziyaretin Artması.....	129
1.4. Alternatif Hafıza 1: “Yesevi Yolu” Hareketi.....	132
1.5. Alternatif Hafıza 2: “Ata Yolu” Hareketi.....	134
1.6. Kazakistan'da İthal Hafıza Meselesi.....	136
1.7. Vekil Hafıza: Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ).....	139
1.8. Bağımsızlıktan Sonra Kazak Dini Hafızasında Yer Alan Değişimler.....	144
2. Kazak Dini Hafızasında Oluşmuş Travmalar.....	145
2.1. Gömülmeyenler ve Hayaletler.....	145
2.2. Kazak Hafızasındaki Travmaların Özellikleri.....	149
2.3. Ata Mezarlıklarını Bulmanın Travmayı Gidermedeki Önemi.....	153
3. Yumuşak Hafıza.....	157
3.1. Kazakistan'da Yumuşak Hafıza Çalışmaları.....	157
3.2. Halkın Yumuşak Hafıza'sında Din Alimlerinin Önemi.....	159
4. Kazakistan'da Sert Hafıza ve Hafıza Mekanları Çalışmaları.....	160
4.1. Sert Hafıza.....	160
4.2. Kazakistan'da Sert Hafıza Konusunda Ele Alınan Projeler.....	164
SONUÇ.....	169
KAYNAKLAR.....	173

GİRİŞ

Hafıza bireysel olduğu kadar aynı zamanda sosyal bir olaydır ve insan beyninde kendiliğinden değil, sosyal ortamdaki eylemler ve grup içerisindeki ilişkilerle ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple de hafıza sosyal grup içerisinde ele alınmalıdır. Kazaklar da sosyal bir grup olduğu için kendi kolektif kültürel ve dinî hafızalarına sahiptirler. Bu çalışmada kolektif hafıza olarak Kazak dini hafızası ele alınmaktadır. Kazak dini hafızası, Rus İmparatorluğu'nun sömürü döneminden başlayarak Sovyetler dönemini ve ondan sonraki post-Sovyet dönemini kapsamaktadır. Bu dönem içerisinde imparatorluğun Ruslaştırma, Şamanlaştırma ve Hristiyanlaştırma, ondan sonraki dönemde de Sovyetler Birliği'ndeki Sovyetleştirme politikaları Kazak dinî hafızasını doğrudan etkilemiştir. İmparatorluk döneminde din alimlerine ve dinî liderlere baskı uygulanmış, ulema ve liderler çeşitli sebeplerle sürgün edilmiştir. Bu baskı ve sürgünler, 1928'de başlayan "Dinsiz geçen beş yıllık dönem"de en üst düzeye ulaşmış ve bütün Sovyetler döneminde devam etmiştir. Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşması bu durumun sona ermesini sağlamıştır. Bazı yerlerde halk atalarının cenazesini bularak mezarlar inşa ettirmiş, yeni açılan camilere bu baskı ve sürgün sırasında hayatını kaybeden âlimlerin isimlerini vermeye başlamıştır. Bunun neticesinde insanlar zayıflamış olan dini hafızalarını yeniden birleştirmeye ve güçlendirmeye başlamıştır. Araştırmanın konusu da bu imparatorluk ve Sovyet döneminde zayıflayan ve bağımsızlık döneminde tekrar canlanmaya başlayan Kazak dinî hafızasını açığa çıkarmaktır.

Rus İmparatorluğu'nun Kazak topraklarını sömürü siyaseti ekonomik çıkarlar göz önünde tutularak yürütülmüştür. Bu siyaset, ilk başta imparatorlukta yaygın olan merkantilist-ticaretçi düşüncelerle yapılmış, daha sonra imparatorlukta hammadde ticaretine dayalı ekonominin gelişmesiyle 1840'larda değişmeye başlamış ve 1930'larda Sovyetler Birliği'nde serbest piyasanın yok edilerek planlı ekonominin yerleşmesiyle son bulmuştur. Bu dönemden itibaren Moskova'ya bağlı alternatif dünya-ekonomisi gelişmiş ve Kazakların bütün ekonomik hayatı Moskova'ya bağlanmıştır. Rus İmparatorluğunda da Sovyetler Birliğinde de ekonomik gerekçeler siyaseti büyük ölçüde etkilemiştir. Yukarıda adı geçen baskı, sürgün ve terör gibi eylemlerin büyük sebebi bundan kaynaklanmaktadır. Kazakistan'daki dinî hafıza konusunun ekonomiyle beraber ele alınması da çalışmamızın getirdiği yeniliklerden biri sayılabilir.

Çalışma Kazakistan'ın toplumsal hayatında İslam'ı konu alsa da çalışmanın isminde "İslam" yerine "din" kelimesi tercih edilmiştir. Araştırmada yazılı kaynakların yanı sıra yaşam öyküleri, doğal gözlem ve katılımcı gözlem, uygulamalı olarak mülakatla elde edilen bilgiler

değerlendirilmiştir. Ayrıca Kazakistan'daki camiler, mezarlıklar, türbeler, müzeler, anıtlar, heykeller ve hafıza mekânları da ziyaret edilmiştir.

Kazakistan halkının dinî hafızasında oluşan değişimleri ve travmayı daha iyi anlamak maksadıyla mülakatlar genelde üst kimliği Müslüman ve milliyetçi olan kişilerle yapılmıştır. Fakat Komünist, Stalinist ve halkçı olan kişilerle de görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar Sovyetler dönemindeki nüfus planlanması dikkate alınarak Uludağ il merkezi olan Jezkazgan şehrinde (toplam nüfusu 85.923 kişi), mono şehir (mono endüstri şehir) olan Satbeyevev şehrinde (toplam nüfusu 61.276 kişi), bölgedeki mono şehirlere, endüstri kentlerine ve endüstri merkezlerine iş gücünü artırmak için Sovyetleştirilmiş ilçe olan Uludağ ilçesinde (yakınındaki köyleri beraber aldığımızda toplam nüfusu 12.822 kişi) ve Sovyetler döneminde şehirlere hayvansal ürünleri sağlamak amacıyla bırakılan ve genelde Kazakların yaşadığı Sarısu bölgesinin merkezi olan Jılandı köyünde yapılmıştır (toplam nüfusu 972 kişi). Planlı ekonomi döneminde Moskova'ya bağlı kalan bölge ekonomisi Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra dünya ekonomisine bağlanmaya başlamıştır ve bu yeni ekonomik ilişkiler döneminde devletin başkenti olan Astana (toplam nüfusu 1.002.000 kişi) bütün ekonomik çözümlerin merkezine dönüştürülmüştür. Bu sebeple daha sonra Astana da araştırılma yapılan bölgeler arasına katılmıştır.

Mülakatlar 2022 yılı Ocak ve Şubat aylarında yapılmış, mülakata Sovyetler kuşağından ve bağımsızlık kuşağından toplam 35 kişi katılmıştır (26 erkek ve 9 kadın).¹ Mülakata katılan kişiler Sovyetler kuşağı ve Bağımsızlık kuşağı olarak ikiye ayrılmıştır. Sovyetler kuşağı kişileri 1925-1945 yıllarında doğmuş sessiz kuşak (silent generation) ya da geleneksel kuşak; 1946-1964 yıllarında doğmuş bebek patlaması (baby boomer) kuşağı; 1965-1979 yıllarında doğmuş X kuşağı olarak sınıflandırılmıştır. Bağımsızlık kuşağı 1980-1995 yıllarında doğmuş kişileri kapsayarak Y Kuşağı (Millennial) olarak ele alınmıştır. Toplamda mülakata Sovyetler kuşağından 25 kişi, Bağımsızlık kuşağından 10 kişi katılmıştır. Mülakatlar genelde ev ortamında ya da kişinin rahat edebileceği başka bir ortamda Kazakça veya Rusça yapılmıştır ve görüşmeler ortalama 20-40 dakika arasında sürmüştür. Katılımcılara onların kimliklerinin ortaya çıkmayacağı hakkında sözlü teminat verilerek verdikleri mülakat sesli bir şekilde kayda alınmıştır. Onlara bu mülakatların sadece bilimsel amaçla kullanılacağı da belirtilmiştir.

1 Toplam 55 kişiyle mülakat yapılsa da kapsamlı ve açıklayıcı yapılan 35 tane mülakat işlenmek amacıyla seçilmiştir.

Mülakatlar sırasında bölgeye göre cenaze merasimleri ve diğer bazı dinle ilgili kelimelerin değiştiği ve kişilerin “mezar” kelimesinin yerine “tam”, “beyit” veya “zirat”, “kırk günlük aşı” yerine “kırkı” veya “hatim” gibi farklı kelimeler kullandıkları gözlemlenmiştir. Bu sebeple Kazakça ve Rusça yapılan mülakatlar, Türkçeye bu anlamı veren tek bir kelime seçilerek çevrilmiştir.

Araştırmanın ana hipotezi aşağıdaki gibidir:

Çalışmamızın ana hipotezi ilk olarak Kazak dinî hafıza zincirinin nasıl zayıfladığını ortaya koymak ve ardından İmparatorluk döneminde uygulanan İslam’ı görmezden gelme politikaları ve din âlimleri ve dinî liderlere yapılan zulümler ve Sovyetler döneminde de devam eden her türlü baskının Kazak dinî hafızasında travmanın oluşmasına neden olduğu ve bu dinî hafıza zincirini zayıflatmış olduğu şeklindedir.

Araştırmanın alt ve yan hipotezleri ise şunlardır:

1. Yirminci yüzyılın başlarında Kazak milliyetçiliği, Rus İmparatorluğu'nun 1906'dan 1919 yılına kadar, yani imparatorluğun son yıllarına kadar devam eden Kazak dinini görmezden gelme politikası temelinde gelişmiştir.

2. 1919-1939 yılları arasında Sovyet toplumunun oluşumunda başvurulan vahşet ve büyük terör, Kazak toplumunun ekonomik hayatını tamamen durdurmuştur. Tüm ekonomik faaliyetler Moskova'ya alınarak Kazak toplumunun ekonomik hayatı tamamen kontrol altına alınmıştır. Bu, dinî hafızaya yapılan en büyük zarar olarak görülebilir, çünkü ekonomik özgürlüğün olmadığı bir ortamda başka türlü bir özgürlük hakkında konuşmak zordur.

3. Kazak dini hafızası, Stalin'in 1939'dan 1953'ya kadar olan yönetimi sırasında ciddi şekilde hasar görmüştür. Bu dönemde Stalin'in “halkçılık” kavramı oluşmuştur ki halkçılık mefhumunda dinin yeri yoktur.

4. Kazak dinî hafızasının yerine Sovyetlerin icat ettiği yeni resmi hafıza şekilleri yerleştirilmiştir. Bu resmi hafızalardan biri, 1956'dan Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar oluşturulan militer hafızadır. Devletin militarist ruhu Kazak gençliğini olumsuz etkilemiştir ve bu dönemde dinî bayramların yasaklanmasına devam edilmiştir. Toplumda Sovyet yaşam tarzı ve Sovyet tatilleri benimsenmiştir. Bu dönemde dinî hafızalarını koruyamayan Kazaklar, devlet tarafından yasaklanmayan tek dinî ritüelleri olan cenaze merasimleri vasıtasıyla inançlarını korumaya çalışmışlardır. Bu dönemde ibadetin yerine getirildiği ve dinî bayramların kutlandığı tek yer aile ortamıdır.

5. SSCB'de 1980'lerde yaşanan ekonomik kriz sırasında komünist düşünce çökmüş, yerini milliyetçiliğe bırakmıştır. Daha sonra milliyetçilik, Kazak dinî hafızasının uyanma nedenlerinden biri olmuştur.

6. Kazakların dini hafızası hayaletler aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Bağımsızlığına kavuşan Kazaklar, Stalin döneminde ölmüş ve düzgün bir şekilde gömülmemiş atalarının cenazelerini bularak hatta bazen bulmadan da cenaze merasimleri yapmışlardır. Ölülerinin ruhlarına hatim indirmişler ve ölüleri için mezarlar yapmışlardır. Böylece “hayaletleriyle” anlaşmaya çalışan Kazaklar, bu dönemde dinî hayatı tekrardan canlandırmaya başlamıştır.

7. Sovyetler döneminde Kazakistan'da âlimlere ve dinî liderlere ve dinî hafızaya yapılan zulüm bugüne kadar hâlâ yumuşak (soft) ve sert (hard) hafızalara² düzgün bir şekilde kaydedilememiştir. Ülkenin başkentinin Almatı'dan Akmola bölgesine taşınması da dinî hafızanın yeniden araştırılmasına sebep olmuştur.

Çalışma, “Giriş”, “Sonuç” ve 2 ana bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde Rus İmparatorluğu dönemi ve Sovyetler Birliği döneminin sosyal tarihi ele alınmaktadır. Bu bölümde dinî konuda 1789 yılından başlanarak 1939'lara kadar uygulanan Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği politikaları dünya sistemi teorisi kapsamında ele alınmaktadır. Daha sonra Sovyet siyasi hafızası (1939-1956) ve militer hafıza dönemi (1956-1986) incelenmiştir. 2. bölümde Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra dinî hayatında meydana gelen değişimlere ve hafıza canlanmasına değinilmiştir.

2 Yumuşak hafıza öncelikle edebi ve tarihsel metinlerden (ve diğer kültürel anlatılar dahil) oluşurken, sert hafıza öncelikle anıtlardan, heykellerden ve büstlerden (ve bazen eyalet yasalarından ve mahkeme kararlarından) oluşur.

I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE

DİN, HAFIZA VE EKONOMİ BAĞLAMINDA KAZAKLARIN SOSYAL TARİHİ

1. Sosyal Bilimlerde Hafıza Çalışmalarına Giriş

“Hafıza” kelimesi öncelikle ve sadece bireyin beyinde lokalize olan tamamen içsel bir fenomenle yani beyin fizyolojisine, nörolojisine ve psikolojisine tâbi olan bir kavram değil, daha çok tarihsel ve kültürel araştırmalara tâbi olan bir kavramdır. Bununla birlikte hafıza ve hatırlamanın sınırları, içeriğinin organizasyonu, onu koruyabilecek terimler çok büyük ölçüde iç kapasite ve kontrol tarafından değil, dış yani sosyal ve kültürel ilişkiler tarafından belirlenir.

Hafıza konusunda ilk çalışmalar Antik Yunan filozoflarının çalışmalarıyla başladı. Platon ve Aristoteles’in çalışmalarında hafıza ve hatırlamanın içeriği hakkında düşünceler bulunmaktadır. Platon’un “Theaetetus” risalesinde Sokrates ve Atinalı Theaetetus’un bir diyalogu bulunuyor. Bu diyalogda Platon hafızayı balmumu tableti metaforuyla açıklamaya çalışıyor. Farklı deneyimler yapan bir kişi bu deneyimlerinin izinin bu tabletlerde kaldığını iddia ediyor. Hafıza, Platon için söz konusu bu diyalogda aynen iz bırakılan bir yer olarak kabul ediliyor. Platon için hatırlama unutmak (yani, zaman ve başkaca çabaların sebebinden balmumu tableti üzerindeki izin silinmesi) ve yanlış hatırlamak (yani bırakılan izin onu bırakan nesneyle tutarsızlığı) gibi olayların yer alması sebebiyle zor bir iş olarak görülüyor.³ Risalede Platon başka konuları da ele almaktadır. Ona göre yazmayı öğrenen birisi mektuba güvenerek sonunda unutkan olacağını, hatta kendi hafızasından mahrum kalacağını yazmaktadır. Böylece yazmayı öğrenen kişi hafıza için değil, bir şeyi hatırlamak için çare bulmuş oluyor. Yazma eserleri kullanan biri öğrencilerine bilgelik değil, hayal ürünü şeyler vermekte ve ‘onlar sizden eğitim almayacaklar, sadece kulaktan duyulan bilgileri alacaklar ve böylece cahil olsalar bile bilgin gibi gözükecekler; böyle insanların başka kişilerle ilişkileri zor, gerçek bilgin değil, sahte bilgin olacaklar’ demektedir filozof.⁴ Hafıza konusu Platon’un öğrencisi olan Aristoteles’in çalışmalarında da bulunuyor. Aristoteles, “Hafıza ve Hatırlama” risalesinde hafıza ve hatırlamanın iki farklı şey olduğunu söylüyor. Aristoteles, “hatıra”yı kişinin unutulmuş bir olayı kısa zaman için hatırlaması için yapılan hareketi olarak tanımlamakta, “hafıza”yı ise uzun zaman dilimini kapsayan, beyinde tutulan ve hep var olan bir hareket olarak görmektedir.⁵ Bu çalışmalar Avrupa’da Roma döneminde ve ondan sonraki asırlarda da devam etmiştir.

3 PLATO. (1993), Платон. *Тезет (Theaetetus)*, Собрание сочинений в 4 т. Т. 2, Москва: Мысль: 192-275.

4 PLATO a.g.e.: 186.

Yeni dönemde Avrupa’da hafızayı John Locke ele alıyor. Ona göre kişinin kendisi hakkındaki bilinci ancak kendisiyle ilişkili olayların yer alması ve her şeyden önce hafızanın olmasıyla ilişkilidir.⁶ Locke’dan sonra hafıza konusunu Henri Bergson ele almıştır. Bergson, hatırayı hafıza ve tanıma olarak ikiye ayırıyor.⁷ Bergson’da kişi hatıraları; renkleri, yeri ve zamanı koruyarak kendi hafızasında tutmakta ve bu hareketlerde kişinin algıları da önemli bir rol oynamaktadır. Hafızayı bu bilim adamlarından sonra Edmund Husserl (1859-1938), Paul Ricœur (1913-2005), René Girard (1923-2015) ve Alfred Schütz (1899-1959) gibi bilim ve düşün adamları da ele almışlardır.⁸

1.2. Maurice Halbwachs’ın Hafıza Yaklaşımı

Sosyoloji alanında hafızayı ilk kez Émile Durkheim’in öğrencilerinden biri olan Fransız sosyoloğu Maurice Halbwachs (1877-1945) ele aldı.⁹ O, Temmuz 1944’de Gestapo tarafından Paris’te tutuklanana kadar College de France’da profesör olarak çalışmış ve Şubat 1945’de Buchenwald’daki kampta vefat etmiştir.¹⁰ Halbwachs, hayatı boyunca hafıza konusunu ele alan üç eser bıraktı. Bunlardan ilki 1925 yılında yayınlanan *Les cadres sociaux de la mémoire* isimli çalışmadır. Bu çalışmasında Halbwachs, kolektif hafızanın işlediği aile, din ve sosyal topluluklar konusunu ele almıştır. 1941 yılında yayınlanmış ikinci çalışması olan *La topographie légendaire des évangiles en Terre Sainte* çalışmasında, hafızanın zaman içerisinde aynı coğrafi ortamda nasıl değiştiğini işlemiştir. Üçüncü çalışması olan *La mémoire collective*, yazarın Nazi zulmü sonucunda hayatını kaybettikten sonra 1951 yılında yayınlandı. Bu çalışma yazarın bu konuyla ilgili gözlemlerinin sentezini içeriyordu.¹¹

Maurice Halbwachs kolektif ve bireysel hafızaları birbirlerinden ayırıyor. Fakat bireysel hafızanın her zaman kolektif hafızanın ve “hayaldeki” hafızanın bir parçası olduğunu da dile

5 ARISTOTELES. (2004), Аристотель. *Протретики. О чувственном восприятии. О памяти*, (Пер. Е.В. Алымовой), СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета: 165.

6 LOCKE, J. (1985), *Сочинения: В 3-х т. Т. 1*, (Ред. И.С. Нарского), Москва: Мысль: 148.

7 BERGSON, H. (1992), Бергсон, А., *Собрание сочинений в 4-х томах*, Москва: Московский клуб: 205.

8 Вкпз.: RICŒUR, P. (2004), *Память, история, забвение (Memory, History, Forgetting)*, Москва: Издательство гуманитарной литературы; GIRARD, R. (2000), *Насилие и священное (Violence and the Sacred)*, Москва: Новое литературное обозрение; SCHÜTZ, A. (1994), *Формирование понятия и теории в общественных науках. Американская социологическая мысль*, (Ред. В.И. Добренкова), Москва.

9 ROMANOVSKAYA, E. (2010), “Maurice Halbwachs: Cultural Contexts of Memory”, *Известия Саратовского университета*, 10/3: 41-44.

10 FRIEDMANN, G., MUELLER J.H. (1946), “Maurice Halbwachs”: 1877-1945”, *American Journal of Sociology*, 51/6 (May): 509-517.

11 HUTTON, P.H. (1988), “Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Ariés Connection”, *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, 15/2 (Summer): 311-322.

getiriyor. Her insanda grupta ilgili hatıralarının olduğunu ve kolektif hafızanın özel olan bireysel hafızaların bir kombinasyonu olduğunu da söylüyor.¹² Halbwachs için şahısların duyumu ve hissettikleri bireysel olabilir, ancak anılar her zaman kolektif hafızanın parçasıdır. Bunun sebebi *‘duyumlar kişinin vücuduyla yakından bağlantılıdır’*, anılar ise kaçınılmaz olarak *‘üyeleri olduğumuz çeşitli grupların düşüncesinden kaynaklanmaktadır.’* Halbwachs’a göre toplumda yaşayan insanların anılarını sabitlemek ve korumak için güvendikleri referans çerçevesinin dışında hafızanın yaşaması imkansızdır¹³ ve *‘yalnızlık içinde yetişmiş bireyin hafızası yoktur.’* Hafıza, bir insanda yalnızca sosyalleşme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Kolektifler hafızaya ‘sahip olmaz’, ancak üyelerinin hafızasında yaşar. En kişisel anılar bile ancak sosyal gruplar içinde iletişim ve etkileşim yoluyla ortaya çıkar. Bu nedenle kişilerin bireysel hafızaları ile kolektif hafızaları için kolektif üyelerinin arasındaki ortak eylemler ve ilişkiler önemlidir. Ortak anımsatıcı hareketler her zaman bu anıları harekete geçirir. Halbwachs’a göre *‘paylaşılan hafızanın bilinci hem bireysel hem de kolektif kimlik için gerekli bir özelliktir; böyle bir bilince sahip olunmadığında (birey bir yana) bir toplum, geleceğiyle yüzleşmekte zorlanacaktır.’*

Ev aile için ne ise, köy ve vadi de köylüler topluluğu için odur. Aynısı şehirlerde ve bir devlette yaşayan kişiler için de geçerlidir. İnsan yaşadığı her yeri kendi memleketi, kendi vatani gibi hafızasında tutar. Mekân aynı zamanda kişiyi çevreleyen ‘ben’, ona ait olan maddi dünya ve ‘ben’e özgü mahalli bir düşünceyi de içerir. O, her zaman kişinin ‘benliğinin’ bir parçasını taşımaktadır. Çevremizde değişmeyen bu eşyalar, mobilyalar, binalar ve düzen bizde bir güven yaratarak hafızamızı oluşturur. Bunlar her zaman bir sosyal gerçeklik, yani sembolik anlamı olan ve kişinin statüsüyle ilgili bir gerçekliktir. Kişinin çevresindeki hafızayla ilişkili nesneler, hafızayı her zaman canlı tutar ve birbiriyle her zaman temas halinde olmasını sağlar.¹⁴ Bu yerleşme eğilimi, her tür toplulukta kendini gösterir. Herhangi bir grup, kendisi için yalnızca ortak bir faaliyet sahnesi değil, aynı zamanda kimliğinin sembolleri ve hafızanın kaleleri olan kutsal yerler yaratmaya ve bu yerleri güvence altına almaya çalışırlar. Hafıza bir yere ihtiyaç duyar ve mekânı tanımlamaya çalışır. Halbwachs, bunu kutsal toprakların efsanevi topografyasını ele alarak anlatıyor. Onun için mekâna bağlılık, grubun kendi yaşadığı

12 HALBWACHS, M. (2007), Хальбвас, М., *Социальные рамки памяти (The Collective Memory)*, (Пер. С.Н. Зенкина), Москва: Новое издательство: 288.

13 HALBWACHS a.g.e.: 321.

14 HALBWACHS a.g.e.: 153.

topraklardan uzaklaşması durumunda bile korunmaktadır. Bu durum, kutsal yerleri sembolik olarak hafızada yeniden yaratmaya sebep olur.¹⁵

1.2. Daniele Hervieu-Leger ve Grace Davie'nin “Hafıza Zinciri” Yaklaşımları

Halbwachs'ın teorisini din sosyolojisine uygulayan bilim adamlarının içinde Daniele Hervieu-Leger'i saymak mümkündür. Leger hafıza zincirini ilişkiler ağı açısından ele alıyor. Dini, ‘*geleneğin otoritesine dayanarak meşrulaştırılan inançlar*’ olarak tanımlıyor ve dolayısıyla geleneksel olarak meşrulaştırılmayan inanç ve düşünceleri din olarak görmüyor. Leger, dini bir geleneğe dayıyor ve dindarı “*dedelerimizin inandığı gibi*” inanan kişi olarak görüyor.¹⁶ Bu sebeple Leger bir sosyoloğun din konusunu ele aldığı zaman kişilerin inandığı şeyleri değil, daha çok gelenek şeklinde üretilen inanma tarzlarını ele almanın doğru olduğunu belirtiyor. Leger, “felsefi”, “sosyolojik” ve “teolojik” olan arasında ayrım yapıyor.¹⁷ Sekülerleşme terimini bir toplumda dinin gerilemesi olarak değil, inanma tarzlarının ve dindarlık formlarının yeniden şekillenmesi olarak görüyor.¹⁸ Geleneğin din üzerindeki hakimiyetini dile getiriyor. Gelenek bir işlevsel devamlılığı mümkün kılmakta ve geçmiş, günümüzü ve geleceği bir araya getirerek hafızada “zincir halkasını” oluşturmaktadır. Böylece hafıza zincirini korumak bir süreklilik içinde gerçekleşmektedir.¹⁹ Gelenek zincirinde bir “halka” olan insan kendi hafızasını gelecek kuşağa aktarıyor ve böylece kendisinden sonra gelen nesle kimlik kazandırıyor. Fakat kişilerin yeni nesle kendi hafızalarını aktarmadığı dönemler de oluyor. Yazara göre buna sebep olan olaylardan biri de modernleşmedir. Modernleşme döneminde hafıza zincirinde kırılmalar meydana gelmektedir. Kişilerin bulunduğu sosyo-kültürel ortam ve onların köylerden şehirlere göç etmesi bu modernleşmenin araçlarından biridir. Şehirlere göç sırasında cemaatten ve kiliselerden uzak kalan kişiler modernleşmek zorunda kalmaktadır.²⁰ Leger, toplumun modernleşmesini etkileyen medya, televizyon ve teknoloji gibi konulara da değinmiştir. O, modern toplumlara kurumsallaşmış dinlerin etkisi azalarak sekülerleşiyor dese de son yıllarda en modern olan Batı Avrupa devletlerinde ortaya çıkmış modern dini akımların sayısının artmakta olduğunu belirtiyor.²¹

15 HALBWACHS a.g.e: 219-265.

16 LEGER, D.H. (2000), *Religion as a Chain of Memory*, (Çev. S. Lee). Cambridge: Polity Press: 81.

17 LEGER, D.H. (2015a), “Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, (Çev. H. Aydınalp), *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1: 45-58.

18 LEGER a.g.e.: 45-58.

19 LEGER a.g.e.: 45-58.

20 LEGER, 2000: 134-137.

21 LEGER 2015a: 45-58.

Leger'e göre son yıllarda modern toplumda hafızanın aktarılması konusunda önemli olan aile, kilise, okul gibi "hafıza kurumlarının" etkisi azalmaktadır.²² Bu bakımdan modern toplumlar gittikçe daha fazla rasyonelleştikleri için değil, dini varlıklarının merkezinde yer alan hafızayı ayakta tutmayı daha az başarabildiklerinden dolayı ve kendilerini bir önceki nesillere daha az ait hissetmelerinden dolayı daha az dindar olmaktadır. Fakat, kimlik ve anlam aktarmada minimum düzeyde olsa bile bu işleri yapmayan toplum bulunmuyor. Modern hayatın temel özelliği olarak belirsizlik söylenirse eğer, bugünkü nesiller gelecek nesle bu belirsizliği aktarıyor demek mümkündür. Sırasıyla bu da yeni gelen neslin mana arayışına sebep olmaktadır.²³

Yazar, günümüz mana arayışında ve kişilerin kimliklerinin şekillenmesinde modern Avrupa'da küçük grupların öneminin arttığını belirtmektedir. Doğal olan aile ve kilise gibi kurumların içinde hafızanın aktarılmasından dolayı kişinin sosyalleşme sürecinde böyle küçük grupların önemleri artmaktadır.²⁴ Bundan kaynaklanarak Leger, modernleşme ile birlikte tüm kurumsal dini geleneklerin otoritesini kaybettiğini ve giderek bireylerin tercihine bağlı kaldığını²⁵ ileri sürmüştür.

Din sosyolojisinde hafıza zinciri konusunu ele alan, bu alana önemli çalışmalarıyla katkı veren bilim adamlarından biri de İngiliz din sosyoloğu Grace Davie'dir. Ona göre sosyal bilimlerin yöntem ve kuramları değişen gerçeklikle birlikte gelişmeli ve değişmelidir. Davie, Avrupa toplumunda modern dindarlığın durumunu açıklayan şu üç kavramın gelişmesinde önemli emekleri bulunan kişilerden biridir: 'ait olmadan inanma' (believing without belonging),²⁶ 'vekil din' (vicarious religion), 'zorunluluktan tüketime değişim' (from "obligation" to "consumption").²⁷ Davie, modernleşme ve sekülerleşme arasında nispeten güçlü bir ilişkinin olduğu tezinin, sadece Avrupa için geçerli olduğunu altını çizmektedir.²⁸ O, Modern Avrupa'da din çalışmalarında vekil hafıza ve alternatif hafıza gibi birkaç dini hafıza alanını ele almaktadır.

22 LEGER, D.H. (2015b), "Эрвье-Леже Даниэль В поисках определенности: парадоксы религиозности в обществах развитого модерна", Государство, религия, церковь в России и за рубежом, 1/33: 254-268.

23 LEGER 2015a: 45-58.

24 LEGER a.g.e.: 45-58.

25 LEGER a.g.e.: 45-58.

26 DAVİE, G. (1993), "Believing without Belonging. A Liverpool Case Study", Archives de Sciences Sociales Des Religions, 38(81): 79-89.

27 DAVİE, G. (2012), "Thinking Sociologically About Religion: Implications for Faith Communities", Review of Religious Research, 54/3: 273-289.

28 DAVİE, G. (2006), "Din Sosyolojisinde Yeni Yaklaşımlar: Batılı Bir Bakış", (Çevir. M. Akgül, İ. Çapçioğlu), Solmaz, B., Çapçioğlu, İ. (Ed.), *Din Sosyolojisi Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar (I)*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları: 231-248.

Davie, vekil hafızayı ele alırken Avrupa'daki kiliselere ve kilise müdavimlerine odaklanmıştır. “Önemli sayıda Avrupalı, kiliselerinin bir bütün olarak halkın lehine bazı görevleri vekaleten yerine getirdiğinin farkında olarak, milenyumun eşliğinde kiliselerinden yakınmak yerine onlara minnet duymaya devam ediyor”. Dinin vekillerce yaşanmasının farklı şekillerini belirtiyor: Kiliseler ve kilise liderleri başkalarının yerine ritüelleri yerine getirebilir; kilise liderleri ve kiliseye gelenler başkalarının yerine inanabilir; kilise liderleri ve kiliseye devam edenler ahlaki ilkeleri başkalarının yerine yaşayabilir ve son olarak kiliseler modern toplumların çözüm bekleyen sorunlarını vekil olarak tartışabilirler.²⁹ Zaman zaman ulusal bunalım veya kutlama dönemlerinde kiliselerden bireylerin veya ailelerin yaşamlarındaki kutsalın açıklanması istenmektedir. Bu görevleri üstlenmeyi reddetmenin hem bireysel hem de kolektif beklentileri yaralayacağı da önemli bir husustur.

Davie, Modern Avrupa'da dinin, halk ile papaz arasındaki karşıtlığın yerini, pasif halk ve (ister halktan ister rütbeli papaz olsun) inançlı aktif kişilere bırakacakmış gibi gözüktüğünü; bu son grupta yer alan kişilerin bilhassa papazların sayısının azaldığı yerlerde etkin biçimde sorumlu profesyoneller haline geldiğini belirtiyor. ‘Bütün bu denklemlerin merkezi aktif ve pasif gruplar arasındaki ilişkilerdir. Yirmi birinci yüzyıl arifesinde Avrupa'da dinî anlamda çok sayıdaki pasif üye nominal olarak kiliselere bağlılıklarını sürdüreceğe benziyor; hatta pek çok yönden teşvik de ediliyor. Meselenin bundan ibaret olup olmamasının yanı sıra daha uzun süre ortada kalacak bir soru bulunmakta, çünkü vekaleten iş görmenin bariz risklerinden biri kurumsal kiliseler ve bir bütün olarak halk arasındaki doğrudan ilişkinin eksikliğidir. Bu ani bir dinî hassasiyet eksikliğiyle sonuçlanmayabilir (veriler tersini gösteriyor); ama kuşaktan kuşağa geçen dinî bilgide ciddi bir düşüşe yol açabilir. Hristiyan öğretisindeki temel bilgiler konusunda bile görülen cahillik modern Avrupa'da normal hale gelmiştir. Gerçekten de okullardaki dinî eğitimin bir sonucu olarak, Avrupa'nın bazı kesimlerindeki genç neslin öteki inançlara dair bilgisi, Hristiyanlık hakkındaki bilgilerine nazaran çok daha gelişmiştir.’³⁰

Davie, pek çok açıdan, dinin gayri resmi modellerinin kurumsal kiliseler olmaksızın devam edemediğinin altını çizmektedir. Çünkü insan hayatını böylesine sarmalayan dini törenleri sağlayan bunlardır. Modern şartlar doğumu öncekinden daha güvenli hale getirirken ve evlilik modelleri değişirken kısmen vazgeçilebilir olan kiliseler, insan hayatı sona erdiğinde çok fazla önem kazanıyorlar. Kamuya mal olmuş kişilerin cenazeleri toplumun bütün

29 DAVİE, G. (2008), “Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisna mı?”, Köse, A., Küçükcan, T. (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet ilişkisi. Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri*. İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi: 31-42.

30 DAVİE, G. (2005), *Modern Avrupa'da Din*, (Çevir. A. Demirci), İstanbul: Küre Yayınları: 75-76.

kesimlerinde aynı olan tabloyu genişletiyorlar. Dini tören hem birey, hem toplum adına rolünü canlandırmasıyla esasen dinin vekilliğini yapıyor.³¹

Davie, çalışmalarında alternatif hafıza konusunu iki bölümde ele almakta ve yeni dini hareketlere ve yeni dalgaya odaklanmaktadır. Dinî farklılıkları ve dini çeşitliliği Hristiyan kiliselerinin içinde ve aralarında, Avrupa'ya Müslümanlar, Sihler, Budistler ve Hindular gibi önemli başka inanç topluluklarının gelişinde ve dinî örgütlerin dışında bulunan kutsalın yenilikçi formlarında bulmaktadır. Mesela ilki, ekumenik hareketin, organik birlik kavramından farklı Hristiyan kiliselerinin birbirlerini tamamlayıcı katkılarına doğru değişimini yansıtmaktadır. Vurgudaki değişiklik özellikle Avrupa'nın Protestan kiliseleri için doğrudur. Davie, günümüzde Avrupa kiliseleri arasında bölünmeler gerçekleştiğini ve bunların hepsinde “*adalet, barış ve sürdürülebilir bir toplum*” meselelerini önceleyen ve dünyevî işlere dahil olma konusunda direnç gösteren bireyler ve gruplar bulmanın mümkün olduğunu belirtir.³²

1.3. Pierre Nora'nın Hafıza Yaklaşımı

Halbwachs'ın 'Kutsal topraklar' coğrafisi çalışmasını devam ettiren kişilerden biri de Fransız tarihçisi Pierre Nora oldu. Halbwachs'ın kutsal toprakları Kudüs ise, Nora için bu Fransa'dır. Onun başlattığı “*Rethinking France: Les Lieux de mémoire*” çalışması son yıllarda hafıza konusunu ele alan önemli çalışmalardan biridir. Nora, adı geçen çalışmasında Fransa'da günümüzde 5 hafızanın yaşadığını belirtiyor. Ona göre Fransa'da bulunan bu 5 hafızadan ilki – kralın kişiliğiyle bağlantılı olan – kral hafızasıdır. Bu hafıza Fransa'daki feodal monarşi döneminde, yani devletin kendi kaderini tayin etme ve güçlenme döneminde ortaya çıkmıştır. Her devlette olduğu gibi Fransa'nın kendi tarihini şanlı dönemlerden birine bağlamak istemesi kendi kökenlerinin nerede olduğunu, Troyalı mı, Frenklere mi ya da Galyalılara mı dayanmaları gerektiği tartışmasıyla başlıyor. Nora, bu hafızayı kralın şahsiyetiyle ilgili üstünlük hissiyle bağlantılı olduğu için “*kraliyet hafızası*” olarak adlandırdığını belirtiyor. Başka hafızaların aksine bu hafıza daha çok dini, politik, sembolik, tarih yazmalı ve soy kütüksel karakterlerle açıklanmıştır.

Fransa'da bulunan ikinci hafıza ise “*mémoire-etat*” olarak adlandırılan devlet hafızasıdır. Bu hafıza anıtsal ve etkileyicidir; tamamen temsil ettiği görüntüye gömülmüş bir

31 DAVİE a.g.e.: 102.

32 DAVİE a.g.e.: 240-241.

hafızadır. Üçüncü hafıza ise “*mémoire-nation*” adı verilen milliyet hafızasıdır. Bu hafıza Fransızların kendilerini bir milliyet olarak ilan ettiği Fransız Devrimi sırasında ortaya çıkmış, Restorasyon döneminden Temmuz Monarşisi³³ dönemine kadar uzanan bir Fransız milliyetinin hafızasına dönüşmüştür. Dördüncü hafıza ise “*mémoire-sitoyen*” adı verilen ve illiyet hafızasının devamı olan Fransa halkının - yani bu devlette yaşayan her vatandaşın hafızası olan - cumhuriyet hafızasıdır. Son olarak beşinci hafıza ise “*mémoire-patrimoine*” adı verilen “hafıza mirası” (miras hafıza) dediğimiz hafıza şeklidir. Bu hafızayı net bir şekilde açıklamak zordur, onu kendi bünyesinde Yeni Fransa’nın karşısında bulunan Eski Fransa’yı, laik Fransa’nın karşısında bulunan dindar Fransa’yı, solcu Fransa’nın karşısında bulunan sağcı Fransa’nın miraslarını biriktiren bir hafıza olarak tanımlamak mümkündür..³⁴

Nora’ya göre bu hafızalar hatırlanarak tekrardan canlandırılır (commemoration). Ayrıca *kimlik, hafıza, miras*; modern bilincin üç anahtar sözcüğü ve yeni kültür dünyasının yüzü olduğunu da öne sürmektedir. Bu üç terim birbiriyle bağlantılı terimlerdir ve üçünün de anlamı birbirine uyuşmaktadır. Kimlik, seçilmiş özdeşliğe, kendi özelliklerini tanımaya, bu kimliği sabitlemeye ve şahsın kendi kendisiyle anlaşmasına ve kendi yolundan emin olmasına atıfta bulunmaktadır. Hafıza aynı zamanda hatırlamayı, geleneği, adetleri, alışkanlıkları ifade eder ve bilinçten yarı bilince uzanan alanı kapsar. Son olarak miras da bu dönemde anlamını değiştirmiş bulunuyor. Artık miras size miras olarak kalan mülkü değil, daha çok sizi oluşturan ve size miras olan değerler haline gelmiştir, demektedir Nora. O, bu üç kelimenin günümüzde her yerde dolaştığını ve eşanlamalı hale geldiğini belirtmektedir..³⁵

Nora, çalışmalarında “hafıza toplulukları” terimini ortaya atmaktadır. Ona göre her millet kendi geçmişinde yer alan olayları hafızasında tutmaya çalışır. Bu anlamda hatırlama, ya da olayları ezberleme bireyin toplumsal yükümlülüğünü yerine getirmesi ile ilgilidir. Grup, kendi kültürel yaşamı süresinde kendi üyelerinden bir olayı veya belirli değerleri unutmamasını talep etmektedir. Bu, belli bir grubun vazgeçilmez özelliklerinin de olması anlamına gelir. Bu da bir topluma bakıldığında onun üyelerinin genelde ilk sırada hatırlayacağı ya da önemli olmayan unsurları dile getirmeyeceği anlamına gelir. Böylece o, grup kimliği ve kendisini anlaması için belirlediği “hafıza topluluklarını” oluşturur..³⁶ Bu

33 Temmuz Monarşisi, Fransa'da 1830 yılında meydana gelen Temmuz Devrimi sonucu X. Charles'in devrilerek Louis-Philippe'in tahta çıkmasıyla başlayan döneme verilen isimdir.

34 NORA, P., vd. (1999), Нора, П. и др. *Проблематика мест памяти. Франция-память (Rethinking France: Les Lieux de mémoire)*, СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета: 51-55.

35 NORA a.g.e.: 144.

36 NORA a.g.e.: 126-127; Assmann 2004: 30.

hafıza toplulukları “hayalî” de olabilir ve bu bütün “hayalî” topluluklardaki gibi üyeler arasında bir “seçilmişlik” düşüncesini ortaya çıkarır. Bu hâlde millet kendi özelliklerini bu şekilde değerlendirerek onun önemini ortaya koyacaktır. Hafıza toplulukları için “hafıza yerleri” de büyük önem taşımaktadır ve bu yerler Fransa’nın tarihinde yukarıda anlatılan 5 hafıza içerisinde gösterilmektedir.

1.4. Jan Assmann’ın Kültürel Hafıza Yaklaşımı

Alman asıllı bilim adamı, Mısır bilimci, din ve kültür tarihçisi olan Jan Assmann da Maurice Halbwachs’ın ele aldığı kültür ve gelenek konularından beslenerek kültürel hafıza konusunda kapsamlı ve açıklayıcı çalışmaları olan bilim adamlarından biridir. Assmann, kendi teorisinde Emile Durkheim’in kutsal ve dindışı (kutsal dışı/ profan) ayrımını kullanarak kolektif hafızayı “iletişimsel” (çağdaşların “canlı” hafızası) ve “kültürel” hafıza olarak ikiye ayırmaktadır.³⁷ Onun için “iletişimsel” ya da “günlük hafıza” daha dar anlamıyla “kültürel” niteliklerden yoksundur.³⁸

Assmann’da - aynı Pierre Nora’da olduğu gibi- hafıza her zaman olayları hatıradan tekrardan yaratmakla ilgilidir. Hafızada yaşayan “geçmiş” değişimden tam anlamıyla korunamaz. O, ileriye doğru hareket eden şimdinin değişen bağlamsal çerçevesi tarafından sürekli olarak yeniden düzenlenmektedir. Aynı şekilde yeni, yalnızca yeniden yaratılmış bir geçmiş biçiminde ortaya çıkmaktadır. Geleneklerin yerini ancak gelenekler, geçmişin yerini de ancak geçmiş alabilir. Bu nedenle kolektif hafıza her iki yönde de çalışır: hem geriye hem de ileriye. Hafıza, yalnızca geçmişi yeniden yaratmakla kalmaz, aynı zamanda şimdinin ve geleceğin deneyimini de düzenler.³⁹

“Hatırlama” (diğer bir deyişle geçmişe dönüş), “kimlik” ve “kültürel süreklilik” (diğer bir deyişle geleneğin katlanması) her zaman birbiriyle bağlantılıdır. Her kültür, “bağlayıcı yapı” olarak adlandırılabilir kendi sistemini oluşturur. Bağlayıcı, topluma ve zamana bağlı olarak iki boyutta hareket eder. “Sembolik bir anlam dünyası” (Berger/Lukman) olarak kişiyi

37 ASSMANN, J. (2004), Ассман Я. *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности (Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination)*, Москва: Языки славянской культуры: 50.

38 ASSMANN, J., CZAPLICKA, J., (1995), “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique*, No 65 (Spring-Summer): 125-133.

39 ASSMANN 2004: 43.

çağdaşlarıyla birleştirir, ortak bir deneyim, beklenti ve etkinlik alanı oluşturur. Bağlayıcı ve biriktirici unsurların gücü toplumun her üyesinde karşılıklı güven ve yönelim olanağı sağlar.⁴⁰

Geçmişin artık hatırlanmadığı yani artık yaşanmadığı yerde tarih başlar.⁴¹ Ancak Halbwachs'a göre kolektif hafıza sadece tarihten değil, aynı zamanda “gelenek” dediğimiz nesnel hafıza biçimlerinden de farklıdır. Gelenek onun için bir biçim değil, anıların yeniden şekillendirilmesidir. Assmann, kendisinin bu konuda Halbwachs'la aynı fikirde olmadığını belirtir⁴² ve “hafıza” ve “gelenek” arasındaki sınırların bulanık olduğunu ve bu konuda net bir ayrım yapmanın zor olduğunu ifade eder.

Kültürel hafıza biyolojik olarak miras alınmadığı için nesillerin değişmesinde işlevini sürdürmesi gerekir. Kültürel anımsatıcıların görevi budur, yani anlamın korunması, yeniden etkinleştirilmesi ve iletilmesi. Kültürel anımsatıcıların işlevi, süreklilik veya kimlik sağlamaktır. Kimlik, tahmin edebileceğiniz gibi geçmişin hafızasına ve hatırlanmasına dayanır. Nasıl ki birey yalnızca hafızanın olması sebebiyle günlerin ve yılların değişmesiyle kişisel bir kimlik geliştirebilir ve sürdürebilirse, aynı şekilde grup da bir grup kimliğini ancak hafızanın yardımıyla koruyabilir. Aradaki fark grup hafızasının fizyolojik bir temelinin olmamasıdır. Bu durumda onun yerini mitler, şarkılar, danslar, atasözleri, yasalar, kutsal metinler, heykeller, süsler, resimler, yollar ve hatta - bu durumda olduğu gibi - sembolik biçimlerde nesneleştirilen ve bir kimlik sağlayan bilgi kompleksi olan kültür alır. Kültürel hafıza, başlangıçta bayramlar ve ritüele ait olan hatırlama biçimlerinde yayılır. Ayinler, kimlik sağlayıcı bilginin grup içinde yayılmasını garanti ettiği sürece aktarım süreci tekrarlanır. Ayinin özü, önceden belirlenmiş düzeni olabildiğince değişmemiş bir biçimde yeniden üretmek demektir.⁴³

Assmann için hafızanın dış boyutunun dört farklı şekli bulunur.⁴⁴ Bunlardan birincisi eylemi yapma ve alıştırıcı hareketlerle ilgili hafızadır. Aslında bir eylem taklit yoluyla birilerinden öğrenilir. İnsan faaliyetleri tam bir kodlamaya uygun değildir. İnsanların günlük hareketlerinin çoğu alıştırıcı niteliktedir. Kültürel hareketlerin çoğunun da temelinde alıştırıcı hareketler bulunmaktadır.

İkinci hafıza nesne hafızasıdır. Kadim dönemlerden bugüne kadar insanlar kendi etraflarını eşyalarla doldurmaktadır (masa, sandalye, yemek için tabaklar, mutfak gereçleri).

40 ASSMANN a.g.e.: 15.

41 HALBWACHS 2007: 218

42 ASSMANN 2004: 46.

43 ASSMANN a.g.e.: 95.

44 ASSMANN a.g.e.: 19-20.

Etraftaki “eşyalar” insan hayatıyla ilgili olan evler, köyler, şehirler, sokak, ulaşım araçları ve gemiler de olabilir. Bunlar, bir şekilde insanların uyum, rahatlık ve güzellik hakkındaki düşüncelerini oluşturan uzantılardır. Bu nedenle nesneler (yani eşyalar) insanların kendi yansımalarıdır. İçinde yaşanılan nesnel dünya, bireylere sadece bugünlerini değil, aynı zamanda geçmişin çeşitli katmanlarını da gösterir ve atalarını anlatır.

Dil ve iletişim hafızanın üçüncü şeklidir. Bu hafıza genelde iletişim sırasında gelişmektedir. Ayrıca bir kişi dili ve başkalarıyla iletişim kurma becerisini doğal olarak iletişim yoluyla, yani geri dönüş sırasında, iç ve dış etkileşimde öğrenilir. Bilinç ve hafıza bireysel fizyoloji ve psikoloji ile açıklanamaz. Bunun aksine her zaman diğer kişilerle etkileşimi gerektiren “sistemik” bir açıklama bekler. Ne de olsa kişide bilinç ve hafıza, yalnızca bu etkileşime katılım vasıtasıyla ortaya çıkar ve yaratılır.

Sonuncusu ise kültürel hafızadır. Kültürel hafıza, yukarıda adı geçen hareketlerin üçünün de aşağı yukarı bir araya gelişiyle oluşur. Alıştırıcı hareketler bir “ritüel” hâline geldiğinde yani yapılışı sırasında yeni bir anlam kazandığında artık alıştırıcı hafıza alanının ötesine geçer. Ritüeller, dinî ve kültürel aktarım ve canlanma biçimi olduğu için hafıza alanına aittir. Sadece belirli bir amaca değil, aynı zamanda belirli bir anlama da atıfta bulunduklarında yani anıtlar, mezar taşları, tapınaklar, putlar vb. zaman ve kimliğin örtük doğasını ortaya çıkardıkları için bir hafızaya dönüşür.

Assmann için evrenin normal düzenini korumak için kültür özel çaba gerektirir. Bu çabalar esas olarak ritüel ve manevi niteliktedir: kitaplarda olduğu kadar ayinlerde de yer alan bir bilgi bütünüdür. Ayinler yanlış yapılırsa evren çöker, insanlar yönelimlerini kaybeder. Ayinlerin doğru bir şekilde yerine getirilmesi, onlarla ilişkili “*officium memoriae*” olayına bağlıdır. Çin’de de benzer görüşlerle karşılaşırız. Orada da her şey ayinlere ve işini doğru yapmakla görevlendirilenlerin evreni kafalarında tutmalarına ve hiçbir şeyi unutmamalarına bağlıdır. Yahudilikte bu fikirler ritüellerden ayrılır ve metinlerin yorumlanmasıyla ilişkilendirilir.⁴⁵ Metinlerin yorumlanması ‘gök ve yer arasındaki uyumu’ garanti etmektedir.

Kültürel hafızanın her zaman kendi özel taşıyıcıları da olur. Bunlar şamanlar, ozanlar, griotlar ve ayrıca rahipler, öğretmenler, sanatçılar, yazarlar, bilim adamları, mandalinalar vb. olabilir. Okuryazar olmayan toplumlarda hafıza taşıyıcılarının uzmanlaşması, hafızalarına

45 OLICK, J.K., ROBBINS, J. (1998), “Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annual Review of Sociology*, No 24: 105-140.

yerleştirilen gereksinimlerle ilgilidir. En yüksek gereklilik, geleneğin harfi harfine yeniden ezberlenmesidir. Burada insan hafızası, bir tür yazı gibi “bilgi taşıyıcısı” olarak kullanılır. Bu genellikle ritüel bilgisi ile ilişkilidir. Ne de olsa bu “düzen” yazılı olarak kaydedilmemiş olsa bile ritüel kesinlikle belirli bir “düzen”e uymalıdır. Assmann için Rigveda, ritüel bilginin anımsatıcı kodlamasının en ünlü örneğidir. Hafıza için yüksek gereksinimler ve bu bilginin koşulsuz zorunluluğu, hafıza uzmanlarının yüksek sosyal konumuna karşılık gelir. Brahmanların derecesi Hint kastlarının hiyerarşisinde kralların ait olduğu asalet olan Kshatriya'dan daha yüksektir. Ruanda'da, 18 kraliyet ritüelinin altında yatan metinler, krallığın en yüksek soyluları olan uzmanlar tarafından ezberlenir. Bu soylulardan üçü, 18 ritüelin tam metinlerini ezbere bilir; hükümdarın kutsallığını bile paylaşırlar.⁴⁶

Assmann, kültürel hafızanın yazılı ve ezberlenerek korunduğunu belirtir. Yazılı kültürlerde dinî hafıza, yukarıda anlatılan kutsal kitaba sahip belirli bir grup tarafından korunur. Kitabî kanonik geleneğin etrafında yorum kurumlarıyla beraber kadim İsrail'deki sopher, Yahudi haham, Yunan filologu, İslam şeyhi ve mollası, Hint brahmanı, Budist, Konfüçyüsçü ve Taocu bilginler gibi yeni entelektüel seçkinler sınıfı da ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Kitabî ve dinî hafızanın bu taşıyıcılarının ayırt edici özelliği manevî liderler olarak siyasi ve ekonomik güç kurumlarından görece olarak bağımsızlıklarıdır. Genelde bu entelektüel seçkin sınıflar hafızayı koruma görevi üstlendikleri ve kutsallıkları sebebiyle kendi toplumlarında en yüksek sınıfı oluşturmaktadır.

Hafızası olan her toplum, kendi sembollerini üretir ve nesiller boyunca kendi kimliklerini korurlar. Kırk yıl, kolektif hafızada çağların dönüm noktasıdır. 40 yıl sonra, yetişkinler olarak önemli bir olayı deneyimleyen kişiler, gelecek yaşama hevesli, güçlü birbirlerinin hatıralarıyla yaşayan ve onu birilerine iletmeye ihtiyaç duyan kişilere dönüşür. Tesniye'nin bahsettiği 40 yılın önemi burada ortaya çıkmaktadır.⁴⁸ Ardından canlı hafıza yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır ve arkasında geçmişin hafıza biçimlerinin korunmasının sorun hâline geldiği dönemler başlar. Bu dönem 80 yılı kapsar.⁴⁹ İletişimsel hafıza, yakın geçmişle ilişkili anıları biriktirir. Bunlar, bir kişinin çağdaşlarıyla paylaştığı anılardır ve bir neslin hatıralarını kapsar. Onu grup tarihsel olarak kazanır. Bu hafıza zamanla ortaya çıkar ve onunla - daha doğrusu - taşıyıcılarıyla birlikte yaşar. Onu somutlaştıran taşıyıcılar öldüğünde yerini yeni bir hafızaya bırakır. Her biri için kişisel ve iletişimsel deneyim tarafından

46 ASSMANN 2004: 56-57.

47 ASSMANN a.g.e.: 102.

48 ASSMANN a.g.e.: 52-53.

49 ASSMANN a.g.e.: 12.

belirlenen bu hatırlama çerçeveleri, İncil'deki örneği suçluluk için kefarete etmesi gereken 3-4 kuşağa karşılık gelir. Romalılar bunun için neslin son temsilcisinin öldüğü dönemi işaret eden “saeculum” kavramını yaratmışlar. Tacitus, MS 22'deki açıklamasında cumhuriyeti gören son kişinin öldüğünü yazar.

Assmann, kendi hafızasını yaşatan kültüre “hatırlayan kültür” demektedir. Bu kültür öncelikle geçmişe bakarak dün ile bugün arasındaki ayrımı fark ettiği zaman ortaya çıkmaktadır. Ölüm ise böyle bir farkındalığın ilk deneyimi olduğu için ölümlerin anısı hafızanın en önemli biçimidir.⁵⁰ Ölümlerin anısı, tüm insanlarda olduğu için “iletişimsel” ve aynı zamanda hafızanın özel taşıyıcısıdır. Bu hafızayı ritüeller ve kurumlar geliştirir. Ölümlerin anılması geriye dönük ve ileriye dönük hatırlama olarak ikiye ayrılır. Ölümlerin geriye dönük hafızası daha evrensel, gerçek ve doğal bir formdur. Grubun ölümleriyle birlikte yaşadığı “geçmiş” şimdiki zamanda varlığını sürdürdüğü ve böylece tamamen doğal bir şey olarak ölümleri de içeren birlik ve bütünlüğünün bir görüntüsünü yaratır. Grup ne kadar gerideki tarihe bakarsa bu grup, ölümlere ve “atalara” o kadar çok güvenmektedir.⁵¹

1.5. Alexander Etkind ve Aleida Assmann’ın Travmatik Hafıza Yaklaşımı

Sovyetler Birliğini araştıran İngiliz tarihçi ve kültür bilimci Alexander Etkind’in çalışmaları büyük ölçüde Jan Assmann’ın çalışmalarından etkilenmiştir (ölümler hafızası). Etkind, post-Sovyet Rusya’sını anlatmak için Holokost ve Stalin dönemindeki Büyük Terör çalışmalarından ortaya çıkan iki hafızayı ele almaktadır. Ona göre her kültürün bilgisayarlardaki gibi donanımla ilgili “sert (*hard*) hafızası” ve yazılım desteği ile karşılaştırılabilecek “yumuşak (*soft*) hafızası” vardır.⁵² Kültür, bir bilgisayar gibi “sert” ve “yumuşak” sayısız mikro olayda etkileşime girdiğinde çalışmaktadır. Buradaki yumuşak hafıza esas olarak tarihsel, sanatsal şeyleri içerir. Sert hafıza ise öncelikle anıtları, yani mermerler ve taşlarda şekillenen hafıza demektir. Etkind’e göre bu iki hafıza her zaman birbirleriyle sıkı şekilde bağlıdır. Kültürel hafızanın anıtsal araçları söylemsel “soft” ile etkileşime girmeden çalışmamaktadır. Öte yandan kamuoyu, tarihsel tartışmalar, edebi imgeler gibi yumuşak hafızanın araçları anıtlarda, heykellerde ve müzelerde sabitlenmemişlerse her neslin değişmesiyle, hatta moda ve toplumun ruhunun değişmesiyle

50 ASSMANN a.g.e.: 64.

51 ASSMANN a.g.e.: 64-65.

52 ETKIND, A. (2016), Эткінд, А. *Кривое горе: Память о непогребенных (Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied)*, (пер. Макарова В.), Москва: Новое литературное обозрение: 228.

kaybolacaktır. Hafızanın “sertleşmesi” (yani anıtlara geçmesi) belirli işlevleri, koşulları ve parametreleri olan kültürel bir süreçtir. Bazen sert ve yumuşak hafızalar bir konuda bağlantılı olurlar, bazen de birbirleriyle çatışarak yeni bir hafıza biçimini ortaya çıkarırlar. Etkind’e göre “Rusya kaderi” konusunda çatışan bu hafızalar ortaya “*hayaletler hafızasını*” çıkartmıştır. Travma geçirmiş toplumlarda bu travmalar yumuşak hafızada çalışılarak sert hafızaya dönüşmemişse hayaletler ondan sonra gelen nesilleri rahat bırakmaz.

Etkind çalışmasında Pierre Nora’nın daha çok “sert hafızaya” önem verdiğini eleştirmektedir. Nora’ya göre yazılı olmayan hafıza yok olmakta, çünkü tarih onu modernleştirerek önemsizleştirmektedir. Onun çalışmalarında hafıza bir mekân olarak organize edilmiş, durağan, kapalı ve birbiriyle bağlantılı olmayan yerler şeklindedir. Nora’nın dikkati daha çok anıtlara, heykellere ve müzelere odaklanmış; tarihsel anlaşmazlıkların ve rekabetçi anlatıların, alternatif tarihlerin ve tarihsel kurguyla çalışan romanların önemini ihmal eder. Etkind, Nora’nın yazılarının ortak tarafı, kültürel hafızanın mekânsal yapılarının rolünü abartması ve zamansal dinamikleri hafife almasını eleştirmektedir.

*“Acı verici anılar sorununa Batılı çözüm, onları kelimenin tam anlamıyla taş a sabitlemektir.”*⁵³ Aynı şekilde bu “sabitleme” hareketi Almanya ve Fransa’da yapılmıştır. Fakat Etkind, bunun tam tersine Avrupa’nın doğu bölgelerinde ve Rusya’da, hafızanın daha çok yumuşak formlarına önem verildiğini belirtir. Bu bölgelerde Etkind’e göre “*yumuşak*” hafıza biçimleri -romanlar, filmler ve geçmişle ilgili tartışmalar- anıt, heykel ve müzelerin inşasından çok daha önemli ve onları geride” bırakmaktadır.⁵⁴ Bu, travma geçirmiş olan post-Sovyet bölgelerinin hafıza çalışmaları ve Kazakistan’ın bu alanda yapılan çalışmalarının özelliklerinden biridir.

Almanyalı tarihçi ve antropolog Aleida Assmann, insanların özellikle on iki ile yirmi beş yaş arasında kazanılan deneyimlere açık olduğunu ve bu nedenle bu dönemin, kişinin tüm hayatı ve kişiliğinin gelişimi için belirleyici olduğunu yazmaktadır. Gözlemci, aktör veya kurban olsun, birey her zaman tarihsel sürecin dinamiği içinde yaşamaktadır. Her insan, kendi yaş grubunun diğer temsilcileriyle belirli inançları, tutumları, dünya görüşleri, sosyal değerleri ve kültürel paradigmaları paylaşıp paylaşmadığına bakılmaksızın, yaşadığı dönemin önemli tarihsel olaylarının etkisi altında kalmaktadır. Bu, bireysel hafızanın yalnızca kendi zaman aralığı tarafından değil, aynı zamanda bireysel deneyimi işleme biçimlerinin bağlı olduğu daha

53 ETKIND a.g.e.: 246.

54 ETKIND a.g.e.: 226.

geniş olan kuşaksal hafıza tarafından da belirlendiği anlamına gelir. Kuşak, kendisinin önceki ve sonraki kuşaklardan farklı olduğunu kabul eden, doğrudan yaşanmış olaylara tanıklık eden ve yeni deneyimlere açık, benzer yaştaki insanlardan oluşmaktadır. Bu nedenle kuşaklar arasındaki iletişim, olayların doğrudan deneyimlenmesi nedeniyle her zaman için karşılıklı anlayışın gelişiminden doğmaktadır. Doğal olarak yaş, kuşakları birbirinden ayırmaktadır, çünkü kimse kendi zamanından kaçamaz.⁵⁵

Her nesil geçmişe yönelik kendi tutumunu oluşturur, önceki neslin kendi görüşleriyle çelişen bakış açısını empoze etmesine izin vermez. Dolayısıyla toplum hafızasının dinamiklerini kuşakların değişimi belirler. Yaklaşık otuz yılda bir kere gerçekleşen bu tür değişimler, toplumun tanıklık ettiği olaylara bakış açısını önemli derecede değiştirebilir. Kuşakların değişimi, özellikle travmatik veya utanç verici anıların daha sonra işlenmesi için, kolektif hafızanın yenilenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu duruma Aleida Assmann, Almanya’da 1968’den sonraki genç kuşağın yaptıklarını örnek olarak göstermektedir. Ona göre, savaş sonrası Alman toplumunda 1960’lara kadar var olan tarihsel suçun (Holokost) baskıcı ve dayanışmacı bir şekilde bastırılmasının bu kuşak tarafından kırıldığına altını çizmektedir.⁵⁶ Almanya’da bu kuşak, toplum hayatında yalnızca suçluluğa dair eleştirel tartışmayı dile getirmede, aynı zamanda bu konuda anıtların inşasında, müzelerin açılmasında, filmlerin çekilmesinde ve diğer kamusal anıt kültürü biçimlerinin ortaya çıkması konusunda liderlik de yapmıştı. Aleida Assmann, bu şekildeki toplumsal anma kültürünün, genellikle travmatik veya utanç verici nitelikteki olaylardan on beş ila otuz yıl sonra oluşacağını belirtmektedir. Bu durum Almanya gibi demokratik Avrupa devletleri için geçerli olsa da Kazakistan gibi otoriter rejimler altında yaşayan Orta Asya devletlerinde geçerli değildir.

Ulusal şan ya da imparatorluk kazanımı arayışının getirdiği “tali kayıpların” hatırası, anıtlardan ziyade sözlü ya da yazılı metinlerde korunmaktadır. Devrimlere ve iç savaşlara katılanların anıtları, galipleri yüceltirken mağlup olanları görmezden gelmektedir. Devrim zamanları, anıtları kaidelerinden düşürerek eski rejim unutturulmaya çalışılmış ve rejimin yeni görüldüğü noktayı belirleyen hafıza olayları yaratılmıştı. Anıtlara yönelik buna benzeyen şiddet eylemleri, Amerikan, Fransız ve Rus devrimlerinin tarihinde de önemli rol oynamıştır. Gerçeğe bakıldığında yeni devletin, eski düşmanları ve son kurbanları için de anıtlar dikmesi gerekmektedir. Bunu yaparak yeni iktidar hem kendi dönüşümünü gösterebilir hem de

55 ASSMANN, A. (2014), Длинная тень прошлого (Der Lange Schatten Der Vergangenheit). Мемориальная культура и историческая политика, (Пер. Б. Хлебников), Москва: Новое литературное обозрение.: 23.

56 ASSMANN a.g.e.: 24.

uygulayabilir. Ancak bu değişimler yapılmamaktadır. Genelde askerî bir yenilgiden, sömürgeleştirme siyasetinden veya devrimden sonra sistem tekrardan tamamen değişmektedir.⁵⁷

2. Kazakistan'da Dini Hafızanın Tarihsel Köklerine Giriş: Altın Orda ve Kazak Hanlığı Döneminde İslam

Farklı metinlerde Orta Asya ya da İç Asya olarak adlandırılan Türkistan bölgesi Avrasya kıtasının merkezinde yer almaktadır. Türkistan bölgesinde kıtasal iklim hakimdir ve havasının kuru olmasının yanı sıra bölgede yer yer yeşil vahalar ve vadiler de bulunmaktadır. Türkistan bölgesi Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Çin'de Türklerin yaşadığı bölge ve Kazakistan'ın büyük bir kısmını kapsayan geniş alandan oluşmaktadır ve bölgede genelde Türkler yaşamaktadır. Geçmişte bu topraklarda Türklerin büyük atalarından Sakalar, Hunlar⁵⁸ Beyaz Hunlar ve diğer Türk dilinde konuşan halklar yaşamışlardır.

İslam'ın Türkistan topraklarına yayılması 7. yüzyıla dayanmaktadır. 751'deki Talas Savaşı'ndan sonra Türkler Arapların tarafına geçerek Çinlilere karşı savaştılar. Bu savaş sonrası dönemden itibaren Türkistan halkı İslam'ın ekonomik ve kültürel dünyasına girmeye başlamıştır.⁵⁹ Başlangıçta İslam, modern Türkistan'ın güney yerleşim bölgelerinde etkisini gösterdi. 9. yüzyılda Samanoğulları fetihlerinden sonra Karluk Türkleri İslam'ı kabul ettiler. 921'de Volga Bulgarları tarafından ilk Müslüman devleti kuruldu.⁶⁰ Daha sonra 10. yüzyılın sonlarında Yedisu bölgesinin yerleşik nüfusu ve Sirderya havzasındaki halklar İslamlaşmaya başladılar. 10. yüzyılın başında Karahanlı hanedanının kurucusu Satuk Buğra Han İslam'ı kabul etti ve 960 yılında oğlu Buğra Han Harun Musa İslam'ı devlet dini ilan etti. Güney Kazakistan'ın göçebe Türk nüfusu arasında İslam'ın yayılması 12. yüzyılda yaşamış olan Hoca Ahmet Yesevi'nin katkısıyla gerçekleşmiştir. Şair ve mistik olan Yesevi Arslan Baba'dan sonra Müslüman Türkler arasında ilk mutasavvıflarından biri olmuştur ve Yeseviye tarikatını kurmuştur.⁶¹

57 ETKIND 2016: 234.

58 BARTHOLD, V.V. (1927), Бартольд, В.В. *История культурной жизни Туркестана (Türkistan'ın Kültür Tarihi)*, Ленинград: Издательство Академии наук СССР: 9.

59 ARTIKBAYEV, J. (2004), Артыкбаев, Ж.О. *История Казахстана (Kazakistan Tarihi): 90 вопросов и ответов*, Астана: 30.

60 YILDIZ, H.D. (1976), *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 38.

61 Yesevi onuruna, XIV-XV yüzyıllarda Emir Timur'un emriyle Dünya mimarisinin şaheseri ve Kazakistan'daki Müslüman mimarisinin en büyük anıtı haline gelen türbe dikildi.

13. yüzyıldan başlayarak Türkistan bölgesi Moğolların eline geçmeye başlamıştır. Moğolların bu bölgede kurduğu devletlerden biri Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han tarafından kurulan Altın Ordu'dur. Altın Ordu'nun tarihi 1225 yılına dayanmaktadır⁶² ve bugünkü Kazakistan topraklarının çoğunu kapsamaktadır. İlk dönemlerde Altın Ordu'nun siyasi merkezi Uludağ topraklarında bulunuyordu. Ayrıca kurulan bu yeni devlette görev yapan ve en önemli kişilerden biri de yerli Nayman boyundan çıkan Ketboğa idi.⁶³

Altın Ordu hanları ilk dönemlerde İslam'a kendi bünyesinde bulunan çeşitli dinlerden biri olarak baktılar. 1251'de Buhara'da İslam'ı kabul eden ilk Altın Ordu Hanı Berke Han oldu. 14. asrın başlarında Altın Ordu Hanı Özbek Han İslam'ı devlet dini ilan etti. Bu dönemden sonra Altın Ordu Hanları Türkçe isimlerinin yanı sıra Müslüman isimlerini de almaya başladılar. Böylece Özbek Han kendine “Sultan Muhammed Özbek-Han” ismini, ondan sonra gelen Berdibek Han ve Urus hanlar – “Sultan Muhammed” isimlerini aldılar.⁶⁴ Altın Ordu'da İslam'ın en çok geliştiği dönemler Özbek Han (1313 – 1341) ve Canibek Han'ın (1342-1357) dönemi oldu. Bu dönemlerde Sarıarka bölgesinde şehir hayatı canlanarak saraylar, kaleler ve kervansaraylar inşa edilmeye başlandı. Altın Ordu'nun önemli merkezlerinden biri para darp merkezi olan Saraycık şehri kuruldu ve Otrar gibi şehirlerde eski şehrin surları tekrardan onarıldı. İslam'ı resmi din ilan ettikten sonra Altın Ordu'nun Otrar, Sıganak ve Cend gibi şehirlerinde yeni camiler ve türbeler inşa edilmiştir.⁶⁵

15. asırlarda Emir Timur'un düzenlediği saldırılardan sonra Altın Ordu parçalanarak birkaç farklı hanlığa bölündü. Bu hanlıklardan biri de Kazak Hanlığı idi. Hanlık, 1455-1456'da Urus Han'ın torunları olan Kerey Han ve Canibek Han tarafından kurulmuştur. Kazaklar da Arap sahrasındaki bedeviler gibi göçebe hayat sürüyorlardı. Onların şehir halklarıyla ilişkisi aynı İbn Haldun'un ütopyasındaki bedeviler ile hadarî halklarınıninkine benzer yürümekteydi. Göçebeliliğin (bedevîlik) Kazak sahrasındaki temsilcisi hayatının son kısmını Uludağ topraklarında geçiren Asan Kaygı Sabituli'dir. Kazaklar şehir halkını “sartlar” diye adlandırmış ve kendileri göçebe bir hayat sürdürmüşlerdir. Asabiyyet değerlerini savunan Kazaklar 7 dedeye kadar birbirlerini yakın akraba olarak görüyorlardı ve bu sebeple 7 dedeye

62 TREPAVLOV, V. (2009), Трепавлов, В. “Традиции тюрко-монгольской государственности в административно-политическом устройстве Удуса-Джучи”, Usmanov, M., Hakimov, R. (Ed.), История татар с древнейших времен в семи томах, С. 3, Казань: Институт истории им. Ш.Марджани: 171-173.

63 Memlüklerle savaşta Mısırda 1260 yılında hayatını kaybetmişti.

64 İZMAYLOV, İ., USMANOV, M. (2009), Измайлов, И., Усманов, М. “Ислам в Улусе Джучи”, Usmanov, M., Hakimov, R. (Ed.), История татар с древнейших времен в семи томах, С. 3, Казань: Институт истории им. Ш.Марджани: 599-618.

65 ARTIKBAYEV 2004: 41-42.

kadar olan akrabaları ile evlenmiyorlardı. Ayrıca Kazak boyları coğrafi olarak 3 cüze ayrılmaktaydı⁶⁶ ve bütün boylarda kendi şecereleri bulunuyordu. Ekonomik ve siyasi yöneticiliği “nokta ağası” denilen boylar üstleniyorlardı. İslam siyasi geleneğinde olduğu gibi bu boylar küçük boylardan seçiliyordu. Bu sebeple orta cüzün nokta ağası Taraktı boyu; Nayman boyunun Nokta ağası Baltalı boyu gibi küçük boylardan seçilmişlerdir.

Ticaret, Kazakların hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Kazaklar, 15-17. asırlarda komşu devletlerle yakın ticari ilişkiler kurmuş, hatta Doğu ve Batı arasındaki kıtalararası ticaretin garantörü olma görevini üstlenmişlerdir.. Bu işler onların karavanları koruma ve yürütme işleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştı. Kervanlar Güney, Batı ve Orta Kazakistan bölgelerinde bulunan şehirlerden yürütülüyordu. Bu dönemlerde Kazaklar kervanlarla İslam’ın merkez bölgelerine gidiyorlardı; bu bölgelerden de Kazak topraklarına tüccarlar çokça ziyarette bulunmuşlardır. Bu dönemdeki İslam tarihçileri Kazak topraklarına gelen tüccarların “Kuran okuduklarını, namaz kıldıklarını, çocuklarını medreselere gönderdiklerini, oruç tuttuklarını ve nikah yaptıklarını,” yazmışlardır.⁶⁷

Kazaklar göçebe olmaları sebebiyle Kuzey Türkistan topraklarında asker ve yönetici sınıfını oluşturdu ve son dönemlere kadar göçebe Özbeklerin ve Türkmenlerin bölgedeki rakipleri oldu. 17-18. asırlarda Özbekler ve Nogaylar, Çungarların (Çungar Hanlığı - 1634-1755) karşısında ezici yenilgiye uğradı. Bu galibiyetten sonra Çungarlar, Türkistan ve Buhara’ya kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Çungarların baskısına uğrayan bölge halkı Kazak Hanlığına sığındı. Ancak bölgede Çungarların hakimiyeti uzun sürmedi. Can verici savaşlardan sonra Kazaklar Türkistan bölgesinde olan topraklarını azat ettiler. Çungarlara karşı önemli savaşların birkaçı Uludağ topraklarında gerçekleşti (1726’da Bulantı Savaşı, 1728’de Kalmakkırılğan savaşı). Bu savaşlar sırasındaki büyük kahramanlıklarıyla tanınan Kabanbay, Bögenbay ve Sagındık bahadırlar halkın hafızasında bugüne kadar yaşamaktadırlar.

18. yüzyılın sonlarından başlayarak Kazak Hanlığı ve Rusya arasında yakın ticari ilişkiler görülmüştür. Tauke Han (1680-1715) 1680 yılında Rusya’ya (Tobolsk ve Astrahan şehirlerine) diplomatlar göndermiş ve İrtiş nehrinin boyunda Ruslar, Kazaklar ve Orta Asya tüccarları tarafından ilk pazarlar kurulmaya başlanmıştır.⁶⁸

66 ARTIKBAYEV a.g.e.: 73.

67 ARTIKBAYEV a.g.e.: 71.

68 ARTIKBAYEV a.g.e.: 185.

3. Rus İmparatorluğu Döneminde Sömürü Siyaseti ve Dini Hafıza

3.1. Orenburg Dini İdaresinin Kuruluşu

1492'de Endülüs bölgesinden Müslümanların kovulması ve Reconquista hareketinden sonra Avrupa devletleri güçlenmeye başladı. Aynı zamanda güneydeki Reconquista hareketiyle birlikte Avrupa'nın kuzeyinde Rusların Sibiry topraklarına yaptıkları sömürü siyasetleri de başladı. Rusya'nın bu sömürü siyaseti, hammadde arayışlarıyla genişledi.⁶⁹ Rusya, 1552'den sonra Sibiry topraklarından başlayarak kendi sömürdüğü topraklarda hammaddeye bağlı olan sömürü sistemi kurdu ve hammadde arayışı sebebiyle gittiği bütün toprakları kendi topraklarına katan kıtasal bir imparatorluğa dönüştü. Rusya tarihini araştıran Alexander Etkind gibi araştırmacılar Rusya'nın sömürü tarihinin içe dönük olduğunu belirtirler. Rusya ilk başta baskınlar yaparak işgal ettiği toprakları kendi topraklarına katıyor, yalnızca sonrasında sömürmeye başlıyordu. 1904'de Rus tarihçisi Vasily Klyuchevsky, Rusya tarihi, sömürgeleştirilen bir ülkenin tarihidir, “*onun eyaletlerinin toprakları sömürü yaptığı topraklarla beraber genişledi,*” yazmıştır.⁷⁰

Zaman geçtikçe Rusya'nın ihraç ettiği hammaddeler de değişti. 17. asırdan başlayarak Rusya kenevir, metalurji ürünlerini İngiltere ve Fransa dahil olmak üzere Avrupa devletlerine ihraç ediyordu. Fakat Rusya'nın doğusunda ve güneyinde bulunan devletlerde bu mallar büyük talep görmemiştir. Bu sebeple Rusya ticari ilişkiler açısından önceleri güney komşularıyla fazla ilgilenmemiştir. Bu durum 18. yüzyılın sonlarına doğru buğdayın Rus ekonomisi için önemli bir hammadde haline gelmesiyle değişmeye başladı. Büyük Peter döneminden başlayarak Rusya güneydeki komşularına tahıl zenginliklerini ihraç etmek için güneydeki limanlara ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'yla sürekli savaşımıştır.⁷¹ Bu dönemde hammaddelerin yanı sıra Rus üretimi malların sayısı da hızla arttı. Batı devletlerinin kara ablukası döneminde iç üretimin ihraç edilememesinden dolayı içeride mal fazlası birikmeye başladı. Hükümet, üretimi desteklemek için bir yandan yerli üreticileri İngiliz rakiplerinden korumaya, diğer yandan ise yeni pazarlar aramaya girişmiş ve doğuda Türkiye, İran ve Orta Asya'yla yeni antlaşmalar yapmaya mecbur kalmıştır. Bu dönemden

69 Bknz.: ETKİND, A. (2020), Эткинд, А. *Природа зла. Сырье и государство (Nature's Evil: A Cultural History of Natural Resources (New Russian Thought))*, Москва: Новое литературное обозрение.

70 ETKİND, A. (2013), Эткинд А. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России (Internal Colonization, Russia's Imperial Experience)*, (пер. В. Макарова), Москва: Новое литературное обозрение: 9.

71 Kagarlitsky, B.Yu., Sergeev, V.N. (2018), Кагарлицкий Б.Ю., Сергеев В.Н. *История России: Мировосистемный анализ (Rusya Tarihi: Dünya-sistem analizi)*. Учебное пособие, Москва: ЛЕНАНД, Издательство “Стереотип”: 222-223.

başlayarak Rus dış politikası daha agresif (yayılmacı ve sömürücü) sıfat almaya başladığı görülmektedir.⁷²

Ruslar, Sibiry zenginliklerini daha iyi bir şekilde kontrol altında tutabilmek için, işgal ettikleri topraklarda askeri savunma sistemlerini (kaleler) geliştirdiler. Büyük nehirlerin kıyılarında yer alan kaleleri aynı zamanda savunma ve sömürü araçlarına dönüştürdüler. Bu kalelerde bölgenin hammaddeleriyle ticaret işlerini yapmak üzere Rus tüccarları ve bu tüccarları korumak için Kozaklardan askeri birlik yetiştirmişlerdir.

XVIII. asırlara gelindiğinde Rusya yavaş yavaş Sibiry'yi ele geçirerek Orta Asya sınırlarına ulaştı. Ruslar, Başkurtların topraklarını ele geçirdikten sonra⁷³, Kazakların topraklarını da ele geçirmeyi amaçlayan eylemlerine başladılar. 1731'de Küçük Cüzün Hanı Abulhayır Han'ın Ruslarla yaptığı antlaşma Kazak topraklarının işgalinin başlangıç noktası olarak sayılmaktadır.⁷⁴ Rusya, ilk dönemlerde Kazak topraklarını işgal etmekten kaçınarak ticari ilişkileri güçlendirerek merkantilist-ticaretçi siyaseti kullanmıştır. Bu siyaset sadece Rusya'ya özgü bir politika değildi; Avrupa'nın İngiltere ve Hollanda gibi büyük İmparatorlukları tarafından yürütülüyordu. Rusya da ilk başlarda merkantilist-ticaretçi politikanın gereği olarak – Avrupa'nın büyük imparatorlukları gibi - sömürdüğü topraklarda bulunan yerli halkların kültürlerine ve dinlerine dokunmadan barış içinde yaşamaya çalıştı.⁷⁵ Rusya'nın Sibiry topraklarındaki savunma ve sömürü sitemleri olan kaleleri yavaş yavaş merkantilizm sonucu olarak ticari şehirlere dönüştürüldü. İmparatorluk, bu şehirlere Müslüman tüccarları çekmek için Orenburg Dini İdaresi (ODİ)'ni kurdu ve şehirlere camiler inşa ettirdi. Bu tip şehirlerden ilki Sibiry kapılarında bulunan Makarevo şehri olmuştur. 1789 yılında pazar yeri olarak kurulan bu şehirde güdülen siyasetin gereği olarak Müslüman tüccarları çekmek için bölgedeki ilk cami de inşa edilmiştir. Bu caminin inşaatını başlatan daha sonra ODİ müftüsü olan - Muhammad-Can imparatorluk için çalışmış ve imparatorluk yöneticileriyle yakın ilişkide bulunmuştur.⁷⁶ İlk inşa edildiğinde ahşap olan cami, 1818-1822

72 KAGARLITSKY, SERGEEV a.g.e.: 241.

73 Bknz: STEINWADEL, CH. (2016), *Threads of Empire. Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552-1917*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.

74 ARTIKBAEV, J. (2006), Артыкбаев, Ж.О. *История Казахстана (Kazakistan Tarihi)*, Алматы: Қазақ университеті: 190.

75 AUST, M., VULPIUS, R., MILLER, A. (2010), Ауст М., Вульпиус Р., Миллер А. *Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700—1917)*, Москва: Новое литературное обозрение: 112.

76 Onun Buhara ve Afganistan topraklarına eğitim için yaptığı seferleri İmparatorluğun organize ettiği hakkında söylentiler bulunuyor.

yıllarında taştan yeni cami inşa edilmiş ve inşaatı sırasında bütün masrafları tekrardan imparatorluk tarafından karşılamıştır.⁷⁷

Daha sonra Makarevo pazarındaki gibi çalışmalar Sibiry topraklarında yer alan başka kalelerde de devam ettirildi. Devlet, camilerin inşaat masraflarını kendisi karşıladı. Bunun yanı sıra bu camilere mollaları (ukaznoy mollaları) tayin etme işlerini de kendi kontrolü altına aldı. Bu mollalar Rusya'ya karşı “*sadık ve güvenli olan*” Kazan tatarlarından seçiliyordu.⁷⁸ Böylece Tatarlar, Rusya sömürü siyasetinde Müslümanların arasında imparatorluk siyasetine yakın bir millete dönüştü. ODİ, imparatorluk kontrolünün bir unsuru olarak tasarlandı ve imparatorluk altında bulunan ulusal kültürleri imparatorluğa katma görevini üstlendi. Devletin bu siyasetinin beklenen sonuçları verdiğini söylemek mümkündür. Çünkü Makarevo gibi Sibiry topraklarında yer alan onlarca şehir Müslüman tüccarlar için daha çekici hale gelmiş; Buhara, Taşkent gibi diğer Müslüman bölgelerin tüccarlarının bu şehirlere akın etmeye başladığı görülmüştür.

ODİ'nin Kazak topraklarındaki görevi sadece Kazak tüccarlarını çekmekten ibaret kalmadı ve zamanla tam anlamıyla bir sömürü aracına dönüşmüştür. 21 Nisan 1787'de II. Katerina Simbirsk ve Ufinsk Genel Valisi Otto İgelström'a hitaben bir ferman yayınladı. II. Katerina bu fermanla, Kazaklara gerekli sayıda molla sağlanması emrini vermiştir. Eğitim bahanesiyle⁷⁹ Kazaklara da Kazan Tatarlarından ukaznoy mollaları tayin edilmiştir.⁸⁰ Camilerin cazibesine kapılan Müslüman halkların yanı sıra Kazaklar da Rus şehirlerini sık sık ziyaret etmeye başladılar. Batı Sibiry Genel Valisi Peter Kaptsevich'nin kendi subaylarına söylediği gibi imparatorluk, Kazaklara “*elinde kılıçla değil, Kuran'la gitti,*”⁸¹ ve nihayetinde kılıçla değil, “*Kuran'la*” sömürmeye başladı.

Tatarlar, komşu oldukları için Kazakların gelenekleri ve kültürü hakkında bilgiye sahipti. Kazak bozkırlarında imparatorluğun politikasını izleyen bir millet olan Tatarlar, Kazak topraklarının imparatorluğa ilhak edilmesinde aktif rol oynamış ve aracılık rolünü

77 FARHSHATOV, M.N., BULGAKOV, R.M. (2016), Фархшатов, М.Н., Булгаков, Р.М. “*Риззатдин бин Фахретдин об истории Нижегородской ярмарочной и городской мечетей (из рукописного наследия)*”, Ислам в современном мире, 12/1: 109-127.

78 АРАПОВ, Д.Ю. (2004), Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII — начало XX вв.), Москва: 44-53.

79 KAPPELER, A., (2003), (Каппелер А.), “*Две традиции в отношении России к мусульманским народам Российской империи*”, Отечественная история, No 2: 129-135.

80 АРАПОВ 2004: 44-53.

81 REMNEV, A.B. (2006b), Ремнёв, А.В. “*Татары в казахской степи: соратники и соперники Российской империи*”, Вестник Евразии, No 4: 5-32.

üstlenmişti.⁸² Tatarların Kazakların arasında tercüman ve sekreter olarak çalışmaları Tatar dilini Kazaklar ve imparatorluk ilişkilerinin dili haline getirdi. Bunun yanı sıra uzun süre Tatar tüccarı, molla ve öğretmeni (*genellikle aynı biçimde*), Rus bürokrasisini Kazak aristokrasisine bağlama işlerinde de aracılık yaptı.⁸³ Tatarlar, Kazaklara Buhara ve Hive gibi Orta Asya Müslüman merkezlerinin etkisini azaltmak için de hizmet ettiler. ODİ, Kazak topraklarındaki dini hayatı da önemli ölçüde etkiledi. Eskiden Buhara ve Semarkant gibi merkezlere bağlı kalan Kazak Müslümanlığı, 1789 yılından başlayarak Kazan ve Ufa merkezlerine bağlandı.

Orenburg savunma hattından başlayarak İrtiş nehri boyunca inşa edilen kaleler ve şehirler Kazakların yaşadığı iç bölgelerde de inşa edildi. Eski İsim Hattı (1737) 1830'ların sonunda Kokçetav, Atbasar, Akmola, Karkaralinsk ve Ayaguz hatlarıyla birleştirildi. 19. asrın ilk çeyreğinden başlayarak Orenburg sınırından Kokan sınırına kadar uzanan bu şehirler, Kazak bozkırının ekonomik anlamda sömürülmesinde ve merkantilist siyasetin sonuçlarının ortaya çıkmasında etkili bir araç haline geldi. 19. asrın ilk çeyreğinde Kazakların Rusya ile ticareti artık tamamen hayvansal ürünlerin ihracatından oluşuyordu.⁸⁴ Aynı şekilde Rus üretimi endüstriyel ürünler Kazak pazarına girmeye başladı.

Rusya, 1822 yılından itibaren Kazak topraklarında idari reformlar da yürütmeye başladı⁸⁵ ve yavaş yavaş Kazak topraklarını Rusya'nın iç topraklarına dönüştürdü. Kazakların yönetim sistemi olan Hanlık sistemi kaldırılarak Kazak toprakları imparatorluğun idari kurumlarına bağlandı. Bu tam anlamıyla ekonomik sömürgeleştirme siyasetinden sonra başlayan idari sömürgeleştirme siyasetiydi. Elbette Kazaklardan bu reformlara karşı çıkanlar da vardı. 1837 yılında Kazakların son hanı olan Kenesarı Han bir isyan başlattı ve Kenesarı İsyanı ismiyle bilinen bu ayaklanma 10 yıl boyunca sürdü.⁸⁶ Kenesarı Han, Kazak bölgelerine Rus sömürücülerinin girmesine ve Kazak topraklarında Rus şehirlerinin kurulmasına karşı çıkıp yeni reformlar gerçekleştirmek istedi. 26 Mayıs 1838 yılında Kenesarı ordusu Akmola kalesini kuşattı⁸⁷ ve kuşatma sırasında Kazak askerlerinden 250 kişi şehit oldu.

82 KAPPELER, A. (2000), Каппелер, А. *Россия - многонациональная империя*, Москва: Прогресс-Традиция: 103-105.

83 АРАПОВ, D.YU., KOSACH G.G. (2010), Д.Ю. Арапов Д.Ю., Косач Г.Г. *Ислам и советское государство, Вып. 1: (по материалам Восточного отд. ОГПУ. 1926 г.)*, Москва: Изд. дом Марджани: 136.

84 LEVSHIN, A. (1832), Левшин, А. *Описание Киргизъ-Кайсакскихъ ордъ и степей*, С. 3, С.Петербургъ: Пипография Карла Крайя: 218-219.

85 SUKHIN, O. (2005), Сухих, О.Е. "Как "Чужие" становятся "Своими", или лексика включения Казахской степи в имперское пространство России", Вестник Евразии, No 3: 5-29.

86 ВЕКМАХАНОВ, Е. (1992), Бекмаханов, Е.Б. *Восстание хана Кенесары (1837-1847)*, Алма-Ата: Гылым: 8.

87 ВЕКМАХАНОВ 1992: 16.

Kenesarı'nın yaptığı reformlar sonuç bulamadı. Çünkü Kazak sultanlarının ve imparatorluğun merkantilist-ticaretçi siyaseti döneminde gelişmiş olan Kazak kulakları olan baylarının belli bir kısmı Kenesarı hana karşı çıkarak, Rusya'yı destekledi. Bunlardan içinde Akmola kalesinin ağa sultanı Konurkulja Kudaymendeuli ve Vali Sultan (Çokan Velihanov'un dedesi) gibi Rus İmparatorluğu taraftarı olan sultan ve ağa sultanlar da vardı.

3.2. İmparatorluk Politikasının Değişmesi Sırasında Din

18. asrın ilk çeyreğinden itibaren Batı'da Kapitalizm hızla gelişmeye başladı. 1813-1817 yılları arasında Rusya'nın buğday ihracatı 5 kat arttı.⁸⁸ Bu artış, imparatorluğun Kazak topraklarında yürüttüğü siyasetini değiştirmeye teşvik etti. Rusya, artık tarım topraklarını arttırmaya yöneldi ve Kazak topraklarının kuzeyinde yer alan verimli toprakları sömürmeye koyuldu. Bu yerleri tarım topraklarına dönüştürmek için iki yol bulunuyordu. Bunlardan ilki Kazak topraklarına Rus serflerinin göçünü arttırmak, ikincisi yerli halkı yerleşik hayata geçmesi (sedentarization) ve tarım işleriyle uğraşması için teşvik etmektir. Bu yollardan ilkinin devlet istese de yapamazdı çünkü iç bölgelerdeki iş gücü yetmezliği ortadaydı. Bu sebeple devlet, ikinci çözüm yolunu uygulamaya çalıştı. İmparatorluğun göçebe hayvancılıkla uğraşan Kazakları yerleşik hayata geçmeye teşvik etmenin en hızlı yolu olarak Hristiyanlaştırma siyasetini gördüğü söylenebilir. Çünkü bu dönemde Hristiyanlaştırma siyasetinin adımları atıldı ve bu siyaset adım adım 4 aşamada yürütüldü. İlk adımda Tatarlar, Kazak topraklarından ilhak edildi. İkinci aşamada Kazaklar şamanlaştırıldı. Üçüncü aşamada Rus okulları açıldı ve böylece Hristiyanlaştırma siyaseti başlatıldı.

Kazak topraklarından Tatarların ilhak edilmesinin 1825 yılında başladığı söylenebilir. O yıl, Omsk bölgesinin valisi olan S.B. Bronevsky, gizli bir şekilde "Kırgızların (Tatarlardan) molla ve öğretmen atama isteklerini yumuşak bir şekilde reddetme," emrini verdi.⁸⁹ Yavaş yavaş imparatorluğun Kazaklarla ilişkilerinde resmi dil olarak Tatar dilinin yerine Rusça geçmeye başladı. İmparatorluk kendi merkantilist-ticaretçi siyaseti döneminde Kazak topraklarında yerleşen Tatarları Kazak topraklarının dışına ilhak etmeye başladı.

Ayrıca bu dönemde Volga bölgesindeki Tatarların arasında da kültürel ve dini temalar yeniden canlandı. Daha önce Hristiyanlaştırılmış olan Volga Tatarları tekrardan İslam'a dönmeye başladı. Bu olay, 1858'de, imparatorluğun Müslümanlar üzerindeki yeni konumunun

88 KAGARLITSKY, B.Yu. (2009), Кагарлицкий Б.Ю. *Периферийная империя: циклы русской истории (Empire of the Periphery: Russia and the World System)*, Москва: Алгоритм, Эксмо: 307.

89 REMNEV 2006b: 5-32.

ana ideologlarından biri olan Kazan İlâhiyat (Ortodoks) Akademisi'nin profesörü Nikolay İlminski (1822-1891) tarafından eleştirildi.⁹⁰ Bu konuda İlminski, Hristiyanlaştırmanın ana araçlarından biri olarak Rus okullarını gördü. Kazak topraklarında Orenburg General Gubernatorluğu'nun (Rusya'nın yerli askeri yönetim sistemi) Şubat 1865'ten Mart 1866'ya kadar olan yönetimine ilişkin raporunda, Batı Bölgesi'nden gelen ve Polonya ayaklanması sırasında bu bölgede olan Nikolay Kryzhanovsky, ülkedeki meselelerle ilgili özel endişelerini dile getirdi. Kryzhanovsky, bölgede biriken meselelerin çözümü olarak dinlerin çeşitliliğini ortadan kaldırmayı ve İslam'ın propagandasını engellemeyi önerdi.⁹¹ İmparatorluk bu politikayı daha önce Rusya'nın Batı bölgelerinde yürütmüştü. Kiril alfabesinin Kazak diline uygulanması Kryzhanovsky'nin Polonya etkisine karşı mücadelede Litvanya dilini kullanma deneyiminden doğmuştu. Bu politikayı Kazakların arasında da uygulamaya başladılar. Böylece Kiril harfleri kullanılarak oluşturulan ilk Kazak alfabesi de bu dönemde ortaya çıktı. Bundan sonra İlminski'nin öğrencisi olan Ibray Altınсарın, Kazak bozkırlarındaki ilk Rus okulunu (1864) kurdu.⁹² Bununla birlikte zaten “idari Ruslaştırma” aşamasında olan imparatorluk, Rus dilinin resmi işlerde ve yerel yönetim için personel yetiştirmedeki kullanım alanını genişletti. Rus okulları, aracılığıyla bozkırdaki İslamlaşma sürecini de önlemeye çalıştı.⁹³ İlk dönemlerde imparatorluk İslamlaşmayı önlemek için “Tatar aydınlanması” diye adlandırılan mollaların etkisini, yani “*ruhıyla fanatizm, diğer halklardan yabancılaşma ve Hristiyanlara karşı nefret yaratan Tatar mollalarının etkisini*”, Rus okullar sistemi aracılığıyla sıfıra indirmeye çalıştı. Ama büyük ölçüde Kazaklar, Rus dilini öğrenmede kayıtsız kaldı.⁹⁴

1867-1868'de imparatorluk Semireçensk ve Sirderya bölgelerinde yönetime ilişkin geçici düzenlemeler yaptı. Bu bölgedeki Müslümanların haklarını önemli ölçüde sınırladı. Kazakların dinle ilgili bütün işleri ODİ yetkisinden çıkarılarak bölgesel yöneticilere verildi. Yeni düzenlemeye göre cami ve medreselerin inşaatına sıkı denetim getirildi. Din adamlarına veya ulemaya muazzam derecede baskı uygulanmaya başlandı: Arap harfleriyle kitap dağıtımı yasaklandı, camilerin yanında açılan medreseler kapatıldı, bozkırda Tatar ve Buhara

90 REMNEV 2006a: 238-277.

91 DYAKIN, V.S. (1998), Дякин, В.С. *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX вв.)*, СПб.: Лисс: 809.

92 Императорское Русское географическое общество (Rus Coğrafya Kurumu), (2013), *Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии*, С. 5, Директ Медиа: 479.

93 Выписка комиссии, (1960), *Выписка из объяснительной записки комиссии к проекту положения об управлении в казахских степях (1867 г.)*, Материалы по истории политического строя Казахстана, Алма-Ата, С.1.

94 SADVAKASOVA, Z.T. (2007), Садвокасова, З.Т. *Религиозная экспансия царизма в Казахстане (вторая половина XIX - начало XX веков)*, Алматы: 28.

tüccarlarının seyahat etmesi yasaklandı. Her ilde din işleriyle uğraşan sadece bir görevliye izin verildi. Bu görevlilerin onaylanması ve işe alınması askeri valinin yetkisindeydi.⁹⁵ Bu yetkilendirme, Tatarların ihraç edilmesinden sonra başlatılan Şamanlaştırma siyasetinin de ilk adımlarıydı.

3.3. Şamanlaştırma Siyaseti

Rus yöneticileri, Şamanizm ile ilk kez 17. yüzyılda Sibiry'a'da Yakut Türkleriyle kurdukları resmi ilişkiler sırasında karşılaştı. Bu dönemlerde Ruslar, şamanlar hakkında fazla bilgi sahibi değillerdi.⁹⁶ 18. asırdan başlayarak Rusya, Sibiry topraklarını etnografik olarak araştırmaya koyuldu. Bu dönemden başlayarak şaman terimi, halkın tedavisini üstlenen, kâhin, dini ve başka merasimleri yöneten kişiler için kullanılmaya başlandı. Sömürülen halklarda “şaman” kelimesinin farklı söylenmesi sebebiyle yöneticiler tarafından farklı kelimeler tercih ediliyordu, hatta o kelimelerden biri de “şeytancık” (küçük şeytan) kelimesi idi. Rusya etnograflarından İ.E. Fişer, ilk kez “Şamanizm” terimini 1774 yılında çalışmalarında ele almıştır. Fişer, *“Doğu'da birbirinden ayırt edilmesi gereken üç pagan inancı vardır: Şaman, Brahman ve Lama. Şamanlık, bildiğimiz kadarıyla Hindistan'daki en eski inançtır. ...Eski Moğolların inancı da Şaman inancından geliyor; ancak eski zamanlarda bu barbarlar yazmayı bilmedikleri için inançları yayılmamış ve sadece gelenek şeklinde kalmıştır. Buryatlar, Yakutlar ve pagan Tatarlar gibi diğer barbarların inancı eski Moğolların inancına benzer; ama bu inançların tümü yozlaşmış olduklarından birbirleriyle hiçbir bağlantısı yoktur ve bu halkların inancının kalıntılarından eski Şamanların düzgün bir öğretisini derlemek zor olacaktır,”*⁹⁷ diye yazmıştır. Onun bu görüşleri imparatorlukta şamanlığın dinler sisteminde kendi yerini bulmasını sağladı. Fisher'in çalışmasından sonra Rusya'da bu konuda 1798 yılında yayınlananda Mihail Çulkov'un (1743-1793) “Rus Halk Batıl İnançları” (Рус.: Словарь русских суеверий) çalışmasına kadar doğru düzgün yeni çalışma yapılmamıştır.

İmparatorlukta 19. asırdan itibaren etnografik çalışmalar güçlendi ve Şamanizm konusu bu çalışmalar içerisinde kendine bir yer buldu.⁹⁸ 19. asrın ilk çeyreğindeki idari sömürü döneminde Sibiry halklarına olan ilgi arttı. 1822'den başlayarak Rusya'da inarodtsı

95 ARTIKBAYEV 2004: 122.

96 HAKKARAYNEN, M.B. (2015), Хаккарайнен, М.В. “Шаманизм” (Şamanizm), Штырков С.А. (Ed.) Религиозная жизнь Сибири и Дальнего Востока: Материалы к учебнику, СПб.: Нестор-История: 4-37.

97 FİŞER, İ.E. (1774), Фишер И. Е. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием, СПб.: Академия наук: 35-37.

98 HAKKARAYNEN 2015: 4-37.

(yabancılar) hakkında yeni bir kanun hazırlandı ve bu kanunda şaman inancında olan halkları yeniden tanımlamak gerektiği belirtildi. 1840'lerden başlayarak şamanlık inancını yeniden tanımlamada Rus Ortodoks misyonerlerinin çalışmaları önem kazandı. Hatta bu inancı devlet dini olan Ortodoks'la değiştirmeye çalışmışlardır.

Rusya'da Şamanizm konusunda 1846 yılında yayınlanan Dorji Banzarov'un "Moğollar'da Kara İnanç veya Şamanizm" adlı çalışması literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Banzarov, imparatorluğun sömürü siyaseti döneminde ortaya çıkmış Buryat asıllı imparatorluk entelektüellerinden biriydi. İmparatorluk etnograflarının Şamanizm konusunda önceden yapılmış çalışmalarını dikkatle inceleyerek Buryat halk inancında var olan Şamanizm belirtilerini tanımladı. Banzarov, şamanların çok eski zamanlarda da olduğunu kabul etmektedir. Fakat bu inancın Hindistan kökenli olduğunu ve kökenlerinin çilecilikten (asceticism) geldiğini iddia etmektedir. "*Şamanlar Hintli shramanlar değilse, bu kelimenin başlangıcını ve anlamını nerede arayabiliriz?*" sorusunu Banzarov, "*Bu, Sibiry'a'daki bazı Tungus kabileleri arasında muhtemelen şaman olarak telaffuz edilen Mançur "şamanından" başka bir şey değildir*" şeklinde cevaplamaktadır. Böylece Banzarov, bu kelimenin kökenini Sibiry'a ile sınırlar. Ona göre "şaman" kelimesi yerel Mançurya lehçelerinden çıkmış ve "öfkeli ve huzursuz" anlamına geliyordu. Bu anlam şamanların "heyecanlı, çıldırmış, coşkulu" kişiler olmasından kaynaklanıyordu. Ona göre bütün halk ve insan toplulukları içerisinde rahip, doktor ve büyücü gibi görevleri olan, diğer insanlardan farklı, mistik ve mucizevi olana inanan; ateşli bir hayal gücü ve doğa güçleri hakkında bilgi sahibi olan kişiler yaşamışlardır.⁹⁹ Banzarov, şamanları da böyle kişilerden biri olarak görüyordu.

Rus ve Alman jeopolitiği uzmanı, Södertörn Üniversitesi'nin Profesörü Mark Bassin, 1840'lerden sonraki dönemi "Rus uygarlığının karanlık şaman Doğu üzerindeki etkisinin" başladığı dönem olarak belirtmiştir.¹⁰⁰ Bu dönemde ortaya çıkmış olan etnografik çalışmalar "Hristiyan olanların" ve "Hristiyan olmayanların" arasındaki eşitsizlik meselesinden bu halkları aydınlatmak maksadıyla Rus uygarlığının önünde boyun eğdirme fikirlerine kadar uzanıyordu. Araştırmacılar okuyucu, kitlesine Şamanizm inancını ve pratiklerini ruhları zayıf, ölmekte olan toplumlarda yaşayan kişilerin geri kalmış, batıl ve mantıksız inançları olarak gösterdiler. Bu araştırmacılar rasyonalist ve biyomedikal açıklamaları kullanarak Şamanizm'i Sibiry'a halklarının temel inançları olarak kabul etmiş ve bu inancı bölge halklarının sosyal ve

99 BANZAROV, D. (1955), Банзаров Д. "Черная вера, или шаманство", Собрание сочинения, Москва: Академия наук СССР: 85-88.

100 BASSIN, M. (2004), *Imperial Visions. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*, Cambridge: Cambridge University Press: 193.

kültürel geriliğinin sebebi olarak görmüşlerdir. Böylece bu konu siyasi bağımsızlık/bağımlılık söylentilerinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁰¹

Bu çalışmalardan kaynaklanarak bu söylentiler, daha sonra Kazaklara yönelik de kullanılmaya başlandı. 1860'lerden başlayarak Kazakların Batı Sibirya'da bulunan verimli topraklarını sömürmeye başlayan imparatorluk, Kazakların eski tarihten beri var olan Müslümanlık geleneğini yok sayarak, onları şaman inancına inanan halk olarak görmeye başladı. İmparatorluk etnografları, evrimcilik açısından İslam'ı, Kazakların Rusya'ya entegre olmasını engelleyen karşı bir güç olarak gördüler. Bu meseleleri daha iyi araştırmak için 1865-1868 yılları Kazaklara yönelik Bozkır komisyonu (Степная комиссия) kuruldu. Bozkır komisyonunun kurulması Kazakların arasındaki İslam araştırmalarında ve Kazak topraklarına karşı sömürü siyasetinde bir dönüm noktası oldu. Komisyon, çalışmaları esnasında İslam'ın Kazakların arasında ne kadar yayıldığını ve Hristiyanlaştırma siyasetini yürütme olasılığını da araştırdı. Çalışmasının sonucunda 1789 yılında ODİ'nin kurulmasıyla başlatılan Kazaklarla İslam'ı kullanarak iş birliği kurma ve Tatarları bu iş birliğini kurmada kültürel araç olarak kullanma siyasetinin hatalı olduğu kabul edildi. Komisyona katılan uzmanlar şamanlık gibi “eski Kazak inançlarını” korumak için aktif önlemler alınması gerektiğini önerdiler. Böylece imparatorluk daha sonra bu inançların yerine daha modern olan Hristiyanlığı getirmeyi düşündü.¹⁰²

Bu dönemde Rusya'da askeri eğitim alan bir istihbaratçı ve Kazakların arasından çıkmış ilk imparatorluk entelektüeli olan, Kazak folklorunun, kültürünün ve dininin “bilgini” Çokan Velihanov (1835-1865) ortaya çıktı. Ulusal meselelerde Bozkır Komisyonu büyük ölçüde Velihanov'un “uzman görüşlerine” güvenmiştir. Komisyon üyelerinin kendisine verdiği adla “Uzak bozkırların ve Kırgız halkının en iyi temsilcisi” olarak övülen Velihanov, yargı reformu konusunda ele aldığı ünlü notunda Bozkırlardaki Müslümanlık konusunu işlemiştir.¹⁰³ Ölümçül hasta olan Velihanov (10 Nisan 1865'de öldü), 1863'ün sonunda veya 1864'ün başında “Bozkır'daki İslam Üzerine” çalışmasını yazdırdı. Bozkır Komisyonu üyeleri için Velihanov'un bu eserde belirlediği görüşleri önemli rol oynadı ve birçok çalışmada bu esere büyük ölçüde atıfta bulundular.

101 HAKKARAYNEN, M.B. (2007), Хаккарайнен М. “Шаманизм как колониальный проект” (*Şamanizm Sömürü Projesi Olarak*), Антропологический форум, No 7: 156–190.

102 GEİNS, A.K. (1897), Гейнс, А.К. *Собрание литературных трудов С.1*, Спб.: 211-212.

103 VALIKHANOV, Ch.Ch. (1985), Валиханов, Ч.Ч. “Записка о судебной реформе”, Собрание сочинений в пяти томах, (2-е изд. доп.), С. 4, Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: 77-104.

Velihanov’a göre bozkırda İslam’ın hızlı “yayılmasının” ana suçlusu Mikhail Speranski (1772-1839) idi. Hatta Speranski’yi "Muhammed’in Sibirya bozkırındaki havarisi" olarak adlandırdı. Velihanov, ayrıca Tatar mollaların Kazak geleneklerine zulmetmesinden endişe duyuyordu ve bu etkiden dolayı Kazakların kimlik kaybına uğradığını dile getiriyordu. Bozkır’da ağırlıklı olarak “*Tatarlardan gelen yarı okuryazar mollalar ve Orta Asya’dan gelen fanatik göçmenler*” tarafından temsil edilen Müslümanlığa yönelik yıkıcı eleştirilerde bulundu ve Müslümanlığın Kazaklar için tehdit oluşturduğunu belirtti. Kazaklar için medeni bir halk olmanın tek yolu Ortodoksluk da dahil olmak üzere, Rus kültürüyle olan yakınlaşmaydı. “*Tatar din adamlarının bağlılığına güvenilemez. Bu, Kırım Tatarlarının Türkiye ile savaş sırasındaki davranışlarıyla kanıtlandı. Kazan Tatarları, Kırım Tatarları kadar Rusya’ya karşı isteksizdir*” diye düşünüyordu, Velihanov. Onun eleştirisindeki Müslüman karşıtı yönelimin, Tatar kültürel genişlemesine karşı bir protesto ile birleşmesi dikkat çekiyordu ve Tatar Müslüman etkisinin arkasında hiçbir şeyin olmadığını düşünüyor, “*sadece düşünce ve duyguların gelişmesini engelleyen ölü bir skolastisizm dışında bir şey olmadığı*” görüşünü savunuyordu. Böylece Velihanov, sadece İslam’ın Kazak bozkırlarındaki durumunu belirlemekle kalmadı, bu etkinin nereden kaynaklandığını da tespit etmiş oldu. Velihanov, Rus okullarının gelişmesini “Tatar dönemini atlatmanın”¹⁰⁴ bir yolu olarak gördü.

Velihanov’un ardından Kazak bozkırlarında bu tür çalışmaları Abubakir Divaev (1856-1932) devam ettirdi. Bu iki imparatorluk entelektüelinin çalışmaları Kazak bozkırlarında Şamanizm çalışmalarının “sertleşmesinin” ve bu konuda ikisinin otorite haline gelmesinin yolunu açtı.¹⁰⁵ Bu çalışmalardan sonra Şamanlık, Kazakların “ata dini”, İslam ise Kazak kültürünü geriye doğru etkileyen, sadece bu topraklarda yer alan çeşitli dinlerden biri olarak tanınmaya başlandı.

3.4. Hristiyanlaştırma Siyaseti

Kazakları Hristiyanlaştırma fikrini ilk olarak 1830 yılında Altay ruhban misyonunun misyoneri olan Archimadrite Makariy (Glukhorev) ortaya atmıştır. Ondan sonra 1840 yılında Makariy’nin yerine geçen Protarei Stefan Landyshev, yetkililere bu konuda çeşitli önerilerde bulunmuş ancak destek alamamıştır.¹⁰⁶ Devlet bu dönemde Kazaklar arasında misyonerlik

¹⁰⁴ Rusya için Tatar-Moğol istilası gibi.

¹⁰⁵ DeWEESE, D. (2014), “*Shamanization in Central Asia*”, Journal of the Economic and Social History of the Orient, No 57: 326-363.

¹⁰⁶ REMNEV, A.B. (2006a), Ремнев А. “*Российская империя и ислам в казахской степи (60-80-е годы XIXв.)*”, Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы, No 32: 238-277.

hareketleri başlatmanın daha erken olduğunu ve “putperestlere” uygulanan yöntemlerin Kazaklara yönelik kullanılmasın zor olduğunu belirtiyordu. Bunu Türkistan Bölgesi'nin ilk Genel Valisi K. P. von Kaufman da söylüyordu. Kaufman, Altay, Baykal ötesi ve İrkutsk halklarının Türkistan halklarıyla karıştırılmaması gerektiği konusunda uyarıda bulundu.¹⁰⁷ Bu uyarılar dikkate alınarak Ortodoks misyonu kurmak için koşullar incelenerek bir program hazırlandı. Bunun için dört soru ortaya çıkarıldı ve bu soruların cevabına göre bu programın yürütülebileceği anlaşıldı. İlk soru, Kazakların arasında İslam'ın ne kadar geliştiği; ikinci soru, İslam'ın Kazaklara nereden ve hangi yolla geldiği; üçüncü soru bu etkiyi zayıflatmak için alınacak önlemler neler olabileceği ve dördüncü soru herhangi bir huzursuzluk yaratmadan onların aralarında bir misyon kurmanın hangi koşullarda mümkün olabileceği idi.¹⁰⁸ Nihayetinde, Kazakları şaman inancına inanan halklar olarak tanıttıktan sonra Hristiyanlaştırma siyasetini yürütmenin mümkün olacağı sonucuna varıldı.

Kazak topraklarında bu misyonu başlatan yukarda da adı geçen Nikolay İlminski'dir. İlminski, Gurya aracılığıyla bu misyonu yürütmeye başladı.¹⁰⁹ Böylece Kazak topraklarındaki ilk misyonerlik hareket başlatılmış oldu. 1881 yılında Kutsal Sinod'un izniyle Kırgız Ruhani Misyonu kuruldu. Onun girişimiyle, 1883'de Kazakistan'da Kazak çocukları için 14 misyoner kampı kurularak bu kampların yanında 17 misyoner okulu açıldı.¹¹⁰ 1 Ocak 1913'e gelindiğinde Kırgız manevi misyonu sekiz kamptan oluşuyordu (Merkez, Preobrazhensky veya Bukonsky, Malo-Vladimirsky, Shulbinsky, Tatarsky, Atbasarsky, Eleninsky, Chernoyarsky ve Znamensky misyoner manastırının kampı). Ortodoks spastvasında (cemaat) 6022 Rus ve 290 yeni vaftiz edilmiş Kazak vardı. 1912'de misyonun 13 kilisesi ve ibadethanesi ile 18 okulu vardı. Öğrenciler arasında yeni vaftiz edilmiş 12 erkek ve 11 kız vardı. Bunun yanı sıra yerli Müslüman nüfustan 140 erkek çocuk eğitim alıyordu.¹¹¹ Fakat bu rakamlara bakılırsa Kazakları Hristiyanlaştırma siyasetinin ne kadar başarısız olduğunu anlaşılmaktadır. Çünkü 1897 yılında Kazakistan'da toplam nüfus 4.333 bin kişi idi¹¹² ve sekiz

107 KRAFT, İ.İ. (1898), Крафт, И.И. Сборник узаконений об управлении областями Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Свод законов. Российской империи, (С. 2), Оренбург: 5.

108 SOTNIKOC, İ. (1872), Сотников И. “Несколько слов о возможности учреждения миссии между киргизами Средней орды”, Православное обозрение (Май): 772-790.

109 Guriya Kazanskogo Svyatitelya Bratstvo, (2011, 26 Ekim), “Гурия Казанского Святителя Братство”, <https://www.pravenc.ru/text/Гурия%20Казанского%20святителя%20братство.html> adresinden alındı.

110 SADVAKASOVA, Z.T., (2021), Садвокасова З.Т. “Православные миссионерские учреждения в Казахстане (XIX - начало XX в.)”, Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки, No 3: 71-79.

111 GOLOSHUBIN, İ. (1914), Голошубин, И. Справочная книга Омской епархии, Омск: 857.

112 KOZINA, V.V. (2007), Козина, В.В. Демографическая история Казахстана, Караганда: Издательство КарГУ: 28.

kamptaki toplam 300 civarında vaftiz edilen Kazak bu sayıda hiçe indirebilecek derece önemsiz idi.

İmparatorluğun Kazak topraklarındaki Hristiyanlaştırma siyasetini engelleyenler, yerli din alimleri veya ulema oldu. Kazakların hanlık sistemi çöktükten sonra Kazak topraklarında yürütülen imparatorluk siyasetine karşı çıkacak bir gücün kalmadığı düşünüldü. Ancak Rus okulların sistemlerine Kazaklar, yeni medreseler açarak dini eğitimi güçlendirmeye başladı. Kazaklar, Kazak bozkırlarından ihraç edilen Tatarlara yönelik Kazaklaştırma ve aşiretleştirme (tayfaizatsiya) siyasetini uygulamaya koyuldu.¹¹³ Bu dönemde yer yerlerde yeni dindar gruplar ve yeni okullar ortaya çıkmaya başladı.¹¹⁴ Bu tip okullardan biri de Akmola Okulu'dur.

Akmola Okulu gibi yerlerde kurulmuş olan okullardan çıkan din alimleri veya ulema ve dinî liderler imparatorluk görevlileri tarafından tanınmadı. Ancak onların kurduğu okullar ve medreseler Kazak topraklarında Hristiyanlaştırma siyasetinin başarısız olmasını sağladı. Bu okuldan çıkan çoğu alim, halkı eğiterek ve İslam'ı öğreterek Hristiyanlaştırma siyasetinin etkisini azaltmaya çalıştı. Bu konuda İmparatorluğun Kazaklara yönelik Hristiyanlaştırma siyaseti hakkında yazılmış olan Kaskırbek Kaliyev'in çalışmasında bu okuldan çıkmış önemli kişilerden bazıları olan Naurız-Muhammed Talasulu (Nauan Haziret), Şaymerden Kosşugululu ve Beys Taktenulu hakkında bilgi verilmektedir.¹¹⁵ Naurız-Muhammed Talasulu, Rus imparatorluk hükümetinin taleplerine karşı çıkarak kendi talebelerinin "Rus olacaklar" diye Rusça eğitim almalarına izin vermiyordu. Aynı şekilde kendi öğrencilerinden Seksenbay Tölengeoğlu ve Şaymerden Kosşugulov'la beraber o dönemki Osmanlı Halifesi I. Abdülhamid'e mektup göndermişler ve Rus İmparatorluğunun yürütmüş olduğu Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetlerini durdurma konusunda I. Abdülhamid'in yardım etmesini istemişler.¹¹⁶ Kokşetau bölgesinden çıkan Naurız-Muhammed Talasulu ve Akmola bölgesinden çıkan Şaymerden Kosşugululu bu Hristiyanlaştırma siyasetine karşı en büyük emeği harcayan kişilerden ikisidir. Devlet, Temmuz 1903'de Şaymerden'e 5 yıl, Nauan Hazret'e 3 yıl ceza kesilerek ikisini de Sibiry topraklarına sürgüne gönderdi, sürgünden ancak 1906 yılı Rusya'daki ayaklanmalardan sonra dönebildiler. Bu yıldaki demokratikleşme sırasında Şaymerden, 2. Nikoas'ın kurmuş olduğu Devlet Duması'na milletvekili olarak tayin edildi.

113 Prof. Dr. Aşirbek Muminov'la 22.07.2021 görüşme sırasında alınan bilgiler.

114 Akmola okulu hakkında: GHİLMANI, S. (2013), ҒЫЛМАНИ, С. *Заманымызда болған ғұламалардың өмір тапхтары (Zamanımızda yaşamış ulemaların hayat hikayeleri)*, (Ed. A.K. Muminov, A.J. Frank), Алматы: Дайк-Пресс.

115 KALİYEV, K. (2020), *Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'da Din Değiştiren Kazaklar*, Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: 89.

116 KALİYEV a.g.e.: 91.

Ama kısa süren bu demokratik denemesinden sonra 2. Nikolas devletteki bütün iktidarı kendi eline biriktirerek Devlet Duması'nı dağıttı.

Böylece imparatorluğun 1867'den 1900'e kadar Kazakları Şamanlaştırma (1867-1880) ve Hristiyanlaştırma (1880-1900) çabalarında bu siyasetlere aktif bir şekilde karşı duran Müslüman alimlerinin faaliyetleri 1906 ile 1919 yıllar arasında baskıya uğradı ve geri çekilmek zorunda bırakıldı. İlk iki Duma'ya¹¹⁷ Kazaklardan Müslüman kimliği ortada olan kişiler seçilse de III. Duma'ya genelde imparatorluk entelektüellerinin ortasından çıkmış Milliyetçiler seçildi. Böylece Kazak toplumunda bir kaos, bir kimlik ve güvensizlik problemi ortaya çıktı. Eski Kazak toplumundaki İslami kurumların öneminin tartışılmaya başlandığı zaman ortaya Kazak milliyetçiliği çıkmaya başladı. Bu durumu Kazakistanlı tarihçi A. Abdakimov, *“1910'lu yıllara gelindiğinde Kazak topraklarına Buhara ve Türkistan tarafına bakan ve Kazan, Buhara ve Ufa şehirlerinde eğitim alan Panislamist liderlerin ve Türkçü iki siyasi hareketin oluştuğunu söylemek mümkündür,”* şeklinde özetlemiştir.¹¹⁸

4. Modern Milli Hafızanın Oluşumunda Dini Hafıza (1906-1919)

4.1. Kazak Milliyetçiliği ve Alaş Partisi

Batı'da milletçilik 1880'den itibaren önem kazanmaya başladı ve bu yılların en önemli konularından biri haline geldi. “Milliyetçilik” kelime olarak ilk kez 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı. İlk başlarda bu terim Fransa ve İtalya'da ulusal bayrağı dalgalandırmayı seven, yabancıları korkutan, sağcı ideologların görüşlerini ifade etmek için kullanıldı¹¹⁹ ve sadece sağcıların belli bir ideolojisini belirtmek için kullanılmaktaydı. Ancak 1830'lardan sonra Avrupa'daki büyük siyasetçiler, bu kelimeyi konuşmalarında kullanmaya başladılar. Bu dönemden sonra milletçilik aynı temele sahip, kendilerini duygusal olarak kendi “milletinin” bir parçası sayan ve onlarla kendilerini özdeşleştirenlerin ideolojisine dönüştü.¹²⁰ “Milliyetçilik” terimi o zamandan beri, siyasette “milli sorunun” en önemli olduğu tüm siyasi hareketleri, yani “kendi kaderini tayin hakkını” talep eden, başka bir deyişle milliyet

117 1905-1906 yılları Rusya Japon savaşında kaybetmesi nedeniyle ortaya çıkmış demokratik bir meclistir.

118 ABDAKIMOV, A. (2008), Абдакимов, А. *“Религиозный вопрос в программах документов мусульманских политических партий (1917-1920)”*, Бекмағамбетов, О.Ж., Қожабекова, А.М., Байғазин, М.Ж., Төлеудаева, Г. (Ed.) Кеңес саясатына қарсылық: Алаш қозғалысынан Желтоқсан көтерілісіне дейін, Астана: ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы: 74-78.

119 HOBBSAWM, E. (2004с), Хобсбаум, Э. *Век империи 1875 – 1914 (The Age of Empire: 1875-1914)*, Ростов н/Д: Феникс: 209.

120 ANDERSON, B. (2016), Андерсон, Б., *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма (Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism)*, (Пер. В. Николаев), Москва: Кучково поле: 47.

tarafından tanımlanan ve nüfusun belirli bir grubu için bağımsız bir devlet yaratma olanağını arayan herkes için kullanılmıştır. 1875-1914 döneminde bu tür hareketlerin sayısı veya en azından bu hareketler adına konuşma hakkı talep eden liderlerin sayısı çarpıcı bir şekilde artmıştı. 1880-1914 yıllarında milletçilik siyasette inanılmaz bir başarı kazandı ve bu başarı neticesinde ideolojik ve siyasi içeriği de değişmeye başladı¹²¹

Genelde milliyetçiliğin dört türü, daha doğrusu dört mutasyonu olduğunu söylemek mümkündür. Birinci tür, milliyetçilik ile yurtseverliğin kaynaşmasından oluştu ve sağın ideolojisi haline geldi. Bunun en uç hali, iki dünya savaşı arasında gelişen, ancak selefleri tam olarak on dokuzuncu yüzyılda bulunan faşizmdi. İkinci tür, bağımsız egemen devletlerin oluşumuna kadar, ulusal kendi kaderini tayin etme ilkesinin yalnızca ekonomik, politik ve kültürel canlılık göstermeyi başarmış uluslara değil, aynı zamanda kendilerini “millet” ilan eden tüm nüfus grupları ve diğer uluslara da uygulanabileceği varsayımı temelinde ortaya çıktı. Üçüncü tip milliyetçilik, “ulusun kendi kaderini kendisinin tayin etmesi” ilkesini uygulayan, ulusa tam devlet bağımsızlığı verme zorunluluğuna dayanıyordu. Dördüncüsü ise bu koşulun etkisi altında, sonunda bir ulusu etnik ve özellikle dilsel çizgilerle tanımlamaya yönelik yeni bir eğilimdi.¹²²

Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler* çalışmasında milletçiliği anlamak için ondan önce gelen kültürel sistemlerin nasıl çalıştığını anlamak gerektiğini söyler. Anderson, milletçiliği geniş kültürel sistemlerle ilişkilendirmektedir. Böylece milletçilikten önce kişileri bir araya getiren iki kültürel sistemi gösterir. Bunlardan biri dini topluluk (cemaat), öbürü haneden sistemleridir (haneden devleti). Bu iki sistem Anderson’a göre Avrupa’da 18. asırda toplum yaratmada kullanılıyordu. Milletçilik tarihsel olarak dinin yerine geçmedi, sadece kişileri bir topluluk haline getirmede önem kazandı..¹²³ Din topluluk sınırlarını belirtmiyordu. Bundan sonraki dönemde bu sınırları belirten milletçilik olmuştu. Bu dönüşümler Rusya’da biraz geç oluştu. 1880’e kadar Rusya’da dinin bir kimlik ve bir topluluk oluşturmada önemi değişmeden aynı şekilde kaldı. 1860’lardan sonra başlayan Narodnikler hareketi ve işçiler hareketi Rusya’da dinin yerini biraz zayıflatarak milletçi kimliğin önem kazanmasının yol açtı. Bu düşünceler Rusya aracılığıyla Kazakları da etkiledi. Japon savaşını kaybettikten sonra Rusya’da yer alan hızlı demokratikleşme, Kazak milletçilerinin de siyasi hareket olarak hızlı bir şekilde oluşmasına yol açtı. Bu dönem 1905’ten 1919’a kadar uzanmaktaydı.

121 HOBSEAWM 2004c: 124.

122 HOBSEAWM a.g.e.: 212.

123 ANDERSON 2016: 54-55.

Milliyetçilik, Rusya'nın Moskova ve Sanit-Petersburg gibi büyük merkezlerinde eğitim alan Kazak gençlerinin arasında gelişmeye başladı. Ondan sonra onların aracılığıyla Kazakların aralarında da yayıldı. Bunun yanı sıra Rus köylülerinin Kazak topraklarına toplu göçü de bu sürecin hızlanmasına sebep oldu. Onların göçü yerli Kazakların protestolarına sebep oldu. Bu yıllarda Kazakistan topraklarının yerleşik halkı olmayan Rusların yalnız Yedisu bölgesindeki nüfusu 100.000'den fazla kişiye ulaştı.¹²⁴ Bunların yerleşmesiyle Kazakların arasında verimli toprak yetmezliği meselesi ortaya çıktı. Çünkü yerli İmparatorluk yöneticileri gelen Rus göçmenleri verimli topraklara yerleştiriyorlardı. 1913'de Kazak eğitimi ve Kazak ulusal hareketinin kurucularından biri olan Ahmet Baytursınov, ülkenin Avrupa kısmından yerleşimcilere aktarılan en verimli toprakları kaybeden Kazak nüfusunun yoksullaşmasını endişeyle izledi.¹²⁵ Verimli toprakların azalması Kazakların ekonomik hayatını geri etkiledi ve kendi haklarını korumak için bir ideoloji altında toplanmalarına ve siyasi eylemlere katılmalarına sebep oldu. Kazaklar, toprak meselesinde birleşerek kendi siyasi ve ekonomik haklarını talep etmeye başladılar. Bundan sonra Kazakların arasında yavaş yavaş milletçilik ve yurtseverlik düşüncesi yerleşerek siyasi ve kültürel canlanma yaşandı.

1905 yılında önde gelen Kazak milliyetçilerinden Hanel Dosmuhammedov (1883-1939) ve Gubaydolla Berdiyev (1885-1922) yöneticiliğiyle Kazakların sorunlarını çözmek için bir komite kurdular. Kadet Partisinin programını Kazak diline çevirdiler ve kendi yayın organları olan Kazak-Tatar gazetesi *Faker*'i kurdular. Grup, sözlü ve basılı ajitasyon yaparak partiye taraftar toplamak için kampanyalar düzenledi. 16-17 Ocak 1906'da yaklaşık 100 Kazak'ın katıldığı komite, ilk toplantısını yaptı. Partinin ikinci toplantısı ise 16 Şubat'ta Ural bölgesinin Jambetinsk pazarında yapıldı. 17 ilden yaklaşık 1500 kişinin katıldığı bu toplantı açık havada düzenlendi. 21 Şubat'ta Uralsk'teki toplantıya yaklaşık 500 kişi katıldı. Toplantıda Kadetler Partisinin programını tartıştıktan sonra, Kazakların Rus köylülerinin göçü sebebiyle toprak ve su kaynaklarını kaybetmesi dile getirildi. Bu tartışmalardan sonra katılımcılar parti kongresinde Duma'ya kendi görüşlerini ve çözümlerini sundular. Buna göre kongre, devletten Rus köylülerinin sorununu acil bir şekilde çözmelerini talep etti.

Bu dönemde Kazakların arasında Kazak milliyetçiliğiyle eş anlamda olan Alaş Partisi ve hareketi ortaya çıktı. Alaş'ın gelişmesinde önemli aşamalardan biri 1905-1907'de Rusya'da devrim sırasında Halk Özgürlüğünün Liberal Partisinin (Рус.: Либеральной партии

124 SADVAKASOVA 2007: 32.

125 KAZIYEV, S.Sh. (2015), Казиев, С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межнациональных отношениях в Казахстане (1917-1991 годы), Москва: 4.

народной свободы) Ulusal Bölümünün açılması sebep olmasıydı. Rusya'da siyasi partilerin ortaya çıkma sürecinden etkilenen Alaş'ın gelecekteki önemli liderleri, ulusal bir öz-iddia mücadelesi biçimi olarak bağımsız bir siyasi yapı örgütlenme girişiminde bulundular. Buna Kazak Anayasal Demokrat Partisi (KKDP) adı verildi. 12 Nisan 1906'da KKDP'nin Ural grubu komite başkanı adına Gubaydolla Berdiev, Halkın Özgürlük Partisi Merkez Komitesi'ne bu grubun Kasım 1905'de Uralsk'de kurulduğunu bildiren bir mektup gönderdi ve mektupta Bahitjan Karatayev da bu partinin kurucularından biri olarak anıldı.¹²⁶

Alaş hareketi, adını Kazakların mitolojideki (efsanevi) Alaşa düşüncesi ve Alaşa Han'ın adından aldı. “Alaş” adı, hem tüm Kazak topraklarını tek bir hükümdarın önderliğinde birleştirme fikrini hem de Kazak bağımsız devleti hayalini somutlaştırdı. Alihan Bökeyhanov (1866-1937), Hanel Dostmuhammedov ve Ahmet Baytursinov'ların (1872-1937) konuşmalarında ve etkinliklerinde siyasi parti oluşturma fikri daha önceden ortaya atılmıştı. Kazakları çarlık yönetiminin zulmünden kurtarma ve Kazakların siyasi kültürünü geliştirme fikirleri önde gelen Kazak siyasi ve kültürel aydınlanması sırasında ortaya çıkmış kişileri hareketin saflarına çekti – daha sonra Kazak kültürünün önderlerinden Şakarım Kudayberdiuli (1858-1931), genç şair Magjan Cumabeyev (1893-1938) ve diğerleri bu harekete katıldılar.

Çar II. Nikolay'ın tahttan indirilmesi ve Şubat Devrimi'nin zaferi (1917) Alaş-Orda liderleri tarafından coşkuyla karşılandı ve sömürge baskısından kurtulma umutlarını Alexander Kerensky tarafından yönetilmekte olan Rus liberallerinin iktidara gelmesiyle alevlendirdi. Mart 1917'de Alaş lideri olan Alihan Bökeyhanov, Turgay Bölgesi Geçici Hükümeti Komiseri olarak atandı.¹²⁷ Bu da hareket üyelerine bir siyasi değişim olasılığı umidini verdi. 21-28 Temmuz 1917 tarihleri arasında Orenburg şehrinde düzenlenen Birinci Tüm Kazak Kongresi'nde Alaş Partisi kurumsallaştı. Aynı kongrede Kazak nüfusunun toprak yönetimi, kendi dini idaresinde bir müftülük kurma ve Kazak kadınlarının hakları gibi kilit konular da dahil olmak üzere 14 konuda kararlar alındı. Kasım 1917'de Kurucu Meclis seçimlerinde Alaş Partisi oyların çoğunluğuyla 43 sandalye aldı. Kurucu Meclis seçimlerinde aldığı oy sayısı (262.404 oy) Alaş Partisi, Ekim Devrimi arifesinde Rusya'da bulunan elliden fazla parti arasında 8. sırada yer aldı.

126 AMANZHOLLOVA, D.A. (2012), Аманжолова, Д.А. *История Западного отделения Алаш-Орды*, Sdykov, M.N., vd. (Ed.) *История Западного отделения Алаш-Орды*, С.2. Сборник научных статей, Уральск: 10-152.

127 TLESHOV, E., KAMZABEKULI, D. (2014), “Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы”, Тілешов, Е., Қамзабекұлы Д. *Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық*, Алматы: Сардар: 122-128.

Alaş Partisinin 21 Kasım 1917'de yayınladığı program taslağının ilk paragrafında şöyle yazılıyordu: “Rusya demokratik bir federal cumhuriyet olmalıdır. Federal bir cumhuriyetteki her bir halk özerktir ve kendi kendini yönetir. Hükümete Kurucu Meclis başkanlık etmektedir... Başkan, Kurucu Meclis ve Devlet Duması tarafından belirli bir süre için seçilir... Başkan, Bakanlar Kurulu aracılığıyla yönetir ve Kurucu Meclis ile Devlet Dumasına karşı sorumludur. Yasama gücünün, yalnızca hükümeti kontrol etme hakkına sahip olan Devlet Dumasının elinde toplanması gerekir. Köken, din veya cinsiyet ayrımı yapılmaksızın herkes oy kullanma hakkına sahiptir. Milletvekilleri doğrudan, eşit ve gizli oyla seçilir.

1. Kırgız-Kaysakların Özerk Bölgesi oluşturulup diğer milletlerle birlikte Rusya Federasyonu'na dahil olacaktır.

2. Rusya Federasyonu'nda eşitlik, kişinin dokunulmazlığı ve ifade, basın ve sendika özgürlüğü vardır.

3. Din devletten ayrılmalıdır. Herkes özgür ve eşit olmalıdır.

4. Mahkeme huzurunda tüm halklar eşit haklara sahiptir ve davanın Kırgız nüfusun yaşadığı bir bölgede görülmesi halinde mahkemenin Kırgız dilinde olması gerekir.

5. Vergilerin toplanması, genel olarak zenginlik derecesine ve mülkiyet durumuna göre yapılmalıdır: zenginler daha fazla, fakirler daha az öder.

6. İş mevzuatı işçilerin lehinde olmalıdır.

7. Eğitimi herkesin hakkı olmalıdır. Tüm eğitim kurumlarında eğitim ücretsizdir. İlköğretim okullarında eğitim ana dilde yapılmalıdır. Kırgız-Kaysakların, üniversiteler de dahil olmak üzere kendi orta ve yüksek öğretim "kurumları" olmalıdır.

8. Arazi kanunu geliştirilirken öncelikle arazinin yerlilere tahsisi esas alınmalıdır. Köylü yerleşimcilerin vakfı, yerlilerin tam vakfı bitene kadar yapılmamalıdır.

9. Arazi satışı kesinlikle yasaktır. Yerin tüm zenginliği: büyük ormanlar, nehirler - devlete aittir ve zemstvo tarafından kontrol edilir.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra gelişen koşullarda bir eylem programı geliştirmek için 5-13 Aralık 1917'de Orenburg'da İkinci Tüm Kazak Kongresi düzenlendi.¹²⁸ Çalışmaya Türkistan'ın her yerinden delegeler katıldı: 1 Temmuz 1917'de kurulan Bukeev eyaletinden (eski Bökey Ordası), Oral, Turgay, Akmola, Semipalatinsk, Yedisu, Sırderya bölgelerinden, Fergana'nın Kırgız ilçelerinden, Semerkant, Transkaspi bölgesi, Amuderya bölümü ve Altay

128 TLEŞOV, KAMZABEKULI 2014: 49.

eyaletinin Kırgız (17 Haziran 1917'de kuruldu) volostlarından (il) delegeler katıldılar. Delegeler arasında yeni oluşturulan Türkistan Muhtariyeti'nin başbakanı Mustafa Çokay (1890-1941) da yer aldı. Kongrenin organizatörleri Alihan Bökeyhanov, Ahmet Beytursinov, Mirjakıp Dulatov, Yeldes Omarov ve Halel Dosmuhammedov oldu. Baktıkerey Kulmanov Kongre başkanlığına seçildi. Kongrenin açılışında, delegeler yörelerin, esas olarak Türkistan'ın güneyinin kıtlık içinde olduğunu söyleyen raporlar verdi. İnsanların dağılmış durumda olduğunu ve yerel yetkililerin düzeni yeniden sağlayamadıklarını iddia ettiler. Kongre, bu raporları tartıştıktan sonra, kararın ilk paragrafında “*halkı parti mücadelesine son vermeye ve birleşmeye*” çağırdı. Gündemde Sibirya, Türkistan ve Güneydoğu bölgelerinin özerkliğine yönelik tutum, Kazak bölgelerinin özerkliği, halk milisleri, ulusal konsey, ulusal fon, halk mahkemesi, köy yönetiminin kurulması, gıda sorununu çözmek ve halk eğitimi kurumları ve müftülük kurma konuları vardı.

Kongredeki ana konu, Kazak özerkliğinin yaratılması sorunuydu. Özerklik hakkında raporu, Alihan Bökeyhanov hazırladı. Kazak özerkliği konusu özel bir komisyon tarafından değerlendirilmek üzere sunuldu. Halel Gabbasov komisyon adına konuştu. Kongre, raporu tartıştıktan sonra Geçici Hükümet'in düşmesinden sonra Rusya Cumhuriyeti'nin güvenini ve otoritesini kaybettiğini kabul etti. Bir iç savaş tehdidi vardı ve ülkede anarşi büyüyordu. Ortaya çıkan zor durumdan çıkmanın tek yolu, Kırgız bölgelerinin tüm halkı tarafından tanınan sağlam bir hükümetin örgütlenmesiydi. Kongrede oybirliğiyle Kırgız bölgelerinin özerkliğinin oluşturulması ve “Alaş” adı verilmesi kararlaştırıldı. Alaş Orda Geçici Halk Konseyi -10'u Ruslara ve bölgedeki diğer halkların temsilcilerine verilen- toplam 25 üyeden oluşturulacaktı.¹²⁹ Alaş Orda'nın başkenti daha sonra Alaş-kala (Alaş-kale, Alaş-şehir) olarak adlandırılan Semey (Semipalatinsk) şehri olarak belirlendi ve Alihan Bökeyhanov hükümet başkanlığı görevine seçildi.

Kongre, Sovyet iktidarını tanımamaya ve Kızıl Ordu'nun Kazakistan topraklarına girmesi durumunda geri püskürtmek için kendi ulusal ordusunu oluşturmaya karar verdi. Kongre katılımcıları, Kırgız bölgesi için Sovyet iktidarının hiçbir açıdan kabul edilemez olduğunu belirleterek, Kazak topraklarında Sovyet Hükümetinin kurulmasına izin vermeme kararı aldılar. Kurucu Meclis'in toplantısında Tüm Rusya'da meşrulaştırılan (tanınan) iktidarın kurulmasından önce Kazakların özerk yönetimde olacağı ve Alaş Orda hükümeti tarafından yönetileceği belirlendi.

129 NAM, İ. (1998), Нам, И.В. *Культурно-национальная автономия в истории России. Документальная антология. С. 1. Сибирь. 1917-1920*, Томск: Томский государственный университет: 79.

Ancak daha sonra Alaş Orda'nın liderleri Sovyet yetkilileriyle temas kurmak zorunda kaldılar. Halel Dosmuhammedov ve Jahanca Dosmuhammedov, Vladimir Lenin ve Josef Stalin ile görüşmeler yaptı. Alaş Özerkliği Milliyetler Halk Komiseri olarak Halel Gabbasov, Stalin ile müzakerede bulundu. Görüşmelerin konusu -Alaş Orda halkı için bir “ölüm kalım” meselesi haline gelen- Kazakistan'ın özerkliği idi. Bu sırada Kazak Bolşevikleri proletarya diktatörlüğünü kurmak ve iktidarı ele geçirmekle meşguldü. Milliyetler Halk Komiseri olan Stalin, 7 Nisan 1918 tarihli Alibi Jangeldin'e (1884-1953) hitaben yazdığı telgrafta şunları söylüyordu: “*Burjuva-milliyetçi gruplar, onu kendi kitlelerini köleleştirmek amacıyla bir silaha dönüştürmek için özerklik talep ediyorlar.*”¹³⁰

Aynı zamanda Alaş Orda liderleri, Orenburg'daki Sovyet iktidarını devirdikten sonra Ataman Alexander Dutov (1879-1921), Samara'daki Kurucu Meclis Komitesi, Omsk'taki Geçici Sibirya Hükümeti (Ufa Direktoriyası) ile temas kurdu. Sovyet hükümetiyle temaslardan ve uzlaşmalardan sonuç çıkmadığı için Alaşlılar Sovyetlere karşı savaşmak için Omsk ile ittifaka geçti. Böylece Alaş güçleri Ak ordunun tarafında Bolşeviklere karşı savaştı.¹³¹ Ancak Alaşlıların yaptığı mücadele Omsk tarafından anlaşılmadı ve bütün Rusya'nın büyük önderi olarak seçilen Amiral Alexander Kolçak (1874-1920) Alaş-Ordu'nu tanımayı reddetti.

Bolşevikler iktidara geldiğinde Alaş-Orda Hükümeti derhal kaldırıldı. 4 Nisan 1919'da Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi'nin bir kararnamesi yayınlandı. Bu kararnamede Alaş Orda'nın Kırgız hükümeti, daha önceki karşı-devrimci faaliyetlerinden dolayı herhangi bir kovuşturma veya cezaya tabi olmadığı söyleniyordu. Ancak tüm eski Alaş Orda liderleri yeni devlet tarafından baskıya maruz kaldı ve 1920'lerde ve 1930'larda çoğunluğu önce sürgün edilip daha sonra ölüm cezasına çarptırıldı.

Alaş Partisi Kazak “hayali cemaat”ini yaratmada önemli olan unsurları geliştirdi. Alaşlılar Kazakların sadece siyasi kültürünü değil, Kazak edebiyat dilini geliştirmede¹³² ve Kazak basınını oluşturmada önemli rol oynadılar. Alaş Ordu’nun kurucularından biri Ahmet Baytursınlı, modern Batı medeniyetinin askeri ve kültürel genişlemesi karşısında kendilerini

130 JANAYDAROV, O.K. (2004), “Алаш-Орда и алашординцы: долгая дорога к свободе” (Alaş-Orda ve Alaşordalılar: Bağımsızlığa Uzun Yol), Жанайдаров, О.К. (Ed.) Иллюстрированная история Казахстана: с древнейших времен до наших дней: в четырех томах, С.3, Алматы: Қазақ энциклопедиясы: 89-107.

131 ABDIGHALIULI, B. (2017), Әбдіғалиұлы, Б. *Алаш әскері: 1918-1920. (Alaş Askeri: 1918-1920)*, Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты: 11.

132 Alaşlılar Kazak edebiyat dilini, Semey bölgesinden çıkmış şair ve filozof Abay (İbrahim) Kunanbayulı (1845-1904) dilini bir model olarak geliştirdiler. Abay bu dönemden başlayarak Alaş'ın büyük önderi oldu ve Kazak milliyetçiliğinin simgesi haline geldi.

çaresiz bulan Amerikan Kızılderililerinin ve diğer sömürge halklarının kaderini Kazakların tekrarlamasından duyduğu endişeyi şöyle dile getiriyordu: “İşlerin tarihsel seyrine bakılırsa, yabancı unsurun yerli nüfustan daha güçlü olduğu ortaya çıkıyor; ikincisinin birincisi tarafından yok edilmesini tahmin etmek zor bir iş değildir ...bağımsızlık, aydınlanma ve ortak bir kültür için her türlü araç ve gereçle çalışmalıyız... Sadece kendi dilini konuşan ve kendi edebiyatına sahip olan halkların bağımsız bir yaşam talep etme hakkına sahip olduğunu asla unutmamalıyız”¹³³.

Ancak Alaş o dönemde Kazakların arasından çıkmış tek siyasi hareket değildi. Daha sonra Rusya’daki iç güvensizlik dönemlerinde Türkistan bölgesinde İslamcı hareketler ve partiler de oluşmaya başladı.

4.2. Modern Milliyetçilik Döneminde İslami Hareketler

Bu dönemde İslam, imparatorluk yöneticileri için bir tehlike olarak kaldı. ODİ hala Rusya Müslümanlarının ruhani merkeziydi. Bu sebeple imparatorluk yöneticileri idarenin etkisini azaltmak istiyorlardı ve bu meselenin çözümünün yeni yollarını aramaya başladılar. Dış siyasette ise imparatorluk, Rusya Müslümanlarının, Sünni İslam’ın ve Türkçülüğün merkezi sayılan Osmanlı İmparatorluğu ile olan bütün bağlarını kopartmayı arzuluyordu.¹³⁴ “İslam”a karşı davada imparatorluğa iki çözüm yolu sunuldu. Bunların ilki Sergey Witte’in (1849-1915) daha yumuşak ve liberal olan çözüm yoluydu. Diğer ise Pyotr Stolipin (1862-1911) tarafından sunulan ve daha sert olan çözüm yoluydu. İmparatorluk bu iki yolun ortak noktasını buldu. Yöneticiler çözümü belli konularda yumuşak davranıyorsa, diğer konularda daha sert önlemler almakta buldu. Ayrıca imparatorluk, Rusça eğitim aracılığıyla Rusya Müslümanlarını merkez devlet organına entegre etmeye çalıştı.

Fakat 1917 yılında Rusya’da Geçici Hükümet kurulmasıyla birlikte devletin İslam’a karşı siyasetinde yumuşama görüldü. Bu dönemde Rusya’da İslam’a yönelik siyaset biraz değişerek daha liberal bir karakter aldı. Geçici Hükümet, Rusya’da tüm dinlerin vatandaşlarına Ortodokslar ile eşit derecede aynı hakları tanıdı. Böylece 7 Mart 1917’de Rusya vatandaşları için “Rus devletine bağlılık yemini” metni ortak temel standartlara göre düzenledi. Bu belgeye göre Müslümanlar için yemin, “bu yeminimi Kur'an-ı Kerim'i öperek bitiriyorum ve altına imzamı atıyorum,” şeklinde bitiyordu. Ve 20 Mart'ta Geçici Hükümet,

¹³³ KAZIYEV 2015: 4.

¹³⁴ ARAPOV 2004: 193–197.

Rusya'daki Müslüman cemaat üyeleri için de geçerli olan “dini ve ulusal kısıtlamaların kaldırılmasına ilişkin” kararnameyi onayladı. Müslümanlar artık mülkiyet hakları, iş ve zanaat yapma; sivil ve askerlik hizmetine ve eğitim kurumlarına girme; jüri üyeliği, vasi olma, seçimlere katılma vb. haklara Ortodokslar ile eşit derecede sahip oldu.¹³⁵ Geçici Hükümet doğum, nikah ve ölüm ve miras gibi Müslümanların iç meselelerine dokunmadı. Kadı mahkemesine de dokunulmadı.¹³⁶ Aynı zamanda, bu yasal önlemler öncül nitelikteydi; ulusal ve mezhepsel sorunların nihai düzenlemesi Kurucu Meclisin toplanmasına kadar ertelendi. Bu dönemde Türkistan bölgesinde Muhamedcan Tınışbayev (1879-1937) ve Mustafa Çokay gibi büyük siyasi önderler¹³⁷ ve İslami partiler de ortaya çıktı. Bu partilerden biri de Şura-i İslam (İslam Konseyi) Partisi idi.

Şura-i İslam, Rusya'daki 1917 devrimi ve İç Savaş yıllarında, yani Mart 1917 başlarında Taşkent'te kuruldu ve ideolojik olarak Cedidciliğin ulusal-demokratik eğilim hareketiyle bağlantılıydı. Organizasyona Munavvar Kari Abduraşidhanov başkanlık etti. Kazaklardan Mustafa Çokay bu hareketin önde gelen liderlerinden biriydi. Bu isimlerden başka A.V. Kori, M. Muminbayev, A. Temirbekov, S. Mirjalilov ve diğer birçok önemli isim partide aktif rol oynadı. 1917 Mart ayının sonunda Şura-i İslam'ın şubeleri Türkistan bölgesinin neredeyse tüm şehirlerinde çalışıyordu. 16-23 Nisan 1917'de Şura-i İslam'ın 42 şubesinden delegelerin katıldığı kongre gerçekleşti. Kongre, Türkistan'ın kültürel ve siyasi öz yönetimine karar verdi ve Geçici Hükümet'e olan güvenini dile getirdi. Ayrıca kongrede “Türkistan Müslümanları Bölge Konseyi” seçildi.

Kuruluşundan itibaren parti içerisinde Cedidciler ve aşırı İslamcılar iki ayrı kanada bölündü. İlki, burjuva demokratik reformların yapılmasından yanaydı. İkincisi ise Ortodoks İslam'ın destekçisiydi ve Şariat normlarının önde olmasının taraftarıydılar. Ayrıca Avrupa tarzında eğitim reformuna da karşı çıkıyorlardı. Haziran 1917'de ulemacılar Şura-i İslam'dan çekildiler ve kendi örgütleri Şura-i Ulema'yı kurdular. Örgüt üyeleri, Rusya'daki Ekim Devrimi'ni ve Ekim 1917'de Taşkent'teki silahlı ayaklanmalara karşı tepkisini ortaya koydu. Taşkent'te Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilanına yanıt olarak, örgüt üyeleri Kokan'da ulusal bir hükümetin kurulması fikrine katıldılar. Hükümetin Hokand'ta yenilmesinden sonra

135 АРАПОВ, Д.Ю. (2007), “Арапов, Д.Ю. Этническое и конфессиональное в российском “Мусульманстве”: исламская политика государства в XX-XXI веках”, Вестник Евразии, No 3: 58-67.

136 BULANIN, D. (1996), Буланин, Д. Власть и реформы. От самодержавной к советской России, СПб.: 670.

137 BUTTINO, M. (2007), Буттино, М.М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР, Москва: Звенья: 114.

örgüt üyeleri Türkistan'da Sovyet iktidarına karşı Basmacı hareketine katıldılar. Böylece bu dönem Kazakların arasında da bugünkü İslam devletlerindeki gibi bir İslami Hareket, Kazak Milliyetçiliği ve Batıcı (daha çok sosyalist, Marksist ve Komünist) siyasi ideolojiler şekillenmeye başladı.¹³⁸

5. Bolşevik Dönemi Devlet Terörü ve Travmatik Hafızanın Yeniden Üretimi (1919-1939)

5.1. Devlet Terörü ve Totaliter Devlet

Tarihinde bir dizi radikal dönemeçten geçen Sovyetler Birliği hem Avrupa Aydınlanmasının mirası hem de Bizans otokrasisinin geleneklerini hem toplumsal kurtuluş dürtüsü hem de bürokratik kemikleşme; hem baskı hem de sosyal hareketlilik; hem dinamizm hem de muhafazakarlık; hem gelişme hem de durgunluk gibi bir birlerine zıt olan süreçleri barındıran tartışmalı bir tarihsel fenomendi. Bunun yanında SSCB, eski imparatorluğun topraklarından vazgeçmeksizin yeni bir devletin nasıl kurulacağını gösteren tek örnekti. Bu devletin kuruluşu ve kemikleşmesi 1919-1939 yılları kapsamaktadır. Yeni devletin ayakta kalması için iktidara gelen SSCB'nin yeni yöneticileri dünya tarihinde acımasızlığın en kötü örneği olan vahşi yöntemler kullandılar. Bu yöntemler başta şiddet ve mülke el konulmasından başlayarak bütün milletlere uygulanan sürgün eylemlerine kadar uzanıyordu. Devlet kendisiyle aynı fikirde olmayan tüm unsurları terör yoluyla yok etmeye girişti. Bu dönemde Sovyet iktidarının karakteri ortaya çıktı. Bu karakteri Nikolay Buharin'in şu cümleleriyle açıklamak mümkündür: *"...sorun siyasette değil, ideolojidedir. Yapabilirsin, bunun hakkında konuşamazsın. İhtiyacın olan mallara el koyabilirsin, ancak buna "sömürü" demek kabul edilemez. Kaynakları kent ve kırsal kesim arasında yeniden dağıtabilirsin, ancak bunu bir devlet stratejisi ilan etmek kabul edilemez."*¹³⁹ Böylece çok değişik, bundan önce dünya tarihinde görülmeyen ütöik Sovyetler Devleti ortaya çıktı.¹⁴⁰

1861'de Rus serflerinin özgürlük kazanmasından sonra Rus aydınlarının arasında sosyalist fikirler aktif bir şekilde yayılmaya başladı. Rusya'da bu dönemde birkaç büyük sosyalist dernek ortaya çıktı. Bu derneklerden biri de "Zemlya i Volya" (Toprak ve Özgürlük) idi. Dernek 1864'te beklemedik bir anda dağılıverdi. 1876'da tekrardan kuruldu ve üç yıl sonra

138 Bknz: HANEFİ, H. (2011), "Kurtuluşa Eren Fırka" Zihniyetinden Kurtulmak, Doğu Batı Tartışmaları, (Hanefi, H.,- el-Cabiri, A.), (Çev. M. Coşkun), İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık; Mana Yayınları: 11-12.

139 KAGARLITSKY 2009: 455.

140 George Orwell, ünlü romanı 1984'te bahsettiği gibi: "Bundan sonra tarih durmuştu. Yalnızca, sonsuza kadar uzanacak partinin her yerde haklı olduğu bir bugün vardı."

derneğin üyeleri hükümete karşı terör yolu izleyen daha radikal “Narodnaya Volya” (Ulusal İrade) ve daha liberal “Chernyi peredel” (Total dağıtım) olmak üzere iki kola ayrıldı. Daha sonra 1883'de en liberal grupların temsilcilerinden biri olan Georgi Plehanov'un (1856-1918) liderliğinde “Osvobojdienie Truda” (Emeğin Kurtuluşu) Derneği kuruldu.¹⁴¹

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da Sosyalist hareketlerin içerisinde daha radikal fikirler yayılmaya başladı. Bazı bölgelerde devlet, siyasi muhaliflerine karşı polis güçlerini kullandı. Buna karşı muhalefet de terör ve anarşi eylemlerini kullanarak haklarını savundu. Bu dönemde Rusya'da oluşan sosyalist hareketlerin içinde Narodnik'ler (Halkçılar) görüşleri en farklı olanlardan biriydi. Narodnikler'e göre Rusya, Avrupa'nın geçtiği kapitalizm yolunu izlemek zorunda değildi. Bu grup, Rusya'nın “milli” burjuvasının olmadığını iddia ederek, hükümetin dünya kapitalizminin bir ajanı olduğunu ilk fark edenlerden oldu. Narodnikler, bu iddia ile hükümete saldırarak kapitalizmi ortadan kaldıracabileceklerine inandılar. Daha sonra bu görüşler Bolşevikler tarafından benimsendi.¹⁴²

Rusya ekonomisinin hammadde ticaretine bağımlı olması sebebiyle dış ihracatın büyük kısmı emekçilerin emeğinin sömürülmesinden kazanılıyordu. Bu nedenle Rus Sosyalistlerin siyasi görüşlerine göre emeği azat etmek için Batı'nın kapitalist sistemine karşı durmak gerekiyordu. Batılı kapitalist sistemin Rusya içindeki ana ajanı hükümet olduğu için ilk vuruşu kime yapacakları belliydi. Bu nedenle Rus devrimcileri, hükümete karşı çıkabilmek için entelektüellere dayanarak köy işçileri ve Batı proletaryasıyla birleşme yollarını gündeme getirmeye başladılar.¹⁴³ Ama devlet de buna karşı çare bulmaya çalışmaktaydı. Devlet içeride birikmiş bu protestoların gücünü azaltmak için yeni bir savaşa katıldı. Rusya, XX. Yüzyılın ilk yıllarında ekonomik gelişme açısından hızlı büyüyen rakiplerinin karşısında geride kalmış olsa da yine de büyük bir siyasi güce ve büyük bir orduya sahipti. Rusya, 1912 ve 1914'de Balkanlar'daki eylemleriyle Avusturya-Macaristan ile ilişkilerini kopardı ve böylece Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu.¹⁴⁴

Maalesef savaş iç sorunları çözemedi ve sadece hükümete değil, aynı zamanda topluma da büyük zarar verdi. Üç yıldan fazla süren askeri başarısızlıklar ve milyondan fazla can kaybı veren Rusya, kendi çevre bölgelerinden savaşacak asker ve savaş cephesinin gerisinde

141 KAGARLITSKY, SERGEEV 2018: 286-287

142 KOLOKOLTSEV, M.G. (2013), Колокольцев, М.Г. *Социальная концепция трансформации российского общества в теории ранних народников: идеология и движение* (монография), Международный фонд славянской письменности и культуры, Москва: Издательство “Русаки”: 9.

143 KAGARLITSKY, SERGEEV 2018: 287.

144 KAGARLITSKY 2009: 440.

çalışacak işçiler istedi. Bu imparatorluk sınırında olan çevrelerin ayaklanmasına sebep oldu. Dahası her zaman devletin taraftarı olan Rus ordusu devlete karşı ayaklanma başlattı. Askerler arasında devrimci fikirler hızlı yayılmaya başladı. Şubat-Mart 1917'de ana müttefikini kaybeden Çarlık Rusya'sı çöktü. İmparatorluğun çöküşüyle birlikte Rusya'da Geçici Hükümet ve Bolşevikler arasındaki siyasi tartışmalar başladı. Yer yer Rusya'dan ayrılmak isteyen hareketler ortaya çıktı ve bazıları kendi bölgelerinde iktidarı ele geçirmeyi başardılar.¹⁴⁵ Böylece bütün imparatorluk sosyal, ekonomik ve siyasi kaosa girdi.¹⁴⁶ Mart'tan Ekim 1917'ye kadar hükümetin beş kuramı değişti. Hükümet, askeri bir diktatörlük aracılığıyla güçlü bir iktidar kurmaya çalıştı, ancak başarılı olamadı. Bir imparatorluğun yıkıntıları üzerine kurulmuş demokratik cumhuriyet bir yıl bile dayanamadı.

Geçici Hükümet tüm şehirlere yiyecek sağlamak zorunda kaldı. Ancak ne çarlık ne de burjuva-cumhuriyetçi yönetim, halkın protestolarına rağmen gıdaya zorla el koymaya cesaret edemedi. Bunu sadece Bolşevikler Partisi yapabildi. Başlangıçta 1918'de bu politika, şehir ajanları olan ve köy Sovyetlerine bağlı olmayan gıda müfrezeleri ve yoksullar komiteleri (Комбед) tarafından yürütüldü. Sonra halka ekmek sağlayan Bolşevikler bütün iktidarı ellerine geçirebildiler.

Bolşevikler iktidara gelir gelmez üretimi devletin eline geçirmeye başladılar. Devletleştirme süreci ilk başta adım adım yavaş bir biçimde ilerledi. Yeni hükümetin bu konuda yaptığı bütün adımlar mülk sahibi kitlelerin protestosuna sebep olabilirdi. Kasım 1917'de orta ve büyük işletmelerde işçiler üzerinde kontrol kurulmasıyla kamulaştırma politikası uygulamaya konuldu. Aynı zamanda lokavt ve sabotaj tehdidi nedeniyle bazı stratejik işletmelerin devlet mülkiyetine devri başlatıldı.¹⁴⁷ Böylece Bolşevikler, birlik genelindeki tüm ekonomik faaliyetlerin kontrolünü ele geçirdi ve birleşik bir Sovyet ekonomik sistemi oluşturabildiler.

Bu siyasetten sonra Bolşeviklerin bu ekonomi sistemini kurtarmaları gerekiyordu. Rusya'da sosyal demokrasi, en başından beri modernleşmenin alternatif bir versiyonunu temsil ediyordu. Liberaller üst sınıfların görece medeni bir kesimine bel bağlamaya çalıştıysa da Marksistler alt sınıfların en modern kesiminden- büyük kent merkezlerindeki sanayi

145 1916 yılında Kazakistan'da Amankeldi İmanovun ayaklanması patlak verdi ve 1916-17'de Kazak topraklarında farklı bağımsız hanlıklar kurulmaya başlandı.

146 BULDAKOV, V.P. (2010), Булдаков, В.П. *Красная смута: Природа и последствия революционного насилия*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд “Президентский центр Б. Н. Ельцина”: 14-18.

147 KAGARLITSKY, SERGEEV 2018: 334.

işçilerinden, kentsel entelejensiyadan- destek buldular. Sanayinin gelişmesi ve Avrupa kültür biçimlerinin yayılmasıyla oluşturulan bu toplumsal tabakaların, burjuvazinin aksine eski rejimle bağı bulunmuyordu ve sonuç olarak yeni rejime liderlik etmeye ve rejimi modernleştirmeye hazırdılar. Bu durum, Bolşeviklerin politikasının hem güçlü hem de zayıf yanlarını açıklıyordu: bir yanda şehrin çıkarlarının kararlı bir şekilde savunulması, diğer yanda ise ataerkil köye karşı güvensizlik ve düşmanlık duygusu ortadaydı. Bolşevikler şehrin partisiydi ve ilk aylardan itibaren mağlup burjuvaziye karşı yöneltilmiş bir “proletarya diktatörlüğü” değil, şehrin kırsal kesim üzerindeki diktatörlüğüydü.¹⁴⁸ Bu yüzden Bolşevikler ilk iktidara geldikleri günlerden başlayarak şehirleri kurtarmayı esas maksatları olarak gördüler. Fakat yeni hükümetin, toprakların ve makineli tüfeklerin yardımıyla medeni hale getirilmesi düşünülen köylünün vahşi bir yaratık olmadığını ve toplumsal devrimde bir müttefik olduğunu görmesi gerekiyordu.

1920'lerin toplumu, Bolşeviklerin elinde olan şehir ile önemli ölçüde ekonomik bağımsızlığını koruyan kırsal alan arasındaki bir uzlaşmaya dayanıyordu. Komünist Partinin gücü ve ekonomik kontrol olanakları sınırlıydı. 1920'lerdeki ılımlı siyaset ve Sovyet rejiminin demokratikleşme yönündeki hareketleri aslında halkın güvenini arttırmak için yapılmıştı. Bir diğer husus ise yaklaşan “Termidor” ve ılımlı göçle yandaşlarını korkutan sol muhalefet, rejimin yaklaşmakta olan evrimini açık bir şekilde anlayabildi. 1929-1932’lerde yaşanan bu değişimler sadece Rusya’nın değil, tüm dünyanın da dönüm noktasıydı. Bu değişimlerle beraber Sovyetler Birliği’nde totaliter sistem gelişmeye başladı ki bu Büyük Buhran’la doğrudan ilişkiliydi. 1929-1932’de Sovyet rejimi büyük bir dönüşüm geçirdi ve meydana gelen değişikliklerin önemi fazla tahmin edilemez hale geldi. Toplumun tüm sosyo-ekonomik yapısı, yaşam biçimi ve siyasetteki oyunların kuralları kökten değişti. Böylece “Stalinist totalitarizm” denen şey ortaya çıktı.¹⁴⁹

1930'larda Sovyet toplumu sadece otoriterlikten totaliterliğe geçmekle kalmadı, “Termidor” aşamasını hızla aşan devrim sonrası seçkinler, Bonapartizm’e kaymasına da şahit oldu.¹⁵⁰ Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında kültürel düzeyde konsolide edilen bir imparatorluğun özelliklerini kazanmaya başladı: bunlar eski askeri pozisyonların ve subay apoletlerinin geri dönmesi, liderin (vojd') kişilik kültürü, kiliseyle

148 KAGARLITSKY, SERGEEV a.g.e.: 334.

149 ZAMKOVVOY, V.İ. (1995), Замковой, В.И. *Сталинизм: сталинская модель тоталитаризма (Stalinizm: Stalin'in Totalitarizm Modeli)*, ИМПЭ: 12, 21.

150 SARABEEV, V.Yu. (2021), Сарабеев В.Ю. *Троцкий, Сталин, коммунизм (Troçki, Stalin, Komünizm)*, Издательский дом “Питер”: 327.

anlaşma (примирение с церковью) ve tarihin yeniden yazılmasıydı. Böylece Rus Bonapartizmi totaliter rejim biçimini aldı.

Sovyetlerdeki totalitarizmin karakterini sistemin yaptığı suçlar üzerinden okumak mümkündür. 1933-1934 yılları arasında bütün SSCB’de sadece kıtlıktan 3 milyondan fazla çocuk hayatını kaybetti. Göçebe halkların kolektifleştirilmesine eşlik eden zorunlu yerleşik hayata geçirme politikası, Kazakların 1,5 milyon nüfusu kaybetmesine sebep oldu. Bu sayılan cesetlerin üzerine kamplarda fiziksel yorgunluktan ölen sürgünlerin cesetleri yığılıyordu. Gulag’larda cezasını ödeyen mahkumların karşılıksız çalışması Stalin’in beş yıllık (NEP) planlarının başarısını gösteriyordu. Buna dönüşümlere kurban edilen kırsal nüfusu (ve her şeyden önce, en savunmasız kısmı yaşlıları ve çocukları) ve son olarak, baskılar sırasında ayırım gözetmeksizin tasfiye edilenleri de eklenmek gerekir. Sovyet terörü inanılmayacak derecede yaygınlaşarak Sovyet toplumunun her kısmını kapladı.¹⁵¹ Bu tam anlamıyla bir devlet terörü idi.

Devlet terörü ilk kez 1792’de Jakobenler iktidarı döneminde Fransa’da ortaya çıkmıştır. Jakobenlerin lideri olan Maximilien Robespierre terörü sosyal ve kültürel dönüşümler gerçekleştirmek için kullandı. Ondan sonra bu düşünceler anarşistler tarafından benimsendi. Mihail Bakunin, Pierre Joseph Proudhon ve Peter Kropotkin gibi anarşist liderler şiddet yoluyla mülkiyet, din ve devlet otoritelerini ortadan kaldıracaklarına inanıyorlardı. Bakunin ve Kuropatkinlerin düşünceleri daha sonra gelen Bolşevikler tarafından da benimsendi. Genel olarak 20. yüzyılda teröre, totalier ideolojilerin damgasını vurduğu görülmüştür: *“Tarih sırası ile bu ideolojilerin ilki Marksizm-Leninizm’dir. Marx ve Engels’in terör ile ilgili görüşleri net değildir ve Marx’ın bu konuyla ilgili yazdıkları çelişkili ifadeler barındırmaktadır. Doktrin genellikle bireysel terör ve kitle terörü ayrımı yapmaktadır ve bireysel teröre karşı çıkılırken kitle terörüne yer verildiği görülmektedir. Onların düşüncesine göre, kitle desteğinden yoksun olan bireysel terör faaliyetleri başarısız olacaktır ve kişisel terör eylemlerine karşı çıkılarak düzenli-planlı örgütsel terör eylemleri benimsenmelidir.”*¹⁵²

Sovyet terörü, Sovyet insanını yaratmaya yönelikti ve devletin en acımasız uygulamalarından biri oldu. Fail ve kurban arasında çok net bir çizgi çeken Nazi terörünün aksine Sovyet terörü birçok etnik, profesyonel ve bölgesel grubu hedef aldı. Bazı terör dalgaları Polonyalıları veya Ukraynalıları; Çeçenler veya Yahudileri daha şiddetli vururken,

151 d'ENCAUSSE 1982: 62-63.

152 AYDINALP H. (2016), *Terör ve Köktencilik Ekseninde Canlı Bomba Sosyolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları: 67-72.

diğer dalgalar daha çok Rusları vurdu. Bazı durumlarda, darbe köylülere, bazılarında ise aydınlara değdi. Ancak devlet ve parti aygıtı çalışanlarının ağır kayıplara uğradığı dönemler de yok değildi. İstisnadan ziyade kural, önceki terör dalgasını suçlularının bir sonraki terörün kurbanları olmalarıydı. Devlet şiddetinin her bir eyleminde cellat ve kurban çok büyük bir mesafeyle -muhtemelen insanlar arasında bulunabilecek en büyük mesafeyle- ayrılmış olsa bile, birkaç ay veya yıl içerisinde cellat kendini kurban konumunda bulabilirdi. Kurbanlar, elbette, kendilerini öldüren sistem tarafından intikamlarının alınacağını bilmiyorlardı. Böyle bir rotasyonun, herhangi bir rasyonel - tarihsel, felsefi veya teolojik - suç anlayışını zorlaştırdığı söylenebilir. Ama bu Sovyetler Birliği'nin gerçeğiydi.

Sovyet terörünün tüm dallarını ve kurumlarını kapsayan tek bir terim olmasa bile bu eylemlerin çoğu da Gulag'larda gerçekleşti.¹⁵³ Gulag, halk hafızasında Sovyet terörünün simgesi haline geldi.¹⁵⁴ Ancak Sovyet halkı, suç devletinin diğer kurumlarından da acı çekiyordu. Devlet acımasız bir şekilde kurbanları tutuklayarak onların evlerine girdi, eşyalarını aradı ve onları ailelerinden kopardı.¹⁵⁵ Bu terör tüm Sovyet nüfusunu sardı, birçok insanın tutumunu ve hayata bakışını değiştirdi. Terörün doğası gereği şiddet yukarıdan aşağıya yönelikti. Bu nedenle Sovyet iktidarının değişmezliği, yüceliği ve yanlıslanamazlığı gibi değişik düşünceler ortaya çıktı. Parti her şeyde halkıydı ve yanlıslanmıyordu ve ona karşı çıkanların hepsi Sovyet toplumunun dışına atılıyordu.

5.2. Kazak Hafızasında Travmanın Oluşması

Sosyal uyum ve kimlik oluşumunun ilk ve en etkili yollarından biri de ekonomik ilişkiler¹⁵⁶ ve akrabalık ilişkileridir. Bu konuda araştırmalar yapan Amerikalı kültürel antropolog Marshall Sahlins; sosyal ilişkiler, karşılıklı güven ve bağlılık gibi konularda ekonomik ilişkilerin daha önemli olduğunu söylemektedir.¹⁵⁷ Bunun yanı sıra insanların sosyokültürel kimliklerini korumada aile ilişkileri de önemlidir.¹⁵⁸ Ancak bu değerler Sovyet

153 Gulag (Ruşça: Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний/Glavnoe upravlenie ispravitel'no-trudovyyh lagerej i kolonij. Türkçe: Çalışma Kampları Yönetimi Baş İdâresi. Sovyetler Birliği hükûmetinin cezai çalışma kampları sistemidir.

154 Bknz: (hayat öyküleri) SOLJENİTSİN, A. (1974), Gulag Takım Adaları: 1918-1956, (Çev. Selim Taygan), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi; ŞALAMOV, V. (2013), Шаламов, В., Колымские рассказы: Избранные произведения, Вита Нова.

155 ETKIND 2016: 19.

156 MAUSS, M. (2011), Мосс, М., *Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии*, (Пер. А.Б. Гофман), Москва: КДУ: 138, 356-359, 373.

157 Bknz: SAHLINS, M. (2007), *Stone Age Economics*, New York: Routledge.

158 LÉVI-STRAUSS, C. (2016), Леви-Стросс, К., *Узнавать других: антропология и проблемы современности*, Москва: Издательство "Текст": 62.

iktidarı tarafından benimsenmedi ve kabul görmedi. Bu dönemden başlayarak Kazaklar kendi kültürel, dini ve ekonomik özelliklerini koruyamaz hale geldiler.

Kazak kulakları olan Baylar sınıfı, Rus İmparatorluğunun merkantilist ve sömürü siyasetleri sırasında ortaya çıkmıştı. Sonraki dönemde bunların elleriyle Kazak toprakları hayvansal ürünleri ihraç eden sömürü bölgesi haline geldi ve Kazakların sahip olduğu ekonomik gelirler tamamen onların ellerine geçti. Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle bu siyaset tam tersine dönüştü ve imparatorluğun Kazak topraklarındaki yandaşları olan Baylar, devletin düşmanı haline geldi. 27 Ağustos 1928'da devletin Baylara karşı görüşleri değişti ve devlet onlara karşı “Küçük Ekim” kampanyasını uygulamaya başladı. Bu tarihte Merkez Seçim Komisyonu ve Kazak Sosyalist Cumhuriyet Merkez Komitesi tarafından “Bay çiftliklerinin tasfiyesi” kararı yayınladı.¹⁵⁹ Böylece “*Yarı feodal, ataerkil ve atalardan kalma ilişkileri koruyarak mülkleri ve kamusal etkileriyle köyün Sovyetleşmesini engelleyen Bayları*” yok etmeye karar verilmiş oldu.¹⁶⁰

1928 yılında yayınlanan karara göre hayvan sayısı bakımından göçebe bölgelerde 400'ün üzerinde, yarı göçebe bölgelerde 300'ün üzerinde ve yerleşik alanlarda 150'den fazla büyükbaşa sahip kişiler Baylar olarak kabul ediliyordu. Bu kişiler, “*çevredeki nüfusla ilişkilerinin köleleştirici doğası nedeniyle tehlikeli*” olarak nitelendirilen, aşiret ayrıcalıkları ve ekonomik egemenliği kullanarak Sovyet hükümetinin köyleri Sovyetleştirmesine yönelik siyasetine karşı duran gruplar olarak kabul edildi. Kazak toplumunun yönetici aristokrasi sınıflarından gelenler, eski valiler, beyler, imamlar ve Kocalar¹⁶¹ gibi ayrıcalıklı sosyal tabakalar ve sınıflar da “toplumsal olarak tehlikeli unsur” kategorisine dahil edildi. Tüm bu vatandaş kategorileri, mülk durumlarına bakılmaksızın derhal genel hayvan ve mülk müsaderesine ve ardından tahliye tabi tutuldu.

30 Ağustos 1928'de iki yeni kararname yayımlandı. Bu kararnamelerden ilki, MSK (ЦКК) kararnamesinin uygulanması için cumhuriyetin yeni bir idari-bölgesel bölümünü belirleyen KazSR Halk Komiserleri Konseyi'nin “*Kazakistan'ın göçebe, yarı göçebe ve yerleşik bölgelerinin kurulması hakkında*” ve “*Bay büyük baş hayvanlarının ve mallarının tahliyesi ve müsaderesi*”ne ilişkindi. Bu kararnameleri aynı gün duyurulan, KazSR Halk Komiserleri Konseyi'nin “*Merkez Yürütme Kurulu Kararı ile Tahliye Edilecek Kişilerin*

159 Постановление ЦИК и СНК КазАССР «О конфискации байских хозяйств» от 27 августа 1928 года.

160 ABDIGHALIULI, B. (Ed.), (2021), Әбдіғалиұлы, Б. Ашаршылық (Аçlık). Голод 1928-1934. Документальная хроника, (Сб. док. Т. 1: 1928-1929), Алматы: Атамұра: 284-289.

161 Orta Asya'ya İslamı getiren Arapların torunları olduklarını söylüyorlar. Bunu kabul etmeyenler de var.

Tahliye Alanlarının Belirlenmesi Hakkındaki” ikinci karar takip etti. Koyların ve ailelerinin bir ilçeden diğerine tahliyesi için prosedürler belirleyen 27 Ağustos 1928 tarihli Kazak ÖSSC Halk Komiserleri Konseyi kuralına göre sınır dışı edilen Baylar güney bölgelerindense cumhuriyetin kuzey bölgelerine, batı bölgelerinden ise güney bölgelere gönderildiler. Bu nedenle Yedisu ve Sır-Derya ilçelerinin Bayları Ural bölgesine; Ural bölgesinin Bayları Yedisu bölgesine tahliye edildi. Sırasıyla Guryev bölgesinin Bayları Petropavlovsk'a, Karkaralinsky bölgesinden Kustanay'a, Semipalatinsk bölgesinden Sır-Derya'ya, Pavlodar ve Petropavlovsk bölgelerinden Aktöbe'ye, Kızıl-Orda bölgesinden Adayevsky'ye, Akmola bölgesinden Guryev'e, Aktobe bölgesinden Karkaralı'ya, Kustanay bölgesinden Semipalatinsk'e bölgelerine gönderildiler. Karar, yerel yürütme organları tarafından zorunlu uygulamaya tabi tutuldu. Uygulanan bu siyasetler, Kazakların bir kısmının yerleşim yerleriyle bağını kopardı ve bu yerleşim yerlerindeki ekonomik hayatın değişmesine sebep oldu. Mallarına el konan ve ekonomik hayatın merkezinde yer alan Bayların bulundukları bölgelerden zorla sürdürülmesi Kazak siyasi, ekonomik ve kültürel hayatını derinden etkiledi. 1,5 milyon Kazak yurt dışına kaçmak zorunda kaldı.¹⁶² Böylece Bayların tasfiyesi ve ondan sonraki kolektifleştirme siyaseti Kazak ekonomik hayatını tamamen durdurarak, Moskova'ya bağladı. Bu imparatorluk döneminde ortaya çıkmış olan çok katmanlı sosyal bağlar kompleksi ile karmaşık bir ekonomik ve kültürel sistemin yok olması demekti. Bayların kurduğu bu sistemin yok edilmesi bu olaylardan 2 sene sonra Kazak topraklarında başlayacak olan Büyük Açlığın (1931-1933) da sebeplerinden biriydi.

1931 yılından başlayarak Sovyetler Birliği, tüm tarım ürünlerini, hatta ihraç edebildiği bütün ürünleri ihraç etmeye başladı ve kazandığı parayla makine ve teçhizat ürünleri ithal etmeye başladı. Bu yıllarda Sovyetler Birliği, makine ve teçhizat ithalatında dünyada birinci sıradaydı. 1931'de, yaklaşık 1/3, sonraki yıl - tüm dünya makine ihracatının yaklaşık 1/2'si SSCB'ye gönderildi.¹⁶³ Varlıklı insanların hayvanlarına el konularak yürütülen bu politika sırasında Kazakların ellerinde bulunan hayvanların çoğunluğuna da el koyuldu. Bu politika Sovyetler Birliği'nde endüstrileştirme adımı olsa Kazaklar için bir trajediye dönüştü.

Stalin'in “Büyük Dönüşümü” ve gıda kaynaklarının ülkenin sosyal grupları ve coğrafi bölgeleri arasında dağıtımını üzerinde tam devlet denetiminin kurulması temelinden değişen yeni bir bölgesel ve sosyal düzen yarattı. Kazakların açlığı hakkında araştırma yapan Niccolo

162 PINACIOLA, N. (2001), “The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933”, *Harvard Ukrainian Studies*, 25/ 3/4: 237-251.

163 KAGARLITSKY 2018: 353-357.

Pianchiola bu sistemi “*Stalin’in gıda dağıtım hiyerarşisi*” şeklinde adlandırdı. Sosyal gruplar, Sovyet devletinin bir kriz esnasında feda edebileceği ve savunarak, besleyeceği ve koruyacağı gruplar olarak ikiye bölündü.¹⁶⁴ Sovyetlerin kırsal nüfusu da Bolşeviklerin yürüttüğü siyaseti (kolektifleştirme) kendilerine yabancı olan şehirleri kurtarmak ya da şehirlerdeki düzeni kendilerine zorla kabul ettirmek olarak anlıyorlardı¹⁶⁵ ve onları bundan kurtulacak yol bulamıyorlardı. Kolektifleştirmenin yarattığı ekonomik kriz koşullarında Stalin yönetimi, kaynaklarını ülkenin orta kesimlerini ve sanayi işçilerini beslemek için ve çoğunluğu Sovyet şehirlerinde yaşayan Rus proleterlerini kurtarmak için dağıtmaya başladı. Bu sebeple kırsal kesimlerdeki nüfusun üretim biçimleri daha “geri” olanları feda etti. Özellikle bu dönemde Sovyetler Birliği’nde hayvancılıkla uğraşan en kalabalık halk olan Kazakların durumu oldukça kötüydü ve yaşadıkları bu zorluklar 1936 yılına kadar devam etti. Büyük Açlık (*yetersiz beslenmeden kaynaklanan salgınlar dahil*), Kazakların üçte birinden fazlasının ölümüne sebep oldu. Kazakistan’da yaşanan açlıkla ilgili en önemli sorunlardan biri ölüm oranlarının milliyetlere göre eşit olmayan dağılımıydı. 1920’lerin sonlarında Kazakistan nüfusunun üçte birini Slav yerleşimciler oluşturuyordu, ama açlığın kurbanlarının çoğu Kazaklardı.¹⁶⁶ Çeşitli tahminlere göre, kıtlık sırasında 1,3 ila 1,5 milyon Kazak hayatını kaybetti (bu toplam nüfusun %35 -%38’i).¹⁶⁷ Büyük Açlığın ilk yıllarında Kazak topraklarında o yıldan önce tahminen toplam 30 milyondan fazla hayvan bulunuyorsa 1932 yılında yalnız 5,2 hayvan kalmıştı.¹⁶⁸

Mülksüzleştirme ve aç bırakma politikasından sonra 1937-1938 Yılları arasında Kazak aydınlarına karşı baskı uygulandı ve bu baskı Kazak entelektüellerinin yaşadığı en büyük trajedilerden biriydi.¹⁶⁹ Bu yıllarda Stalin’in kişilik kültü güçlendi ve her türlü muhalefet ortadan kaldırıldı. İktidara karşı siyasi güç oluşturacak neredeyse tüm siyasi liderler “halk düşmanları” olarak görülüp ortadan kaldırıldı. Bu terör dalgasında Kazakistan’daki tüm partiler ve KazSCB’nin üst düzey siyasi liderleri hayatlarını kaybettiler. Stalin’e göre ulusal liderler 1930’larda ulusal köklerine dönerek affedilmez bir suç işlemişlerdi. SSCB’nin merkez bölgelerinde bu tasfiyeler görünüşte körü körüne uygulanıyor gibi görünse de Sovyetler

164 PIANCIOLA, N. (2018), Пианчола, Н. *Сталинская “Иерархия Потребления” и Великий Голод 1931–1933 гг. в Казахстане (Stalinist Spatial Hierarchies)*, Ab Imperio, No 2: 80-116.

165 ETKIND 2016: 19.

166 PIANCIOLA 2018: 80-116.

167 PIANCIOLA, N., Finnel, S. (2004), “Famine in the Steppe. The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934”, *Cahiers du Monde Russe*, 45/ No1/2: 137-191.

168 PIANCIOLA 2018: 80-116.

169 GAZEZOVIH, D. K., ZHURSINKIZY, A. B., TUIMEBAIKIZY, A. R., ILYASOVA, Z. S. (2017), 1937 - *The Year: Fate and Tragedy of the Kazakh Intelligentsia*, Procedia Social and Behavioral Sciences. 4/6: 151-157.

Birliğin çevre bölgelerinde bu eylemlerin mantıklı (rasyonel) olduğu ortadaydı. Çünkü bu dönem hem eski ulusal seçkinleri hem 1920'lerde ilerlemiş Stalinist olmayan komünist seçkinleri de sistematik olarak ortadan kaldırılmıştı. Böylece Sovyet ulusları bir siyasi ve kimlik krizi yaşadılar. Bu dönemler Sovyet kültürüne entegrasyon politikası yeni başlıyordu ve merkezi hükümet ile Rus olmayan çevreleri arasında sapmalardan dolayı derin bir uçurum ortaya çıktı. Bu sebeple Stalin, en ufak sapmaları bile dikkatle izledi ve sıkı bir şekilde kendi kontrolünde tuttu.¹⁷⁰ Stalin, SSCB'de yeni bir ulusal ilişkiler anlayışını, emperyal geçmişten alınan açıkça eşitlik karşıtı anlayışı bünyesinde barındıran yeni elitin yolunu açmaya başlamıştı.¹⁷¹

Stalin, Kazak ulusal aydınlarına karşı cezai tedbirler başlatmadan önce, 29 Mayıs 1925'de Almatı'ya, o dönemin KazSCB üst düzey yöneticilerine doğrudan bir mektup gönderdi. Mektupta, *“Ben partisiz entelektüellerin Sovyet çalışmasına dahil edilmesinden ...Siyasi ve ideolojik cephede partisiz insanların mücadele davasına kabul edilmesine şiddetle karşıyım. Kırgız gençliğinin siyasi ve ideolojik eğitiminde partisiz aydınların yer almasına karşıyım.”* diye yazdı. Stalin'in gönderdiği bu mektup Kazak aydınların kaderinde ölümcül bir rol oynadı. 1930'larda Stalin'in totaliter rejimi Kazakların sosyal ve kültürel yaşamlarının tüm alanlarına girmeyi başardı. Totaliterliğin Kazakistan'daki doğası oldukça çirkindi. Kazakistan'da totaliter rejimin acımasız dayatmaları altında çeşitli siyasi ve kültürel dönüşümler yaşandı. SBKP'nin ideolojik sisteminin tüm güçleri, meçhul bir *“Sovyet halkı topluluğu”* kitlesi ve ortak Sovyet kültürünü oluşturmaya yönlendirildi. 1929'lardan sonra Stalin'e bağlı itaatkâr bir aydınlar sınıfı ortaya çıktı ve bütün sadık memur-yönetici ordusu, terörün yöneticisi olmaya ve kontrolü ele almaya koyuldu. 1937-1938'lerde T. Rıskulov, N. Nurmakov, S. Khodjanov, U. Kulumbetov, O. Isaev, O. Candosov, A. Dosov, A. Asylbekov, T. Jürgenov ve diğerleri aşırı milletçilik ve casuslukla suçlandılar. Kültür ve bilimin en önde gelen isimleri- A. Bökeyhanov, A. Baytursinov, M. Dulatuli, A. Ermekov, S. Asfendiyarov, J. Shanin, K. Kemengerov ve diğerleri de bu listede yer aldı. Onlara yönelik suçlamalar absürt idi. Özellikle onları tarım krizi, 1920-30 yıllardaki Orta Asya'da yer alan ayaklanmalar, Japon istihbaratıyla bağlantıları, Kazakistan'ı SSCB'den ayırma girişimi vb. konularda suçlu buldular. Karaganda'da ve bazı ilçelerde “halk düşmanlarına” açık mahkemeler düzenlendi. Ancak mahkumların çoğu Sovyet organları tarafından yargısız idam

170 d'ENCAUSSE 1982: 235.

171 d'ENCAUSSE a.g.e.: 33.

edildi. 1937 yılında Kazakistan'da tutuklananların sayısı 105 bine ulaştı ve 22 bin Kazak lideri ve aydını kurşuna dizildi.¹⁷²

Kazakistan'daki siyasi baskılar 1940 sonlarında ve 1950'lerin başlarında yani bütün Stalin dönemi boyunca devam etti. Ancak bundan sonraki baskılar öncekinden biraz farklıydı ve daha çok ideolojik cephede yer aldı. Bu dönem Kazaklardan önde gelen bilim, edebiyat ve sanat alanındaki kişiler cezalandırıldı. Ulusal aydınları cezalandırma sırasında “burjuva milliyetçiliği” tezi yeniden canlandı. Bunlardan bir tanesi 1943'de yayımlanan “Kazakistan Tarihi” kitabını yazan bilim adamlarına karşı yapılan şiddetli eleştirilerdi. Bu ortak çalışmada Kazakistan'daki sömürge karşıtı ayaklanmaların değerlendirilmesi bilim camiasında hararetli tartışmalara neden oldu. Aynı zamanda Ermuhan Bekmahanov'un 1837-1847 yıllarındaki Kenesarı Kasımov'un ayaklanmasını ele aldığı “19. yüzyılın 20-40'larında Kazakistan” monografisi de aynı eleştirilere maruz kaldı. Yazarın bu eserde verdiği görüşleri burjuva milliyetçilerini meşrulaştırma girişimi olarak kabul etmişlerdir ve Bekmahanov'un monografisinin siyasi açıdan zararlı olduğu kabul edilmiştir. Bekmahanov'un eleştirisinin hemen ardından kendisine yönelik baskılar başladı. Üniversiteden ve Komünist parti saflarından ihraç edildi, bilimsel derece ve unvanlarından yoksun bırakıldı. Daha sonra “Bekmahanov davası” mahkemeye çıkarıldı ve B.58, RSFSR Ceza Kanunu'nun 10. paragrafına göre 2 Aralık 1952'de Kazak SSR Yüksek Mahkemesi Bekmahanov'u 25 yıl hapis cezasına keserek Sibiry topraklarına sürgün etti. Bu yıllarda bu tür haksız siyasi suçlamalar Kazakların önde gelen başka bilim adamlarına, edebiyatçılara ve kültürün önde gelen isimlerine karşı uygulandı. Ahmet Jubanov, Hajım Jumaliyev, Balgabek Suleymenov, Esmagambet İsmaylov, Kazak SSR Bilimler Akademisi başkanı Kanış Satbeyev ile seçkin yazar ve bilim adamı Muhtar Auezov da bu listede yer aldılar. Kozmopolit olarak suçlanan bir dizi biyolog, doktor ve jeolog da KazSCB üniversitelerinin bilimsel kurumlarından ve bölümlerinden ihraç edildi. Zulme maruz kalanların çoğu Kazakistan'ı terk etmek zorunda kaldı.¹⁷³

5.3. Terör Döneminde Din

Sovyetlerin ilk kuruluş yıllarında İslam, Kazak toplumundaki önemli yerini koruyordu. Bu dönemde Kazak topraklarında yeni camilerin inşaatı yapılıyor ve eski camilerin onarımı

172 ARTYKBAYEV 2006: 252.

173 ARTIKBAYEV 2004: 141.

için yardım toplanıyordu. Bu inşaatlara yerli Komünist parti liderleri de katılıyorlardı. Bundan başka da Sovyetlerin ilk yıllarında aksakallar, baylar ve mollaların girişimleriyle medreseler kuruluyordu ve Kur'an-ı Kerim eğitimi veriliyordu. Bu dönemde küçük köylerde ve yaylalarda varlıklı kişiler eski dönemlerdeki gibi mollaları köylere davet ederek çocuklarının eğitim masraflarının kendileri karşılıyorlardı. Oral, Sırderya ve Akmolâ gubernyalarında (il) resmi ve resmi olmayan medreseler faaliyet gösteriyordu. Belli bir kısım insanlar çocuklarını Sovyet okullarından alarak tekrardan medreselere gönderiyordu. Yerli imam ve mollaların çoğu Sovyetlere karşıydı ve Sovyet kamu ve parti örgütleri parçalamak maksadıyla siyasi eylemlere katılıyordu. Olayların birinde yerli imamla birlikte çalışan, onun evinde “yasa dışı” dini toplantı yapan ve toplanmasına ilişkin davada tanık olarak çağrılan Komsomollar (genç komünistler), imama karşı ifade vermeyi reddetmişler. Sırderya ili Briç köyünde yaşayan yerel din adamları Sovyet Pioner'lerinin (Leninci gençler, öncüler) toplantısını organize eden Komünisti dövmüşler. Komsomolun kadın bölümleri de aynı sıkıntıyı yaşıyorlardı. Din adamlarının protestolarından dolayı yer yer Jenotdellerin (Komünist partinin kadın bölümleri) işleri aksıyordu veya tamamen durduruluyordu. Sovyetlerin ilk kurulduğu dönemlerde imamlar ve mollalar devlet tarafından vergilerin toplanmasına ve hayvanların zorla alınmasına da karşı çıkıyorlardı. Onların içinde dinin ihtiyaçları için para toplayanlar da olmuştu.¹⁷⁴

Araştırmacı Arapov, Sovyetler dönemindeki dini 1917'den başlayıp, 1991'e kadarki dönemde kendine ait özellikleri göstererek dönemlere ayırmaktadır. Bunlardan ilk 3 dönem 1917-1941 yıllarına denk gelmektedir. 1917-1924 yılları Bolşeviklerin “Müslüman faktörünü” kendi lehlerine kullanma isteklerinin en yüksek olduğu dönemdir. Halk Komiserleri Konseyi'nin 20 Kasım 1917 tarihli “Rusya ve Doğu'nun tüm çalışan Müslümanlarına” çağrısı burada özel önem taşır.¹⁷⁵ Bu çağrıda Milliyetler Halk Komiseri görevinde çalışan Stalin, Rusya'daki Müslümanların kültürel ve ulusal kimliğine özel bir vurgu yaparak ulusal ve dini konuları birleştirdi demek mümkündür. Doğu halklarının ilan edilen kendi kaderini tayin hakkı, İslam'ın tüm ayinlerini uygulama özgürlüğü - milyonlarca Rusya Müslümanını Sovyet rejiminin safına çekmek için gerekliydi. Halk İşleri Komiserliği'nin Müslüman departmanı, mevcut okul, aile, evlilik ve değer konularında İslami sorunların devlet politikasıyla ortak çözüm bulmasında önemli rol oynadı.

174 АРАПОВ, КОСАЧ 2010: 35-48.

175 ROMANENKO, V.S. (2005), Романенко, В.С. “Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е годы XX века: Научно-исторический очерк”, Нижний Новгород: Издательство НИМ “Махинур”.

1918-1920 yıllarında iç savaş sırasında Bolşevikler, genellikle iç vilayetler ve Kuzey Kafkasya'daki Müslümanların çoğunluğunu kendi taraflarına çekebildiler. Burada “Kızıl”ın ulusal devletleri (Tatar-Başkurt ve Dağ Cumhuriyetleri) yaratma ilkesi önemli rol oynadı. Bu dönemde “beyazlar” ise Rus olmayan etnik grupların çıkarları açısından uygun olmayan “bölünmez tek Rusya” sloganı altında hareket etti. 1918-1919'da Türkistan'da çok daha karmaşık bir durum gelişti, büyük ölçüde yerel Sovyet liderliğinin ulusal ve dini politikasındaki büyük çatışmalar nedeniyle Sovyet ve Rus karşıtı kitlesel bir “Basmacı” hareketi ortaya çıktı. Sadece Moskova tarafından Orta Asya'ya gönderilen ve “Müslüman sorunda” ustaca manevra yapan Mihail Frunze'nin esnek taktikleri, 1920'de burada ortaya çıkan gergin durumu önemli derece hafifletebildi.

1920'de Bolşevikler “İslami kartı” daha küresel anlamda kullanmaya çalıştı. Bu yılın yazında Bolşevikler, Osmanlı halifesinin damadı olan Enver Paşa'yı Bakü'deki İşçiler Kongresi'ne davet ettiler. Bu kongrede Bolşevikler tarafından anti-emperyalist tutumlu “kıızıl cihat” ilan edildi. Tüm bu önlemlerin, görüldüğü gibi, başta İngiltere olmak üzere Sovyet rejiminin dış düşmanlarına “İslami bir darbe” indirmeye yardımcı olması gerekiyordu. Ancak çok geçmeden Sovyet yetkililerinin Müslümanları ve onların liderlerini ideolojik ve jeopolitik amaçları için kullanma girişiminin başarısız olduğu anlaşıldı. Orta Asya'ya gönderilen Enver Paşa, hemen Bolşevizm düşmanlarının kampına geçti ve 1922'de iç polisin özel harekâtı sonucunda ancak büyük güçlüklerle tasfiye edildi. Müslüman din adamlarının büyük bir kısmı şu ya da bu radikal Sovyet planlarını ve fikirlerini aktif olarak desteklemek istemediler. Bolşeviklerin liderleri “Müslüman faktörünü” kullanma fikrine olan ilgilerini 1924'te Atatürk dönemindeki Türkiye'de yer alan İslam konusundaki reformlardan sonra (hilafetin kaldırılması) tamamen kaybettiler.¹⁷⁶

Sovyetler din ilişkilerine yönelik 20 Ocak 1918 tarihinde “Kilisenin Devletten, Okulun Kiliseden Ayrılması Hakkındaki” kararnameyi düzenledi. Halk İşleri Komiserliğinin (Kazak SSR'sinde (Semipalatinsk ve Verny'de temsil edilmesiyle) desteğiyle 1918'de cuma günü tatil ilan edildi, 1919'da Kurban Bayram kutlamalarına izin verildi. Ancak bir yıl sonra, 1920'de Halk İşleri Komiserliği, genel olarak dine ve özel olarak İslam'a yönelik politikasını sıkılaştırmaya başladı. Kararnameye istinaden cami ve medreselerinin tüm mülkleri devlete devredildi, Müslüman kuruluşlara ait mallar kamu malı ilan edildi ve okullarda din öğretimi

176 ARAPOV 2007: 58-67.

iptal edildi.¹⁷⁷ 1918'de kabul edilen “Vicdan Özgürlüğü Hakkında Kararname” sadece bir formaliteydi ve dini kurumlar tüzel kişilik olamazdı ve dolayısıyla kampanya, eğitim çalışmaları, dini literatürün dağıtımı vb. için gerekli yasal statüye sahip değildi. Devlet tarafından kayda geçirilmeyen din çalışanları “gezici mollalar”, “gezici din adamları”, “kendini molla ilan edenler” statüsünü aldı. Kazak köylerinde kayıt dışı mollaların varlığı, Sovyet devletinin din karşıtı politikasından kaynaklanan doğal bir süreç oldu. “Her köyde bir molla - bir cami” ilkesi, birçok ritüelin (cenaze, sünnet) genelde mollalar tarafından yürütülmesi sebebiyle Kazak nüfusunun manevi ve dini ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu.

Arapov’un bahsettiği ikinci dönem 1924-1929 yıllarına denk geliyordu. Bu yıllar, Sovyet politikasında Müslüman halklara yönelik ulusal faktörün dini faktör üzerindeki önceliğini güçlendirme zamanı idi. Sovyet yetkilileri yavaş yavaş "Müslüman" işlerinde sıkı denetim kurmaya başlar. 1924'de Kazak topraklarında bir şariat mahkemesi faaliyet gösteriyordu. Camiler, halktan toplanan çok sayıda bağış (sadaka vb.) nedeniyle bir bağımsızlığa kavuşmuştu. 1928 yılına gelindiğinde iş tamamen değişti. Bazı verilere göre 1928-1933 yıllarında Kazakistan'da 198 cami ve kilise kapatılmıştı.¹⁷⁸ 1929 yılına kadar 2469 din görevlisi tutuklanarak Sibiry'a gibi uzak bölgelere sürgün edildi. 1931-1932'de Kazakistan'da 19,800 kişi dini ibadetleri sebebiyle tutuklanarak yargılanmıştır. 1940 yılında Karlag'da (Gulağın Karagandı bölgesindeki kamplar sistemi) 355 din görevlileri hapis cezasını ödüyorlardı. Onlarla birlikte aile fertleri ve camilerde hizmet eden sıradan kişiler de baskıya maruz kalmışlardı. 1927'deki kısmi liberalleşme ile karakterize edilen “dini NEP”in daha sonra kısıtlanmasıyla din karşıtı mücadele yavaş yavaş şiddetlenmeye başladı.¹⁷⁹

Devlet dine karşı ajitasyon kampanyaları ve propagandanın yerine dini örgütlere karşı militan ve açık bir mücadeleye ve müminlere karşı baskı uygulamaya geçti. 1932'den 1937'ye kadar süren bu dönem, tarihte “tanrısız beş yıllık” olarak adlandırıldı. Bu yıllarda dine karşı çalışan görevlilerin ve Militan Ateistler Birliği (MAB) üyelerinin sayısı hızla artmış, çalışanları dini topluluklardan kitlesel olarak ayrılmış, fabrika ve köylerde dinin tamamen “yok edilmesini” sağlamak için yapılan çalışmalar hızlanmıştır. Devletin bu din siyaseti her

177 FİLİMONOV, E.G. (1983), Филимонов, Э.Г. *Ислам в СССР. Особенности процесса секуляризации в республиках Советского Востока*, Москва: Мысль: 9.

178 NURTAZINA, N. (2008), Нуртазина, Н. *Борьба с Исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века*, Алматы: Қазақ университеті: 14.

179 GIMPELSON, E.G. (2000), Гимпельсон, Е.Г. *НЭП и советская политическая система: 20-е годы*, Институт российской истории РАН: 274.

bir Sovyet ailesine dokunarak toplumun ruhsal gelişiminde olumsuz rol oynadı.¹⁸⁰ Bu siyasetin neticesinde 1930 yılların sonunda Kazak topraklarında neredeyse hiç aktif cami kalmadı. Okuryazar imamların neredeyse tamamı NKVD tarafından tutuklandı, dini kitapların çoğu yakıldı, cami binaları yıkıldı veya devletin ihtiyaçları için teslim edildi.

Bu yıllarda, 19. asırda inşa edilen Semey şehrinin Tımbay Cami, 1851 yılında inşa edilen Petropavlovsk şehrinin Dinmuhammed Cami, 1860 yılı inşa edilen Musatayev Cami, 1868 yılı inşa edilen Muratov Cami, 1882 yılında inşa edilen Yanguzarov Cami, Taraz'da 1867'de inşa edilen Nametbey Camii, Kızılorda'da 1878 yılında inşa edilen Aytbay Cami, Avlie-Ata'da 1913 yılında açılmış Jünisbay Cami, Akmol'a'da 1895 yılında inşa edilen Yeşil Cami kapatıldı. 1920 yılında Oral'daki Kızıl Cami'de engelliler için artel¹⁸¹ açılmış, daha sonra zanaat okulu, ondan sonra teknik okul (Политехническое училище) öğrencileri için yurt olarak işlev görmüştür. Aktöbe şehrinde 1903 yılında açılan Jünisbay Camii 1921 yılında kapatılmış, 1934 yılında tipografi olarak kullanılmış, daha sonra dram tiyatrosunun deposu olmuştur. Cami kapatıldığı zaman caminin imamı Omar Hazret, Karagandı'ya sürgün edilmiş ve 1925-1926 yıllarında orada açlıktan hayatını kaybetmiştir. Bu cami daha sonra da birkaç kere açılarak kapatılmıştır.¹⁸²

Mülakata katılan emekli öğretmen Doç. Dr. Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) Kendi dedesinin (annesinin babası) bu yıllarda Aktöbe'de¹⁸³ bulunan camilerden birinde imamlık yapmış olduğunu ve cami yanında yer alan medresede hocalık da yaptığını şöyle anlattı:

“1930 yıllarında NKVD¹⁸⁴ çalışanları dedesini caminin sağ tarafına çıkarmış ve hiçbir açıklama yapmadan idam etmiş. Muhasebeci olan Anar Hanım (Jezkazgan, 1974 doğumlu) da dedesinin bu dönemde yaşadığını şu şekilde anlatmıştı: “Dedelerimiz Taraz bölgesinde yaşamış kişiler. Büyük dedemiz medresede hocalık etmiş ve çocukları eğitmiş birisiymiş. Dedem, Sovyetlerin yaptığı Kazak kulaklarının (bay) tasfiyesi döneminde sadece medresede çocuk eğittiği için baskıya uğramış ancak kurtarılabilmiş. Tanıdıklarının yardımı sayesinde Özbekistan topraklarına kaçabilmiş ve 1960'lardaki Sovyetlerin ılımlı siyaseti döneminde

180 ABAZOV, R., VASILIVETSKIY, A., PONOMAREV, V. (1992), *Ислам и политическая борьба в странах СНГ*, Москва: Информационно-экспертная группа “Панорама”, Агентство “Азия”.

181 Rus Çarlığında ve Sovyet döneminde 1950'lere kadar mevcut olan çeşitli kooperatif derneklerin genel adı.

182 ADEN, A. (2020, 14 Ocak), Қазақ мешітінің тарихы (Kazak camiinin tarihi), <https://e-history.kz/kz/news/show/1202> adresinden alındı.

183 Batı Kazakistan'da Aktöbe il merkezi: 2019 yılındaki son nüfus sayımına göre 497.381 kişi.

184 İçişleri Halk Komiserliği (NKVD), Çekanın yerine geçmiş olan SSCB'nin çeşitli meselelerini idare eden devlet birimi.

tekrardan Kazakistan'a geri dönmüş. Fakat daha sonra doğduğu Taraz bölgesine gitmekten korkmuş ve buralara yerleşmiş." Ana okul öğretmeni olan emekli Kadişa Hanım (Astana, 1944 doğumlu) bu dönem hakkında bildiklerini şöyle anlattı: "Bizim köy açlığı da geçirmiş, mollaların da kovulmasını tanıklık etmiş. Bu olayların içinde halkı en çok etkileyen Büyük Açlık (1931-1933) olmuş. Bu felaketi görenler dinlerini unuttu... Büyüklerimiz insanlar hayvan haline dönüştü diyordu. Açlık o dönemden sonra bitmiş değil, ondan sonra da devam etmiş. Bütün Savaş dönemi de halkta normal yiyecek bulunmuyormuş. Açlık yıllarında halk göçü bir durmamış: oradan buraya yemek arayan halk göçmüşler. O zaman açlıktan hayatını kurtarmak isteyen halk dine mi baksın?! Böyle cami de bırakılmamış, halk arasında molla da kalmamış. Büyüklerimiz Kızıllar (Bolşevikler) halk arasında olan mollaların çoğunu öldürdüler, camileri yıktılar ve kalanlarını da yaktılar diyordu. Bir yolunu bulup kurtulmuş olan imamlar halk arasına girip, son zamanlara kadar kendilerinin kim olduklarını söylememişler. O sırada açlıktan kaçan kişilerin çoğu demiryolların yakınlarına gelerek hayatını kurtarmışlar ve bu yerlere yerleşmişler. Yeni kurulan yerleşim yerlerinde ondan sonra son yıllara kadar camiler de inşa edilmedi. Ben de öyle köyde doğmuştum, köyümüz demir yol yakınlarında bulunuyordu. Cami olmayan, molla olmayan yerde din oluyor mu? Elbette olmaz."

Jezkazgan şehrinde mülakata katılan emekli Nurtay Bey (1959 doğumlu) Kazak bayları ve dini alim veya ulema arasındaki bağları şöyle anlattı:

"Baylar Buhara ve Semerkant bölgelerinde eğitim almış kişileri, kendi köylerine çocuklarına eğitim vermeleri için davet ediyorlarmış. Bunların arasında Kocalar¹⁸⁵ da yer alıyormuş. Onlara köyde cami ve medrese açıyorlarmış, onlara ev inşa ediyorlarmış, evlendiriyorlarmış, böylece destekliyorlarmış. Benim dedem Uludağ-Kışıdağ¹⁸⁶ tarafında oturmuş ve zengin baylardan olmuş. Varlıklı kişilerin mallarına devlet el koyduğu zaman dedem devesine binmiş ve Güney Kazakistan'a, Sırderya bölgesine kaçmış. Dedemin kardeşleri "varlıklı insanların akrabalarısınız" diye zulme uğramışlar." Özel sektör çalışanı olan Ayazbek Bey (Astana, 1976 doğumlu) ise büyükannesinden duyduklarını şöyle anlattı: "O zamanlar insanlar din hakkında konuşmaktan korkarlardı (1970-1980'leri kastediyor) ve 2000'lerden sonra bu konularda gördüklerini konuşmaya başladılar. Örneğin büyükannem

185 Daha geniş bilgi edinmek için bkz.: DeWEESE, D., MUMİNOV, A. (2013), ДиУис, Д., Муминов, Ә. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях, Т. 1, (Islamization and Sacred Lineages in Central Asia), Алматы-Блумингтон: Дайк-Пресс: 7-8.

186 Uludağ köyünden Güney-Batıya 40 km uzaklıkta olan dağlar.

bana 1930'larda bu yerlerde Maybalyk denilen köylerinin bulunduğunu söyledi. Stalin döneminde dine kısıtlamalar yapıldığı zaman bu kısıtlamalara uymak istemeyen bir aile hayvanlarını alarak ormanlara sığınmışlar. Bu sırada NKVD mi, milis mi, tam belli değil, kısacası Ruslar gelip o evin adamını geceleyin evden çıkarmış ve ormana biraz uzak yere götürmüşler ve vurmuşlar. Bu olaydan sonra korkmuş olan ailesi ve çocukları başka yere taşınmışlar. Ondan sonra bu topraklarda son zamanlara kadar Ruslara (Sovyetlere)¹⁸⁷ teslim olmak istemeyen ve direnen, çoğu da anakara yollarından 70-80 km uzaklıkta iç bölgelerde olan Kızıltu gibi köyler bulunuyordu (böyle köyler Korgaljin¹⁸⁸ ve Barşın¹⁸⁹ yakınlarında da vardı). Bu köylerin sakinleri Sovyet döneminde İslamiyet'i güçlü savundular. Mesela o köylere pikap olan Gaz arabaları geliyormuş. Bu arabalar geldiğinde köy halkı evlerinin perdelerini ve kapılarını kapatıyorlarmış, bütün işlerini bırakarak evlerine sığınıyorlarmış. Köye bu araçlar geldiği zaman köyden en azından 7-8 kişiyi tutukluyorlarmış ve götürüyorlarmış. Bir sonraki gün o arabalar tekrardan köye geliyormuş ve ölen kişilerin cenazelerini getiriyorlarmış. Büyükkannelerim o zaman küçük; sabahleyin komşu evlerde kişilerin ağladıklarını duyuyorlarmış ve büyükleri kişilerin cenazelerine katılıyorlarmış.”

Yaşlı kişilerin söylediklerini genç kuşağın içinde de tasdikleyenler oldu. Vakıf çalışanı olan İslam Bey'in (Satbayev, 1993 doğumlu) dedeleri bölgede tanınmış Erden Sansızbayulı'nın (1808-1862) torunları olan varlıklı kişilerdenmiş. Onların arasında da bu dönemde sürgün edilen kişiler varmış. Medrese müdürü olan Nurperzent Bey'in (Jezkazgan, 1991 doğumlu) de büyükannesi tarafından akrabaları bölgede tanınan Ahmet İşan Orazayulı'nın (1861-1926) akrabalarından imiş ve onlar da Sovyet iktidarı tarafından baskıya maruz kalmış. Jezkazgan şehrinin sakini iş adamı olan Nursultan Bey'in (Jezkazgan, 1991 doğumlu) dedeleri de halk arasında “İşan Ata” ismiyle tanılan büyük din alimlerinden ve cami ve medrese yönetmiş kişilerdenmiş. Nursultan Bey, Sovyetler döneminde dine yapılan baskıları şöyle anlatıyor:

“Benim İşan Atam kendi döneminde büyük din alimlerinden olmuş ve hocalık yapmış. Sovyetler döneminde NKVD çalışanları dedemizin camisini, kitaplarını, her şeyini yakmışlar. Caminin ve cami yanında olan medresenin kalıntıları bugüne kadar duruyor.”

Mülakata katılan ve bu dönemde yaşamış tek kişi olan Uludağ köyünün sakini, emekli muhasebeci Sarsenbay aksakalın (1926 doğumlu) dediklerinden de bu dönemde yaşanmış

187 «Ruslar» ve «Sovyetler» mülakata katılan çoğu kişiler için eş anlamlı idi.

188 Akmola ilinde yer alan ilçe, Astana'dan 150 km uzaklıkta.

189 Karagandı ili, Nura ilçesinde yer alan kasabadır. Astana'dan 240 km uzaklıkta.

terörün azami derecede olduğunu anlamak mümkündür. Sarsenbay, açlık döneminin ve ondan sonra yer alan büyük terör döneminin Uludağ bölgesinde zor geçtiğini ve hayatını kaybeden kişilerin çok olduğunu anlattı.

6. Stalin Dönemi Siyasi Hafızada Dinin Şekillenışı (1939-1956)

6.1. Sovyet Siyasi Hafızasının Oluşumu

1939 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği'nde Stalinizm'den başka bütün düşünce ve ideolojiler ortadan kaldırıldı. Yeni Sovyet insanını yaratırken yapılan terör eylemleri meyvelerine vermeye başladı. Bu dönem Sovyetler Birliği, kapitalist dünya-sisteminden ayrılarak Moskova'ya bağlı yeni bir dünya sistemi kurdu.¹⁹⁰ İmparatorluk kurumlarının yerine yeni Sovyet kurumları yerleşti. Devleti bir arada tutacak Komünist parti, Kızıl ordu, iç güvenlik güçleri, merkezi planlama ve planlı ekonomi gibi kurumlar Sovyet iktidar sisteminde kendi yerlerini aldılar.

1939 yılından başlayarak Sovyetler Birliği, Nazi Almanyasıyla iş birliğiyle Avrupa'yı parçalayarak kendi egemenliğini kurmaya başladı. Bu dönem Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı olan Molotov-Ribbentrop Pakt'ı imzalandı.¹⁹¹ 2 yıl sonra Sovyetler ve Nazi Almanyası'nın yolları ayrıldı ve büyük savaş patlak verdi. Bu savaşa Kazaklar Rusya'nın tarafında katıldılar. Savaş bir tür "ideoloji savaşı" idi.¹⁹² Çünkü dünya tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir şekilde bu büyük felakette kapitalizm ve komünizm birlikte Nazizm'e karşı savaştı.

Bu savaşta Sovyet propagandası kendisinin ne kadar güçlü bir unsur olduğunu gösterdi. Kazakların arasından Stalin'e sevgisini hiç "esirgemeyen" Jambıl Jabayev (1846-1945) gibi ozan ve şairler çıkmaya başladı. Jabayev, "Leningradlıklar benim çocuklarım" gibi Stalin'i övmek için yazdığı şiirlerini Moskova'ya yolluyordu. Savaştan sonra Kazakların arasında şair ve edebiyatçılarla beraber savaş kahramanları da yüceltmeye başlandı. Sırasıyla bunların arasında Reichstag'a Sovyet bayrağını dikmiş Rahımcan Koşkarbeyeve, ünlü gerillacı Baurcan Momışulu, pilot Baubek Bulkışev ve savaş gazetecisi Kasım Kaysenov vardı. Savaş kahramanlarının yanı sıra savaş cephelerinde, fabrikalarda, tarımda çalışan yüzbinlerce Kazak

190 AMIN, S. (2016), *Russia and the Long Transition from Capitalism to Socialism*, NYU Press: 142.

191 LINDPERE, H. (2009), *Molotov-Ribbentrop Pact: Challenging Soviet History*, Estonian Foreign Policy Institute: 179.

192 HOBSBAWM, E. (2004d), Хобсбаум, Э., *Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914— 1991)* (Age of Extremes: the Short Twentieth Century (1914-1991)), Москва: Издательство Независимая Газета: 54.

da vardı. Bu savaş Kazakların siyasi düşüncelerini tamamen değiştirdi. Savaşta kazanan Kızıl Ordu da güçlendi ve Sovyet toplumunda merkezi yerini aldı. İdeoloji savaşında kazanan komünizm, kendisine dünya çapında milyonlarca taraftar buldu. Uzak Doğu'dan Latin Amerika'ya kadar uzanan bölgelerde komünizm taraftarları ve ona duygusal yakınlık gösteren gerilla birliklerine katılarak siyasi eylemler yapmaya başladı. Bu Sovyetler Birliği'nin ve ayrıca Stalin'in "başarısı" idi. Bu dönemde yaşamış ve Sovyetler döneminde veterinerlik yapmış olan Majit aksakal (Astana, 1936 doğumlu) dönem hakkında,

"Stalin'in elde ettiği bu başarıyı gören her kişi bu devletin parçası olmak isterdi. Biz genç idik ve kendimizin Komünist parti üyelerinden biri olmasından gurur duyuyorduk," dedi.

Bu dönemde çocukluğunu geçirmiş olan ve Komünist partide görev yapan emekli Öskembay aksakal (Astana, 1936 doğumlu) gençliğinden başlayarak annesinin yanında kalhorda çalışmaya başladığını ve Stalin'in savaşta kazanması ve Nazizm'i yenmesini ve Sovyetler Birliği'ni geliştirmede gösterdiği emeklerin Sovyet toplumu için ne denli önemli olduğunu anlattı. Aksakal koyu Stalinist idi ve evinde bugüne kadar Stalin'in bütün kitaplarının bulunduğunu gururla anlattı. Mülakata katılanlardan Sarsenbay aksakal (Uludağ, 1926 doğumlu) ve Ahmetjan Beyler (Satbeyeve, 1963 doğumlu) de gençliğinde koyu komünistlermiş ve hatta bugün de bu görüşlerini savunuyorlardı. Ahmetjan Bey o dönemde Komünist partinin halk eğitimi ve personel eğitimi konusundaki başarılarını anlattı. Bu kişilerin o dönemdeki görüşlerini hala savundukları ve Sovyetler Birliğine karşı nostaljik bir özlem duydukları görülmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakistan genelinde Sovyet ideolojisinin yerleştiği görülür. Sovyet ideolojisinin buralarda yerleşmesi Sovyet ekonomisinin bölgede yeni endüstri merkezlerini kurmaya başlamasına denk gelmektedir. Böylece ODİ döneminden sonra devlet bu topraklarda ilk kez kendi başarısını kanıtlamaya başlamıştır.¹⁹³ Bu ikinci dönemde modernleşmenin ideolojik altyapısı da gelişmiş ve Stalinizm oluşmuştu. SSCB tarihine müteakip "Demir Çağ"ına öncülük eden Stalin, istisnai, benzersiz ve acımasız bir otokrattı. Onun uyguladığı terörü Dünya tarihinde çok az kışı uygulamayı başardı ve onun yürüttüğü hızlı modernleşme siyaseti SSCB'nin bütün halklarını ciddi bir şekilde etkiledi. "Planların" uygulanmasını bekleyen merkezi komuta ekonomisi, bu siyasetleri yürütme sırasında kendisini daha çok savaşta olduğu gibi muhafaza etti. Elbette bu yöntemlerle ekonomi biraz

193 ARTYKBAYEV, Zh.O., RAZDYKOV, S.Z. (2007), Артыкбаев, Ж.О., Раздыков, С.З. *История Казахстана: учебник*, Астана: Фолиант: 213.

ilerlemiş gibi göründü. Savaşta kaybeden Almanya'dan ve onun yandaşlarından SSCB'ye yeni teknolojiler de aktarılmaya başlandı. Yeni teknolojiler sayesinde yeni endüstri merkezleri açıldı ve yeni ekonomik başarılar elde edildiği görüldü.

Sovyetler Birliği'nin ilk kurulduğu dönemlerden başlayarak şehirler hızlı gelişmeye başladı. Bolşeviklerin ilk iktidara geldiği dönemde şehir halkı toplam nüfusun sadece yüzde 18¹⁹⁴'ini oluşturuyorken, sonraki dönemlerde hızlı bir şekilde artmaya başladı. Bu artış 1950-1959 yılları arasında en büyük oranda gerçekleşti ve bütün SSCB'de yeni 255 şehir ve 697 işçi kenti kuruldu.¹⁹⁵ Bu şehirlerin ve işçi kentlerinin arasında 1954 yılında şehir statüsünü alan Jezkazgan ve aynı yıl temeli atılmış olan Nikolsk (Satbeyevev) işçi kenti de vardı. Bu dönemden başlayarak Sovyetler Birliği'nde yavaş yavaş il merkezi, mono endüstri şehir ve tarımla ve hayvancılıkla uğraşan yerleşim yerleri ortaya çıktı. Yer yer bu mono endüstriyel kentlere ve şehirlere yeterli kadar iş gücüyle sağlamak sorunu görülmekteydi. Bu bağlamda Jezkazgan daha sonra il merkezi olarak planlansa da Satbeyevev mono endüstriyel şehri ve Uludağ ilçesi ve kasabası bu mono endüstri merkezlerine iş gücünü ithal eden bir bölgeye dönüştürüldü. Bu bağlamda Sarısu halkına dokunulmadı ve hayvancılıkla uğraşan bir bölge olarak kaldı ve bu onlara Kazak geleneklerini yaşatma avantajını verdi.

Görünüşte Sovyetler Birliği'ndeki ulusal ideoloji içerisinde "Kazaklık" sadece il merkezlerinde vardı. Burada Kazakça eğitim veren okul, Kazak dilinde yayınlanan gazete, Kazak dram tiyatrosu vb. bulunuyordu. Mono şehirler genelde derin Ruslaştırmaya maruz kalıyordu. Durum mono şehirlere iş gücünü ithal eden ilçelerde de aynı idi. Kazakistan'da Baby Boomers (1946-1964) döneminde işgücü fazlası birikmeye başladı.¹⁹⁶ Bu bağlamda birikmiş bu iş gücü Uludağ ilçesinden Satbeyevev şehrine akın ediyordu. Mono şehirlere yerleşen Kazaklar Sovyetleşmeye maruz kalıyordu. Kazak kültürü, hayvancılıkla uğraşılan bölgeler ve toplu yaşanan yerlerde korunabilmişti. Ama bu yerlerde Cumhuriyet genelinde önemli olan kara yollarına bağlanan asfalt bile bulunmuyordu; eğitim seviyesi düşük, sağlık ve sosyal koruma kurumları doğru düzgün çalışmıyordu ya da hiç yoktu. Bunu Sarısu bölgesini gezerken de anlamak mümkündü. Kazakistan'ın bağımsızlığını almasının üzerinden 30 yıl geçse de durum hiç değişmeden aynı şekilde kalmıştır. Hala Jezkazgan ve Karagandı

194 PEREVEDENTSEV, V. (1975), Переведенцев, В.И. *Методы изучения миграции населения*, Москва: Издательство "Наука": 22.

195 LUK'YANENKO, V. (1973), Лукьяненко, В.И. *Города, рожденные волей партии*, Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство: 12

196 LEWIN 2008: 261.

şehirlerini bağlayan kara yolundan 20 km uzaklıkta bölgenin merkezi olan Jılandı köyüne bağlanan bir asfalt yol bile bulunmuyordu.

6.2. Stalinci Düşüncede Halkçılık

Sovyetlerde 1940'larda şehre yönelik siyasetin yanı sıra milliyetçilik sorunu da tekrardan ele alınmaya başlandı. Milliyet kavramının devletin belirli bir kurumu statüsüne getirilmesi esas olarak devrim öncesi Devlet Duması'nda (1906) başlayan bir süreçti. Ondan sonra bu siyaseti Sovyetler Birliği miras aldı. Fakat Sovyetler milliyet sorununu Dünya tarihinde pek az yerde görülen absürt bir hale - yani devletin komünist ideolojisi için çalışan halkçılık haline - getirdi. Bu milliyet, aslında milliyet tanımındaki birçok özellikten “hariç” bırakılmış, komünizmden başka geçmişi, kültürü ve dini olmayan bir hale getirilmiştir. Böylece bu dönemde milliyetçiliğin yerine Stalin düşüncesindeki halkçılık yerleşmiş oldu.

Federal Sovyetler Birliği'nin oluşumu, devrim dönemindeki yoğun siyasi ve ideolojik tartışmaların ürünü olan bir uzlaşmaya dayanıyordu.¹⁹⁷ Başlangıçta Bolşevikler milliyetçiliğin yeni bir devletin inşasında önemli kavram olduğunu reddediyorlardı; çünkü sınıfa dayalı proleter enternasyonalizmin amacı -Birinci Dünya Savaşı'nın gösterdiği gibi - burjuva emperyalizmi tarafından etnik çatışmalara sürüklenen ve çatışan ve sömürülen kitleler arasındaki farklılıkları aşmaktı. Ancak Bolşeviklerin Ekim Devrimi sonrasında patlak veren iç savaşında askeri ittifaklar kurmaya ihtiyaç duyması üzerine Lenin, Ocak 1918'de Rusya dışından, özellikle Ukrayna'dan gelen milliyetçi güçlerin desteğinin önemli olduğuna kanaat getirdi. Ocak 1918'deki üçüncü kez düzenlenen Sovyetler Kongresi'nde, eski Rus İmparatorluğu'nun “federal temelde serbestçe toplanan Rusya Sovyet Cumhuriyetleri'nin kardeşlik birliği”ne dönüşmesini ana hatlarıyla çizen “*Çalışan ve Sömürülen Halkların Hakları Bildirgesi*” kabul edildi. Bolşevikler Rusya'nın bu “iç federalleşmesi”ne başka ulusların da katılmasıyla “dış federalleşmeyi” de ekleyerek Nisan 1918'de Polonya, Ukrayna, Kırım, Transkafkasya, Türkistan, Kırgızistan halklarını ve diğerlerini açıkça birliğe davet etti. “Bütün ezilen halklar birleşin” sloganıyla Lenin, küçük işçi ordusuna özgürlüğe ihtiyaç duyan milyonlarca insanı da ekledi.¹⁹⁸ İlk başta buna kendisi de inanarak yaptı ve ulusal politika konusundaki bu işleri bir teorik temele oturtmaya çalıştı.

197 Bknz: d'ENCAUSSE, H.C. (1987), д'Анкокс, Э.К. *Big Brother: The Soviet Union and Soviet Europe*, Holmes & Meier.

198 d'ENCAUSSE 1982: 11.

Ancak Bolşevikler, ezilen halklara verdikleri sözü tutmadılar. Stalin, iktidara geldikten sonra yeni kurulan devleti merkezileştirmek için yeni strateji oluşturmaya başladı. Bu dönemden başlayarak Bolşeviklerin ulusal politikadaki kendilerine özgü bir çizgisi oluşmaya başladı. İkili hareket eden bu politika -yani bir yanda doktrinel karakteri olan ve diğer yanda ise kendine özgü pragmatizmi olan - doğruluğun gidişatının sürekli düzeltilmesi gibi bir karakteri olan politika idi.¹⁹⁹ İlk başta Stalin, Lenin'in "ezilen halklar" hakkındaki ifadesini yeni bir şekilde deşifre etmeye çalıştı: "*Biz ulusal kültürün azami bir şekilde gelişmesini garanti ediyoruz, çünkü o, kendisini tamamen tüketerek uluslararası sosyalist kültürün oluşumunun temelini oluşturacak.*"²⁰⁰ Bunun yanına Stalin, Sovyet ulusal kültürlerini, "*biçimde ulusal, içerik olarak devrimci ve sosyalist,*" olarak tanımlayan daha az anlaşılan bir formül ekledi. Bu fikrini 1925 yılında Doğu Halkları Üniversitesinde "*Doğu Halkları Üniversitesi'nin siyasi görevleri üzerine,*" isimli konuşmasında ortaya attı.²⁰¹ Tabii ki Stalin, bu ifadeyi daha detaylı açıklamadı. Terry Martin, Stalin'in bu belirsizliği kasten tasarladığını söylemektedir. Ona göre Bolşevikler, devletin toplumsal yeniden inşası sürecinde ulusların dinî, yasal, ideolojik veya diğer özelliklerini korumak istemediler. Bu, Stalin'in "ulusal kültürü"n "ulusal kültür" olarak değil, "halkçı kimlik" veya "sembolik etnisite" olarak kabul etmesinden ötürü kaynaklanmaktaydı.²⁰² Bolşevikler için ulusal cumhuriyetler yalnızca geçici oluşumlardı. Bir ulusal yaşam biçimi olarak ve farklı etnik grupların buluşma noktası olarak ulus-devlet, zamanla tüm anlamını kaybetmeye mahkûmdu.²⁰³

Bu siyaset Stalin döneminde net bir şekilde belirlenmeye başlandı. Çünkü o, Ekim Devrimi'nin ilk günlerinden Temmuz 1923'teki tasfiyesine kadar Halk Komiserliğinin olduğu tüm yıllar boyunca Milliyetler Halk Komiserliği görevini yaptı.²⁰⁴ Stalin, 1923 kararında Sovyet devletinin üniter merkezi devletin varlığıyla çelişmeyen ulusal yapı biçimlerini mümkün olduğunca destekleyeceğini belirtti. Bu da yetkililerin ulusun varlığının aşağıdaki

199 KİL'DYUSHOV, O. (2012), Кильдюшов, О. "СССР как машина по производству нации: Теория и практика (с примерами из советского спорта)", Глущенко, И.В., Кагарлицкий, Б.Ю., Куренной, В.А. (Ed.), СССР: Жизнь после смерти, Москва: Издательский дом Высшей школы экономики: 89-102.

200 VARNAVSKY, P. (2013), Варнавский, П. "Советский народ: Создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР)", Регион в истории империи: Историческое эссе о Сибири, Москва: Новое издательство: 201-226.

201 STALIN, İ.V. (1934), Сталин, И.В. О политических задачах Университета народов Востока, Марксизм и национально-колониальный вопрос, Москва: 158.

202 MARTIN, T. (2011). Мартин, Т., Империя "положительной деятельности": нации и национализм в СССР: 1923-1939 (Affirmative Action Empire), Фонд "Президентский центр Б.Н. Ельцина": 25.

203 d'ENCAUSSE 1982: 86.

204 ZIMIN, A. (1984), Зимин, А. У истоков сталинизма: 1918-1923, Париж: Издательство "Слово": 41.

dört “biçimini” desteklemeye hazır oldukları anlamına geliyordu: ulusal topraklar, diller, seçkinler ve kültürler.²⁰⁵ Ancak bu kültür düşüncesinde dine yer ayrılmamıştı.

Sonunda bu etnik/ulusal halklar, birlik cumhuriyetleri, özerk cumhuriyetler ve özerk bölgeler biçiminde kurumsallaştı. Bu kurumsallaşma milliyetçilik sorununun çok katmanlı Sovyet siyasi sisteminin tamamen bütün aşamalarını kapsamaya sebep oldu. İlk başlarda yönetim kurumlarının düzenlenmesini içeren milliyetçilik, daha sonra her zaman denetime ihtiyaç duyan bir meseleye dönüştü. Bu durum, Sovyet devletinin birlik projesini, ülkesel uyrukların çeşitliliğinin tanınmasıyla uyumlu hale getirilmesi konusunda demokratik merkezîyetçilik ilkesinin izlenmesinin bir ifadesi olarak değerlendirildi. Böylece Sovyet Devleti, bir çift kimlik çerçevesinde kuruldu: etnik/ulusal kimlikler (Rus kimliği de dahil) ve yeni toplumun yeni kültürünün temeli olarak Sovyet kimliği.

Uluslararası kültürel eşitliliğin, her zaman devlet tarafından gözetimde olması gerekiyordu. Ulusal kadroların, ulusal kültürlerin, ilke olarak ulusal ihtiyaçları karşılamaya ve onları yavaş yavaş hiçe indirmeleri gerekiyordu. Ancak aynı unsurlar, zıt sonuçlara, yani milli duyguların güçlenmesine de yol açabilirdi. Eşitlikçi tavizlerin pedagojik işlevin ötesine geçmesini önlemek için, 1920 yıllardan itibaren Sovyet hükümeti çok sayıda kontrol yöntemlerini kullanmaya başlamıştı. Devlet çıkarlarının taşıyıcısı – enternasyonalist partinin uluslar üzerindeki kontrolü, federal devletin federal oluşumlar üzerindeki önceliği, merkezin çevre üzerindeki kontrolünü güçlendiren ekonomik kontrol ve en önemlisi de kültürel kontrol, bu kurallardandı. Bu ikincisi, merkezi Komünist partinin kültür alanında ana otorite haline getirilmesiyle ve ayrıca her bir toplumu yöneten değer sistemlerini ve kurallarını, tepede, merkezde kurulmuş genel bir sistemle değiştirerek gerçekleştirilebilirdi. Böylece 1920'lerde SSCB'nin ulusal politikasında somutlaşan bu liberalizm ve kontrol karışımı ile yeni bir insan topluluğu oluşturma çabası başlatıldı. Bu sınıf dayanışmasının ulusal kimlik üzerindeki zaferinin kanıtı olarak Sovyet proleterler ulusunun oluşturulması planlandı.²⁰⁶

Proleterler ulusu, tamamen Stalin'in bir projesiydi. Stalin, Sovyetler Birliği'nde bir halklar hiyerarşisi kurmaya çalıştı. Stalin'in düşüncesine göre Sovyetler Birliği'nde kötü halklar ve örnek olan iyi halklar vardı. Onun düşüncesine göre hepsine örnek olacak halk da Rus halkıydı. Bu ayrımcılığın anlamı açıktı. 24 Mayıs 1945'teki zaferi kutlayan Stalin, Sovyet halkını değil, Rus halkını selamlıyordu; ona göre “*SSCB halklarından en önemlisi o, idi,*”.

205 MARTIN 2011: 22.

206 d'ENCAUSSE 1982: 30.

Çünkü “*bu savaşta Rus halkı kendisinin iyi olan özelliklerini gösterdi. O, Tüm Sovyetler Birliği için bir rehber oldu,*” onun ana özellikleri “*zihninin açıklığı, karakterinin katılığı ve dayanıklılığı*”, idi.²⁰⁷ Diğer tüm milletler tarafından savaşta gösterilen zayıflık karşısında²⁰⁸ Rus halkı, kendi yerinin başta olduğunu göstermişti. Böylece Sovyetler Birliği’nde o döneme kadar resmi olarak korunan eşitlikçilik ortadan kalktı, yerini her şeyden sorumlu ve herkesi ileriye yol gösteren ve ileriye götüren “büyük kardeş” – Rus halkının önderliğinde ve etrafında toplanan birlik halklarının federal cumhuriyeti geldi.

Böylece geçmişe bakış, dönemin ideolojik etkisiyle değişmeye başladı. Rus halkı ve Rus kültürü, Sovyetler Birliği’nde öncelikli rol oynamaya başladı. Yeni ideolojiye göre Rus halkının önderliği, onun tarihinden de geliyordu. Bu özelliği sayesinde Rusya, 1917 yılın devrimini gerçekleştirmişti. Ruslar 9. yüzyılda Karolenj devletiyle eşit derecede olan bir devlettir ve aynı zamanda Batı Avrupa üzerinde de gerçek bir etkisi olmuştu. 19. yüzyılda (Stalin, Engels'i düzeltir) gericiliğin bel kemiği olmadı, tam tersine devrime doğru hızla adım atmıştı. Fethedilen halklar için önce mutlak kötü, sonra göreceli kötü ve daha sonra en az kötülük olan Rus sömürgeciliği, böylece mutlak bir iyiliğe dönüştürülmüştü. Bu tutum, Sovyet halkına ilk kez 1952 yılında Azerbaycan komünistlerinin başkanı Mircafar Abbas oğlu Bagirov tarafından açıklandı: “*Unutmamalıyız ki halkların Rusya'ya katılması, onlar için tek çıkış yoluydu. Çarlığın sömürge politikasının münhasır niteliğini azaltmadan söylemek mümkündür ki onların gelecek üzerindeki olumlu bir etkisi olmuştur...*”²⁰⁹ Fetih, mutlak bir nimet olduğuna göre ona karşı savaşanları onurlandırmaya gerek yoktu. Tüm ulusal kahramanlar, sömürge karşıtı ayaklanmanın liderleri tarih sahnesinden çıkarılmalıydı. Sovyet cumhuriyetlerindeki bölgesel seçkinlerin Kenesarı Kasımulı ve Şamil gibi ulusal ve bölgesel kahramanlarına yakınlığı, feodal müstehcenliğin tezahürü olmakla suçlanıyordu. Rus olmayan halklar için geçmişten yalnızca kendilerini Rusya'ya yakınlaştıran olayları almaları teşvik edildi.

Sonuç olarak 1936'da kabul edilen anayasada Sovyet Devleti, kendisini Rus İmparatorluğu'nun bölgesel ve tarihsel halefi olarak tanıdı.²¹⁰ Bu dönemde sadece imparatorluk “geri dönmedi”, aynı zamanda Rus halkının “ağabey” statüsü de şekillenmeye

207 Stailn, İ.V. (1945), Речь Сталина, Правда: 25 май.

208 “*Eğer gerçekten cezalandırmak isteseydim Ukrayna halkının tamamını sürgün etmek zorunda kalırdım.*” diyordu, Stalin.

209 d'ENCAUSSE 1982: 40.

210 КОЖЕВНИКОВ, Ф.И. (1948), Кожевников, Ф.И. Советское государство и международное право: 1917-1947, Москва: 32, 180.

başlandı. Stalin'in emriyle “Rus topraklarının birleştiricisini” temsil eden knezlerin ve Bizans medeniyetinde monarşinin temsilcisi olan Ortodoks Kilisesi'nin Rus tarihindeki olumlu rolleri yeniden ele alındı. Sovyet tarihçileri, Çarlık Rusya'sının karakterinin otoriter olduğunu bilseler de olumlu yönler bulmaya çalıştılar. Onlara göre avantaj, Rusya'nın güçlü bir devlet olması ve böylece Rusya'nın Doğu'dan gelen tehlikeye karşı bütün Avrupa'ya koruyabilmesiydi.²¹¹ Bu nedenle Kazakların Sovyet dönemindeki durumu, imparatorluk dönemindeki durumundan bile kötüydü. Bu dönemi Kazak bilim adamlarından Manaş Kozybayev, imparatorluk döneminin devamı olarak görmektedir. Kozybayev, bu siyasetlerin tamamının Sovyet ulusal politikasının temelindeki ulusların kendi kaderini tayin etme konusundaki kararını reddetmesine ve böylece kukla “ulusal eğilimler” yaratmasına ve Kazaklar üzerinde gücün merkezileştirilmesine sebep oldu, demektedir.²¹² Bolşevikler, şartlı olarak “sosyalizmin etnisiteleşmesi” olarak adlandırılabilir bir yolu seçtiler. İlk olarak Sovyet projesini gerçekleştirmek yolunda “Rus şovenizmine” karşı çıkacak halkların mono-etnik devletlerini yarattılar.²¹³ Daha sonra Stalin döneminde bu devleti merkezileştirmek amacıyla tekrardan “büyük ağabey – Rus halkı” düşüncesini yerleştirmeye çalıştılar.

6.3. Sovyet Siyasi Hafızası Döneminde Din

Sovyet terörü döneminde din, devlet tarafından sıkı denetime tabi tutuldu ve devlet ve din arasındaki ilişkilerde gerginlik devam etti. Bu siyaset, İkinci Dünya Savaşı sırasında tekrar gözden geçirildi. Nazi Almanyası fethettiği bölgelerde işbirlikçi güçler ararken Stalin zulmünden zarar gören halklara dini idarelerini tekrardan kurma izni verdi. Böylece onların işgal ettikleri bölgelerde dini kurumlar ve camiler tekrardan açılmaya başlandı.²¹⁴ Bu sebeple Kırım ve Kafkasya topraklarında Nazi işgali döneminde din konusunda durum biraz değişmişti ve hatta Kırım bölgesi 2 yıldan uzun bir süre Nazi Almanyası işgali altında kalmıştı. Bundan sonra Sovyetler, Müslüman halkları kendi tarafına çekmek için İslam'la “anlaşmak” zorunda kaldılar. Bu dönem Ufa, Bakü ve Taşkent'te tekrardan dini idareler kurulmaya başlandı. Ancak Kazakistan'da ayrı bir dini idare kurulmadı. Bunun yerine 1943 yılında Kazaklar Taşkent'te kurulan SADUM'a bağlandı. SSCB Halk Komiserleri Konseyi'nin

211 d'ENCAUSSE 1982: 34.

212 KOZIBAYEV, M.K. (2006), Козыбаев, М.К., *Отечественная история XX века: мифы и реальность, Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана* (избранные труды), Алматы: Гылым: 158.

213 KIL'DYUSHOV 2012: 89-102.

214 Bknz: MOTADEL, D. (2014), *Islam and Nazi Germany's War*, The Belknap Press of Harvard University Press.

(19 Aralık 1944 tarihli No 1944 sayılı) “*dini kùltlerin ibadet binalarını açma prosedürü hakkında,*” kararından sonra, 1945’de camiler KazSSR’nin Almatı, Semipalatinsk, Pavlador, Oral vb. birçok şehrinde, 1948’de Akmola, Jambıl, Şımkent şehirlerinde tekrardan açıldı ve KazakSCB’de bulunan camilerin toplam sayısı 30’a ulaştı.²¹⁵

İkinci Dünya savaşı patlak vermeseydi Müslümanların durumu ne denli olacaktı tahmin etmek bile zordur. 28 Ocak 1946’da “*dini cemiyetlerin ibadet binaları hakkında,*” kararı kabul edildi. Bu karara göre yerli yöneticiler kendi isteklerine göre cami ve ibadet evlerini kapatamazlardı. Ama her şey bu kararda söylendiği gibi olmadı. Savaşı kazandıktan sonra Sovyetler tekrardan din işlerini sıkı bir kontrol altına almaya başladılar. Böylece 1950’lerin başında Kazakistan’da aktif olan camilerin sayısı tekrardan 20’ye indirildi. SSCB Bakanlar Kurulu’na bağlı Dini Kùltler Konseyi (BKDKK) her eksikliği bahane ederek cami ve ibadet evlerini kapatıyordu. Örneğin, BKDKK Panfilov (Jarkent) şehrinde bulunan camiye “*cemaat binayı iyi halde tutamadı ve antlaşmaya uygun şekilde onarım işlerini yapmadı,*” bahanesini uydurarak kapatmışlardı.²¹⁶ Akmola’da bulunan Yeşil cami de aynı sebeple 1950 yılında yıkılmış ve yerine il komitesi çalışanları için 3 katlı bina inşa edilmişti.²¹⁷

Mùlakata katılan Majit aksakalın (Astana, 1936 doğumlu) dedesi de babası da bütün hayatları boyunca namazlarını kılmış kişilerdenmiş. Fakat Majit aksakal babasının namazının dedesininkinden farklı olduğunu ve bu namazı anlayamadığını anlattı. Aksakalın çocukluğunda akıllı sağlam, hiçbir psikolojik ve başka türlü hastalığı olmayan kişi olan babası (1943-1945’ler olması gerekiyor) namazını tam saat 10:00, 12:00, 14:00, 16:00 ve 18:00’de kılıyormuş. Aksakal böyle namazı hiçbir yerden görmediğini anlatıyordu. Fakat bu konu hakkında yeni bir çalışma hazırlayan Prof. Dr. Aşirbek Muminov’la görüşüldüğünde²¹⁸ bunun devlet tarafından uygulanan bir zorunluluk olduğunu bildirdi. Savaş sırasında Sovyetler Birliğinin kazanmasını isteyen yerli yöneticiler bu dönemde dini ibadetleri kılmalarına izin vermekle kalmamışlar, müminlere namaz kıldıktan sonra Lenin ve Stalin’e dua etmesini talep etmişler. Majit aksakalın da babası devletin bu talebine uyarak namaz kılmış olabilir. Majit aksakalın babası, oğluna okula gitmeden önce şöyle şeyler söylemiş:

215 AUANASOVA, B.M. (2007), Ауанасова, Б.М. *История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.)* (диссертация на кандидата исторических наук), Уралск: 18-19

216 AUANASOVA 2007: 30-31.

217 İSAHAN, G. (2020, 17 Nisan), Исахан, Ғ. Ақмоладағы алғашқы діни нысандар қашан және қалай салынды? <https://egemen.kz/article/230055-aqmoladaghy-alghashqy-dini-nysandar-qashan-dgane-qalay-salyndy> adresinden alındı.

218 Görüşme 25 Mayıs 2022’de gerçekleşti.

“Babam bir gün beni yanına aldı ve bana böyle dedi: Oğlum ben hayat sürdürdüm, neni doğru yaptım, nede hata yaptım bilemiyorum. Artık bu dünya çok değişti ve sana ne öğretmek gerek olduğunu ve sana gelecek hayatında ne gerek olacağını bilemiyorum. Bu sebeple özür diliyorum. Hayatta artık gerek olacak her şeyi kendin öğren.” Siz ne karar verdiniz, diye sorulduğunda aksakal: “Bizim gençliğimiz zor geçti. Evimizde yemekten su ve bir avuç darı oluyordu. Darıyı el değirmenine koyuyorduk, un yapıyorduk ve böylece bu ikisiyle hayatta kalabildik. Durum sadece savaştan sonra (1945) iyileşmeye başladı. Biz o dönem hayatta kalmaktan başka bişey düşünmüyorduk, bu sebeple Komünist olmaya karar verdik.”

Mülakata katılan inşaat mühendisi ve iş adamı olan Abu Bey’in (Jezkazgan, 1976 doğumlu) ailesinin fertleri dindar olan kişilerden imiş. Onun Buhara’da eğitim almış olan dedesi Sovyet döneminde de namazını bırakmamış ve orucunu tutmuş. Dedesi demir yolda çalışmış ve 1977 yılında 83 yaşına vefat etmiş. Abu Bey, dedesinin Sovyetler döneminde devletin din işlerindeki sıkı yönetimi, seyahat sınırlaması ve sıkı ikametgâh talepleri konusundan kaçmak için nasıl çözüm yollarını bulduğunu şöyle anlattı:

“Dedemin demir yolda çalışması onun için büyük bir fırsat olmuş ve demir yolla Özbekistan’a kadar gidiyormuş ve oralarda bulunan şeyhlerine ve Hocalarına el almaya gidiyormuş. O dönemlerde dindar olmak zor diyordu dedem ve hatta kendi köyünün dışına bile çıkmak sıkıntılı oluyormuş. O zaman NKVD çalışanları oruç tutan kişileri tutukluyorlarmış ve yemek yediriyorlarmış ve su içiriyorlarmış. Dedem bunların bu yaptıklarından kaçıyorlarmış ve sabah erkenden sahurdan sonra demir yolu kontrol etmeyi bahane ederek 17 km “put’e” (yol anlamına gelen, kontrol edilmesi gereken bir kısım) çıkıyorlarmış. Sabah gidiyormuş - günün sıcağında ve yürüyerek – ve akşam saatleri geri dönüyorlarmış.”

Sovyetler Birliği’nde savaştan sonra ekonomik durum biraz daha değişmeye başlamıştı. Halk yaşam zorluklarından kurtulmak maksadıyla bu yenilikleri kabul etmiş ve böylece Moskova’nın merkezi siyasi gücü, bu coğrafyadaki yenilikler ve modernizasyon hareketleriyle halkın güvenini kazanmıştı. Araştırmamızı gerçekleştirdiğimiz Uludağ-Jezkazgan bölgesi de bu dönemde gelişmeye ve Moskova’nın kurduğu yeni dünya-sisteminin bir parçası haline dönüşmeye başladı. Bu döneme tanık olan 95 yaşındaki Uludağ kasabasının sakini Sarsenbey aksakal (Uludağ, 1926 doğumlu) bu dönemi şöyle anlattı:

“1940’lardan sonra durum biraz iyileşmeye başladı. Köye ilk kez bu asfalt yol yapıldı (Uludağ-Jezkazgan yolu). Bu yol yapıldığında halk böyle bir şeyi görmemişti. O yıllarda

köyümüze elektrik direkleri de yapıldı ve halk ilk kez elektrikle o zaman tanışmış oldu. Halk o zaman ilim-bilim dediğimizi ne olduğunu gördüler. O zaman Sovyetler ve merkezi iktidar da güçlüydü. Bir şey yapmayı planlıyorlarsa yapabiliyorlardı.”

Aksakalın bu dediklerini Doç. Dr. Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) da tasdik etti:

“Annelerimizin anlattıklarına göre savaş dönemi Sovyet halkı için zor geçmiş. Benim babam savaşa katılmış, annelerimiz o zaman kolhozda çalışmışlar. Evde 2 bayan yaşıyordu, onlar da akrabalarımız idi. Onların eşleri savaşa gitmişler ve savaştan dönmemişler (hayatlarını kaybetmişler) ve hayatlarının sonuna kadar bizimle yaşadılar. Savaştan sonra hayat şartları biraz değişmeye başladı. Bu dönemlerde halk sofrasında tam buğday ekmek ve şeker yemeye başladılar. Evlerinde tereyağı yiyenler de oluyordu. Bu durum biz üniversiteye gidene kadar iyileşmeye devam etti.”

Devlet bu değişimlerin yanı sıra halkı kontrol etme araçlarını da güçlendirdi. Sovyetler Birliği’nde “propiska” olarak adlandırılan nüfus hareketini kontrol altında tutma ve nüfus planlama için kullanılan yurtiçi pasaport sistemi çalışıyordu.²¹⁹ Birlikte planlı ekonomi olması sebebiyle genelde propiska önemli bir rol oynuyordu ve halkın her hareketi devlet tarafından sıkı kontrole tabi tutuluyordu. Mono şehirlerde çalışan endüstri merkezleri de Moskova’nın lehine kontrol aracı olarak çalışıyordu. Şehre gelerek endüstri merkezlerinde çalışan kişiler genelde açık ekonomi olmadığı için işlerinden ayrılmamak için devlet ideolojisine karşı çıkamıyorlardı. İşlerinden olumsuz sebeplerden dolayı ayrılanlar yeni işe girmek ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak konusunda büyük sıkıntılar yaşayabiliyorlardı. Çalışmayanlar için sosyal güvenlik sistemi de çalışmıyordu ve olumsuz sebeplerden dolayı işten ayrılan kişiler sosyal statüsünün düşmesi durumuyla karşılaşılıyorlardı. Bunun yanı sıra kişiler resmî ideolojiye uygun olmayan işler yaptıklarında Komünist parti toplantılarında ve çalıştıkları yerlerde kolektif önünde suçlanıyordu. Bunu Karagandı ilinde 1950-1960 yıllar arasında yapılmış bir örnekle daha iyi anlatmak mümkündür. 1950’de Karagandı’da Kurban Bayramı kutlaması sırasında toplamda 27 kişinin Kurban Bayramı’nın ilk gününde işe gecikme olayı kaydedilmiştir. Bu olaylardan 5’i Kostenko adındaki madende, 3’ü 31 nolu madende gerçekleşmiştir. Bu konuda genelde Kazakların yaşadıkları kolhoz ve sovhozlarda da durum iyi değildi. Bu yıl Güney Kazakistan ilindeki Enbek sovhozunda Kurban Bayramı’nın ilk gününde tarımda çalışan kimse olmamış, Intalı savhozunda saat 12’ye kadar 90 kişiden 45 kişi

219 Sovyetlerde herkesin bir yurt içi pasaportu bulunuyordu ve nerede ikamet ettiği hakkında bilgi yazılıyordu.

işe çıkamamışlar. Çavuldir ilçesindeki sovhozda 2825 kişiden sadece 700 kişi, Çayan ilçesindeki sovhozda 2496 kişiden 983 kişi işe gelmiştir.²²⁰ Bu verilerden de Sovyet endüstri merkezleri ve kolhoz-savhoz'ların ne denli kontrol aracı olarak kullanıldığını anlamak mümkündür.

Kazakların belli bir kısmı, Sovyet dönemi devletin mal ve mülke el koyduğu dönemlerde ve ondan sonraki baskılar döneminde Altay topraklarından Çin ve Moğolistan topraklarına, belli bir kısmı Himalaya'yı aşarak Hindistan topraklarına, sonra da Türkiye'ye kadar göç etmişler. Kaldıbek aksakalın (Astana, 1949 doğumlu) akrabaları dinlerini ve mal mülklerini koruyarak Batı ve Güney Sibiry'a ormanlarını göç etmişlerdir. Kaldıbek aksakalın dediklerine göre bu kişilerle son zamanlara kadar Kazakistan sınırlarında kalan akrabalarıyla yakın ilişkide olmuşlar ve hatta bu kişilerin bugüne denk İslamiyet'e ve Kazak kültürüne daha sık bağlı kaldıklarını anlatmıştır. Onun dediklerine göre:

“Bu kişiler Kazak dindarlığını ve kültürünü daha iyi korumuşlar. Ormanlardan çıkıyorlardı ve bayramlarda bizi ziyaret etmeye geliyorlardı. Biz o zaman görüyorduk, onlar abdestlerini alıyorlardı ve namazlarını kılıyorlardı. Bizde o zaman namaz kılan ve Bayram kutlayan kişileri az kalmıştı. Onların dinleri ve Kazaklığı bizimkinden bin katına daha iyi idi.”

7. Soğuk Savaş Dönemi Militer Hafızada Din (1956-1986)

7.1. Sovyetler Birliğinde Militer Hafızanın Oluşması

1953 yılında Stalin ölünce yerine Komünist Partinin Genel sekreterliği görevine Nikita Sergeyeviç Kruşçev (1894-1971) geçti. Kruşçev, 1956'dan başlayarak Stalin'in kişilik kültürünü teşhir etmeye başladı ve böylece SSCB'deki mutlak iktidar sistemi çökmüş oldu. İnsan hayatının hiçbir değeri olmayan bu sistem, yavaş yavaş değişmeye başladı. Kruşçev'in iktidara gelmesiyle SSCB halkı yataklarında huzur içinde uyuyabilir hale geldi. Ancak bu dönemin de kendine has özellikleri vardı. Bunlardan biri Kruşçev'in gelişiyle birlikte SSCB'de gelişmeye başlayan militer hafıza idi. 1956'da SSCB, askeri birliklerini Budapeşte'deki Macar ayaklanmasını bastırmak için kullandı. 1960 yılında Kruşçev, Soğuk Savaş'ın başlangıç sayfalarından biri olan 15. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki ünlü konuşmasını yaptı. 1962'de Karayip krizi yaşandı. Bu militer ruh, Nikita Sergeyeviç'in halefi Leonid Brejnev'e

²²⁰ SAKTAGANOVA, Z.G. (2017), Сактаганова, З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в., История повседневности, 1/3: 60-76.

bıraktığı mirasıdır. Böylece Brejnev döneminde devlet askeri bir zemine yerleşmeye; daha çok askeri merkeze alan bir yapı oluşturmaya başladı.

SSCB'nin kuruluşunun ilk günlerinden itibaren ordu, devlet için büyük önem taşıyordu. Sonuçta, Kızıl Ordu'nun devrim sırasında elde ettiği başarılarının SSCB'nin oluşumu üzerinde önemli bir etkisi vardı.²²¹ Bolşevik kontrolünün kurulduğu her yerde Lenin ve Troçki, ulusal silahlı kuvvetleri o sırada oluşan Kızıl Ordu'ya katmaya başladılar.²²² Böylece yerli askerler, Kızıl Ordu'yla birleştirildi. Ondan sonraki Stalin döneminde Kızıl Ordu artık homojen bir Sovyet ordusuna dönüştürülmüştü.

1960'larda Batı ile SSCB arasındaki çatışma üst düzeye çıktı. Konumunun güvensizliği ve zayıflığı ile meşgul olan SSCB, Orta ve Batı Avrupa'nın istikrarsızlığı, güvensizliği ve Asya'nın büyük bölümünün geleceğinin belirsizliği ile ilgilenen Amerika Birleşik Devletleri ile karşı karşıdaydı. 1946 başlarında Washington'un coşkuyla benimsediği “sınırlama” politikasını formüle eden Amerikalı diplomat George Kennan, Rusya'nın komünizm için bir haçlı seferine katıldığına ve buna direnebilecek tek gücün ABD olduğuna inanıyordu.²²³ 4 Nisan 1949'da Avrupa'yı Sovyet etkisinden korumak için ABD, NATO'yu kurdu. Buna karşılık 14 Mayıs 1955 yılında SSCB etkisiyle Varşova Paktı Örgütü kuruldu. Böylece 1946'dan 1980'lerin sonuna kadar biri SSCB ve diğeri ABD olan iki devlet bloğu arasında Soğuk Savaş ismi verilen küresel jeopolitik, askeri, ekonomik ve ideolojik çatışma başlatıldı.

Soğuk Savaş, SSCB'yi ideolojiyi ve askeri üretimi geliştirmeye teşvik etti. SSCB, ABD gibi açık ekonomiye sahip değildi. Bu sebeple SSCB'deki herhangi bir politika ısrarlı ve düzenli bir şekilde yürütülüyordu.²²⁴ Ordu, savaş robotlarının üretimi için fabrika haline dönüştürüldü. 18-20 yaşlarında orduya katılan ve hala da dünyadan bihaber olan gençleri Sovyet Ordusu, devletin istediği gibi şekillendiriyordu. Komünist ideolojiden başka hiçbir ideoloji ve din gibi alternatif düşüncesi veya hayat bakışı olmayan bu gençlerin durumu diğer kuşaklardan daha kötüydü. Böylece ordu, bu gençlerin hayatının merkezi haline dönüştü. Savaş sanatında ustalaşan gençler, askeri kültürü toplumun her alanına yaymaya başladı. Yeni oluşan militer hafıza, diğer tüm hafıza türlerini kamusal alanın dışına itmişti. Günümüze kadar ordu, 1960'larda ve 1970'lerde doğan insanlar için kolektif hafızanın merkezinde yer almıştır.

221 BRİTOV, V.V. (1961), Бритов, В.В. *Рождение Красной армии*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР: 3.

222 d'ENCAUSSE 1982: 193.

223 HOBBSAWM 2004d: 252-253.

224 GLUSHENKO, İ. (2012), Глущенко, И. “Шесть тезисов об изучении “Советского”, Глущенко, И.В., Б. Ю. Кагарлицкий, В.А. Куренной, В.А. (Ed.), СССР: Жизнь после смерти, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики: 17-27.

Bu hafızanın oluşmasında önemli olan dil, seçkinler, askeri sanayi, cinsel devrim, Sovyet yaşam tarzı gibi birkaç ana faktörden söz etmek de bu dönemi daha iyi anlamak için yardımcı olacaktır.

Bu dönem orduda Rus dilinin önemi üst seviyeye ulaştı ve gençlerin hayatında diğer dillerin önemini yok ederek onların yerine geçti. Asker dili sorunu ilk olarak 1930 yılların sonlarında ortaya çıktı. Stalin, 1935 yılındaki açıklamasında ulusal sorunu doğrudan Sovyetler Birliği'ni savunma sorunuyla ilişkilendirdi:

“Bu konu, Kızıl Ordu'ya geniş çaplı asker alınmasıyla bağlantılı olarak gündeme getirildi. Kanunumuza göre milliyeti ne olursa olsun, belirli bir yaşa ulaşmış tüm SSCB vatandaşlarının askere alınması gerekmektedir. [...] Ancak Özbekistan, Kazakistan, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'dan gelen gençlerin Rusça bilmemesi sorunuyla karşılaştık. Bu anlamda onları kendi bölgelerinde bırakmak zorunda kaldık. Bu tüm tümenlerimiz ve tugaylarımızın bölgesel tümenler ve tugaylar haline gelmesi demektir. Bu bir ordu değil. Ordunun böyle olması gerektiğini düşünmüyoruz. Bize göre, askeri birlik yerel ordunun değil tüm Birlik ordusunun bir parçası olmalıdır. [...] Aksi takdirde bir ordumuz olmayacak.” “Ancak SSCB'nin tüm vatandaşlarının kendilerini az çok şekilde ifade edebilecekleri tek bir dilimiz var ve bu Rus dili. Ve orduya çağrılan her vatandaş Rusçayı anlaşılacak şekilde konuşsa iyi olurdu - yani örneğin Özbek tümeni Samara'ya devredilse konuşmaları yerel halk tarafından anlaşılabilir olurdu. Burada evrensel askerlik hizmeti göz önüne alındığında, Kızıl Ordu'nun tüm askerlerinin Birliğin her yerinde iletişim kurabilecekleri tek bir dil konuşmasına mutlak ihtiyacımız var ve bu dil Rusçadır. Almanca, Fransızca ve İngilizce öğreniyoruz, ancak sizi temin ederim ki günlük hayatımızda Fransızca, Almanca ve İngilizce Rusçadan daha az kullanışlıdır. (Gülüşmeler, sesler: “Doğru!” diyorlar).”²²⁵

Stalin'in bu görüşleri ve konuşmalarından sonra yürütülen siyasetlerden dolayı 1930'lu yılların sonundan başlayarak ordunun dili Rusça olmaya başladı.

Savaştan sonraki dönemde sözde Sovyet cumhuriyetlerinin askeri özerkliği tanınsa da pratikte 1938 yılında söylenen fikirlere geri dönüş yapıldı. Savaş biter bitmez ulusal oluşumlar ortadan kaldırıldı. Ordu, milliyetlere emanet edilemeyecek kadar ciddi bir kurum haline geldi. 12 Ekim 1967 tarihli askeri mevzuat, zorunlu askerlik hizmetinin tek nihai amacını açıkça belirtmektedir: “*acemilerin karışık birimlerde “kaynatılması” ve Rus dilinin sürekli kullanımı*

225 MARTIN 2011: 625-627.

yoluyla kültürel “homojenleşmesi.” Böylece tereddüt ve yeniden yapılanma döneminde Kızıl Ordu, Sovyet ulusunun biriktirici ana aracı olarak görülmeye başlandı. Askerlik süresinin uzun sürmesi sebebiyle (birliklerin türüne bağlı olarak iki veya üç yıl) tüm milletlerden gelen gençler kendi coğrafi ve kültürel çevrelerinden koparılmış ve teorik olarak çok uluslu, ancak Ruslar ve Rus dili egemen olan yabancı ortama atılıyordu. Rus dilinin sürekli kullanımı ve orada alınan siyasi ve teknik eğitim, genç askerlerin ulusal bilincini, etrafındaki dünyaya dair algısını derinden değiştiriyordu. Ordudan geçmeyen ve bu süreçleri yaşamayan gençler iş hayatında ileri gidemiyorlardı ve kariyer yapma noktasında sıkıntı yaşıyorlardı. Sovyet ordusunun Sovyet insanını oluşturmadaki bu özel görevini genellikle Sovyet liderleri de vurguluyorlardı. 1972’de federasyonun ellinci yıl dönümünün kutlanması sırasında Leonid Brejnev şunları söylemişti:

*“Ordumuzun, enternasyonalizm ve kardeşlik duygularının eğitimi, dayanışma ve Sovyetler Birliği’nin tüm halklarına ve uluslarına karşılıklı saygı okulu olması bakımından önemli yeri vardır. Silahlı kuvvetlerimiz bir ailedir ve sosyalist enternasyonalizmin canlı örneğidir.”*²²⁶

Ordunun bu istisnai rolü ve Sovyet sisteminin temellerinde evrensel askerlik görevinin yer alması gerçeği beklendiği gibi kurumların idari yapısı ve işleyişinde değil SSCB’nin 1960’lardaki anayasasında açıklanmaktaydı (I, B. 31).²²⁷

Asker diline ek olarak gençleri, askeri elit de derinden etkilemişti. Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı’nı kazanan askerler çoğunlukla ulusal kahramanlar olarak kabul edildi. Bütün Sovyet gençleri onları hayatlarında rol model olarak kabul ediyorlardı. SSCB kahramanları, komünizmin başarılarını tüm dünyaya gösterenler olarak sunuldu. Böylece devlet onları toplumda yüceltmeye başladılar. İlginç bir şekilde onların çoğu Rus ve Sovyetlerdeki Avrupa halklarından oluşuyordu. Batılı bir araştırmacı, generallerin listesini derleyerek ve onların isimlerini araştırarak şöyle ilginç sonuca varmıştır: “1940’tan 1976’ya kadar Sovyetlerde general unvanını alanların %91’i Slav kökenliydi (bunların %60’ı Rus, %20’si Ukraynalı, %4’ü Beyaz Rusyalı, %7’si bu iki gruptan birine tam olarak atfedilemez, ancak görünüşe göre %2’si Polonyalı). SSCB Yüksek Kurulu üyeleri generallerin %95’i Slav’dı (%80 Ruslar, %15 Ukraynalılar). 1975-1976 yıllarında başında adı geçen 42 generalden 40’ı Slav, biri Ermeni, biri de Alman kökenliydi. 1952’den 1976’ya kadar 101 general SBKP Merkez Komitesi’ne üye

226 BREJNEV, L.İ. (1972), Брежнев, Л.И. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик..., Политиздат: 23.

227 d’ENCAUSSE 1982: 198-199.

oldu (son zamanlarda askeri bir rütbe alan Brezhnev dahil). Bunların 97'si Slav kökenli, 78'i Rus (35 Merkez Komitesi üyesi, 36 Merkez Komitesi üyesi adayı ve 7 Merkez Kontrol Komisyonu üyesi). Brejnev hariç, Merkez Komite'nin Rus olmayan dört üyesinin tamamı Ukraynalı; on milletvekilinden 8'i büyük olasılıkla Ukraynalı ve 2'si Polonyalıydı. Rus olmayan dört kişi Mareşal Bagramyan (Ermeni) ve soyadı Yahudi veya Alman kökenli olduğunu gösteren üç kişi daha vardı. Genel eğitim seviyesi düşük olduğu için bu üst düzey Sovyet askerlerinin arasında Müslümanlar bulunmuyordu. Ama eğitim seviyesi Ruslardan da üst düzeyde olan Baltık halkları ve Gürcülerin bu listede olmaması gerçekten Sovyetlerde başka bir politikanın yürütüldüğünü gösteriyor olabilir. Aynı şekilde bu listede Yahudilerin de yer almaması araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Çünkü Yahudiler SSCB halklarının içinde eğitim seviyesi en üst düzeyde olan halk idi. Buna göre, Sovyet ordusunun toplumu değil ulusal grupların güç ve asimilasyon derecesini veya yetkililerle iş birliğini yansıttığı açıktır. Gerçek nüfus sayısını tamamen yansıtmasa da – Sovyet ordusunda siyasi iktidar alanında olduğu gibi Rusların “*küçük kardeşi*” olan Ukraynalılara önemli yer verildiğini görmek mümkündü. Bu “kardeşliğin” bir dezavantajı vardı: Ukraynalı askeri personellerin Ruslaştırılması. Yani, derinden Ruslaşmış bir ulusal ortamın gelişmesine işaret ediyordu.²²⁸

Son etken de askeri endüstri idi. 1960'lardan sonra Sovyetler Birliği'nde askeri-endüstri merkezleri gelişmeye başladı. SSCB'nin askeri-sanayi kompleksi (SSCB'nin VPK'si), SSCB'nin askeri güvenliğini sağlamakla bağlantılı, Sovyet toplumunun ekonomik ve sosyo-politik yapısının içeren konular arasında sürekli çalışan bir bağlantı sistemi idi. Kompleks, savaş sonrası yıllarda Soğuk Savaş koşullarında kurulmuştu.²²⁹ Ülkenin tüm maddi, finansal, bilimsel ve teknik kaynaklarının üçte birinden fazlası SSCB'deki askeri-sanayi kompleksinin geliştirilmesine yönlendiriliyordu.²³⁰ Askeri-sanayi kompleksi temelinde Sovyetlerdeki havacılık, nükleer enerji, televizyon ve radyo mühendisliği, elektronik, biyoteknoloji vb. gibi yüksek teknoloji endüstrileri de ortaya çıkmıştı. Yabancı tarihçilikte SSCB'de belirtilen anlamda (“militarize sosyal yapıların çıkarlarının birleştirilmesi”) askeri-sanayi kompleksinin var olduğu gerçeği, Sovyet CPSU görevlisi V. Falin tarafından şöyle açıklanıyor:

“...Ancak, askeri-sanayi kompleksimiz başka kurumları da etkiledi. Militarizmin metastazları iktidar düşüncesini, devlet aygıtını, bilimi ve ülke ekonomisini de etkiledi.

228 d'ENCAUSSE 1982: 201.

229 BYSTROV, İ.V. (2000), Быстрова И.В. Военно-промышленный комплекс в экономике СССР в годы холодной войны, С. 3, Москва: ИРИ РАН: 359.

230 KRYLOV, P.M., RUNOVA, T.G. (2008), Хозяйственный комплекс России. Экономическая география и регионалистика: Учебное пособие, Москва: МГИУ: 196.

Ülkenin bilim adamlarının ve teknoloji uzmanlarının yüzde 83'ü askeri ve paramiliter konularla uğraştı. Sovyetler Birliği'nin GSYİH'sının dörtte birinden fazlası doyumsuz Askeri Sanayi (Moloh) tarafından tüketildi.”²³¹

SSCB'nin, siyasi ve ekonomik sistemin doğası gereği, Komünist ideoloji ve Sovyet liderliğinin buna karşılık gelen özlemleri sayesinde iktidar ve yönetimin örgütlenmesinin kendisinin bir askeri-sanayi kompleksi olduğuna dair bakış açısı da oluşmuştu. David Holloway'ın bu konuda yazdığı gibi: “Sovyetler Birliği'nin Askeri-sanayi kompleksi yoktur, O, onun ta kendisidir.”²³² Hatta bu yıllarda savunma sanayi, tüketici üretimini bile kendi altına devralmıştı. Böylece askeri elit ile birlikte askeri üretim alanında da yeni bir elit sınıfı gelişti. 1960-1970'lerde askeri sanayi hızla büyümeye başladı. Sovyet halkı bu alandaki başarılarından gurur duyuyordu. Askeri üretimle ilgili alanlarda kişiler için büyük fırsatlar bulunuyordu. Ayrıca fizik ve matematik alanı da askerli endüstriyle bağlantılı olarak gelişti.

7.2. Militer Hafızanın Sembolleri

Militer hafızanın merkezinde İkinci Dünya Savaşı'nda SSCB'nin zaferi hakkında hatıralar yer almaktadır. Bu başarılar hakkında binlerce kitap yazıldı. KazakSSC'de bu dönemde, Baurıjan Momışulı²³³ ve Kasım Kaysenov²³⁴ gibi onlarca yazar ortaya çıktı. Bu dönemde onların savaşı anlatan hikayeleri ve otobiyografik kitapları halkın büyük ilgisini çekti. Bu kitaplar savaş ve zafer hakkında hatıraları insanların hafızasına yerleştirdi. Bu dönemde Sovyet halkının duygularını etkileyen savaş şarkıları yazılmaya başlandı. Bu şarkılardan en önemlilerinden biri Avar yazarı Rasul Gamzatov'un sözleriyle yazılmış Yan Frenkel'in “Letyat Juravli” şarkısı idi.

Devlet bu hafızayı yumuşak hafızadan sert hafızaya dönüştürdü ve İkinci Dünya Savaşı'nın kahramanları ve kurbanlarına çok figürlü anıtlar ve heykeller inşa etti.²³⁵ Genellikle bu anıtlarda silahlı askerin ya da kendini kurban etmeye çalışan birisinin anıtı, anıtın duvarlarında veya giriş kısmında kurbanların ve gazilerin listesi ve “kimse unutulmadı, hiçbir şey unutulmadı.” yazılıyordu. Jezkazgan'ın en görkemli sanatsal anıtlarından biri de Sovyet

231 FALİN, V. (2011), Фалин, В. “США и агония СССР”, Регнум, <https://regnum.ru/news/1450687.html> adresinden alındı.

232 HOLLOWAY, D. (1980), *War, Militarism and the Soviet State*, Harmondsworth: 158.

233 Bknz: MOMIŞULI, B. (2005), Момышұлы, Б., Ұшқан ұя. Алматы: Санат баспасы.

234 Bknz: KAYSENOV, K. (2005), Қайсенов, Қ. Жау тылында. Алматы: Санат баспасы.

235 Bu heykellerin birkaçını görebilirsiniz: NURGALIYEV, R. (1995), Нұрғалиев, Р. *Боздақтар*, Алматы: Қазақ энциклопедиясы: 5-13.

döneminde inşa edilen “1941-1945 Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda Zaferin 30. Yıldönümü Anıtı”dır. Anıt, 1979 yılında Kore kökenli sanatçı L. Pak ve Kazak mimar K. Turlıbayev tarafından yapılmıştır. Ağırlıklı olarak Kazak nüfuslu bir bölgede inşa edilmiş anıttaki askerin yüzü Avrupalı (daha çok Rus ya da Slav) birisini andırıyordu. Böyle anıt Uludağ kasabasının merkezinde, eskiden Lenin heykeli olan alanın sol tarafında da yer almaktadır. Satbeyev'in merkezinde de benzer bir anıt ve park bulunuyordu. Benzer anıtın Jılandı köyünde de olması Sovyet ideolojisinin Kazakların yaşadığı topraklara nasıl sızdığının en büyük göstergelerinden biridir.

Sovyet dönemi hakkında hatıralarını paylaşan kişilerden bazıları babalarını ve dedelerinin İkinci Dünya Savaşı'na katıldıklarını anlatıyorlardı. Bu, onlar için hala gurur duyabildikleri konulardandı. Kalampır Hanım'ın (Astana, 1947 doğumlu) babası savaşa katılmış, emekli tıp çalışanı olan Zeynep Hanım'ın (Astana, 1952 doğumlu) dedesi savaştan gazi olarak dönmüş. Öskembay aksakalın (Astana, 1936 doğumlu) babası savaşın ilk günlerinden son günlerine kadar savaşmış. Hatta evinde babasının portresi olan hatıra kitabı bile bulunuyordu.

7.3. Militer Hafıza Döneminde Sovyet Gençliği

Askeri görev süresinin bitiminden sonra orduda kalmaya karar veren gençler, ortak Sovyet toplumuna katılmaya, ordunun gerektirdiği mevzi ve inançlara bağlı kalmaya karar veriyorlardı. Sovyet ordusunu seçmek yalnızca Sovyet değerlerinin bütününe değil, aynı zamanda Ruslaştırmayı da kabul etmek demektir. Ukraynalılar üzerinde yapmış olduğu araştırmasında Ivan Dzyuba orduyu harika bir milletsizleştirme aracı olarak tanımlıyordu:

*“Milyonlarca genç Ukraynalı, askerlik hizmetinden sonra kendi ulusal değerlerini unutarak ve dilsel olarak demoralize halde dönüyorlar. Ukrayna'ya geri dönmeyenleri saymazsak bu askerler ülkesine döndüklerinde gençliğin geri kalanını ve genel olarak nüfusu Ruslaştıran araç haline dönüyordu. Bunun ulusal kalkınmaya ne kadar büyük zarar verdiğini hayal etmek bile ürkütücüdür.”*²³⁶

Sovyetleştirme ve Ruslaştırmanın yanı sıra SSCB'deki cinsel devrimin diğer ülkelerden daha önce gerçekleştiğini unutmamak gerekir. 1920'lerde Sovyetlerin iktidara gelmesiyle birlikte ilk cinsel devrim dalgası gerçekleşti.²³⁷ Daha sonra 1960'larda ve 1970'lerde Batı'da

236 DZYUBA, I., DAVIES, M. (1968), *Internationalism or Russification?*, Littlehampton Book Services: 137.

237 Bknz: CARLETON, G. (2005), *Sexual Revolution in Bolshevik Russia*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

yaşanan cinsel devrim de SSCB gençliğini etkiledi. Bu etkiler kamusal yaşamın tüm alanlarını kapsıyordu. Ahlak değerlerinin düşmesi ve aile değerlerinin bu dönemde gerilemesi ile beraber yaşananlar asker aracılığıyla Kazak gençliğini de etkilemiştir. Araştırma sırasında 1960'larda ve 1970'lerde doğmuş kişilerin asker değerlerine ve cinsel devrimin düşüncelerine sahip olduklarını anlamak mümkündür. Mülakat sırasında bu insanların birçoğu ordudaki zamanlarından bahsetti. Bu dönemde çocuklar mahallelere, sokaklara ve sınıflara ayrılarak birbirleriyle dövüşüyorlarmış ve aralarında pek çok kanlı kavgalar oluyormuş. Bunun da toplum üyelerinin birbirine olan güvenini azaltarak cemaatçilik ve kardeşlik duygularının gerilemesine sebep olduğu düşünülebilir. Mülakata Astana'dan katılan ve inşaatçı olan Muhammed Bey (1970 doğumlu) bu dönem hakkında şu hatıralarını paylaştı:

“Orduda Müslümanlar bile birbirleriyle dövüşüyorlardı. Toplumda her şey bulanıktı. Aile değerleri düşmüş, alkol bağımlıları artmış, zina artmıştı. Ben bugünlerime şükürlük ediyorum. Cahiliye döneminde yaşamış kişi öldükten sonra Cahiliye dönemine geri dönmek istemezmiş. Ben de o dönemlere dönmek istemezdim”.

Mülakata katılan yönetici görevlerinde çalışmış ve müdürlük yapmış Ahmetjan Bey (Satbeye, 1963 doğumlu) Rusçayı askerde öğrendiğini ve askerden döndükten sonra üniversiteyi kazanarak Rus dili bölümüne girdiğini söyledi. Bu sayede parti okullarına katılmış ve daha sonra yüksek mevkilere gelmiş. Ahmetjan Bey'in halkı Sovyetleştirmede önemli kişilerden biri olduğu belliydi ve bu dönemlere nostaljik bir özlem duyuyordu.

Mülakata katılanlardan Öskembay aksakal (Astana, 1939 doğumlu) da Sovyet askerine gitmiş, yerli Parti işlerinde önemli görevler üstlenmiş kişilerden idi. Dosbol Bey (Jezkazgan, 1958 doğumlu) de askerden döndükten sonra hayatını asker kurumlarıyla bağlamış ve birliğin son günlerine kadar kendisinin Sovyet insanı olarak yaşadığını ve sadece yakın zamanlarda dinle ilgilenmeye başladığını anlattı. Genç kuşaktan Nursultan Bey (Jezkazgan, 1991 doğumlu) ve Rustem Beylerin (Jezkazgan, 1990 doğumlu) de babaları Sovyet askerinde Ruslaşmışlar. Rustem Bey: *“Babam askere gitmiş ve Çin sınırlarında görev yapmış ve durmadan sadece asker günlerindeki hatıralarıyla paylaşıyor. O dönemde doğmuş kişiler bana sadece asker hakkında konuşabiliyorlar gibi geliyor. Dedem babam askerden sonra Rus oldu diyordu.”*

Bu dönemde Sovyet gençliğini asker kadar etkileyen başka bir daha kültür ortaya çıktı. Bu kültür resmi Komünizm ideolojisine birliğin ilk kurulduğu dönemlerden başlayarak muhalefet olarak gelişti. Sovyetler Birliği, devlet tarafından kabul görülen ideolojinin dışında

her türlü düşünceye baskı uyguladı. Devlet, cezalandırma kurumlarının aracılığıyla her türlü özgürlüğü ortadan kaldırıyordu. Hür düşünce, muhalif hareketler, tüm siyasi faaliyetler devlet sistemi üzerinden bastırılıyordu. Sovyet toplumunda insan haklarından ve demokrasiden bahsetmek imkansızdı ve Sovyet toplumuna katılmayanlar toplumundan dışlanıyordu. Bu durumda yerinden edilenler kendi aralarında yeni bir kültür oluşturmuşlardı. Bu bahsettiğimiz Gulag ve kamp kültürüydü.

Rusya'da Stalinist yılların insani maliyetini hesaplamak asla mümkün olmayabilir, çünkü infazlar ve Gulag mahkumlarının sayısı (mevcut olan veya olabilecek) hakkındaki resmi istatistikler bile tüm kayıpları ve sonuçları hesaba katamaz. Hesaplamaların sayısı, uzmanların yaptığı varsayımlara bağlı olarak büyük ölçüde değişmekte. Bu dönemde SSCB'deki hayvan kaybı hakkında rejimin yok edilen muhaliflerinin sayısından daha iyi bilgi sahibi olmamız ironiktir. 1937 nüfus sayımından elde edilen verilerin gizlenmesi, neredeyse aşılmaz engelleri göstermektedir. Yine de varsayımlar ne olursa olsun, doğrudan ve dolaylı, mağdurların sayısı yedi haneli bir sayıyla değil sekiz haneli bir sayıyla ölçülmelidir. Bu koşullar altında, 20 milyona gibi düşük bir tahmin seçip seçmememiz çok da önemli değildir ya da tam tersi ya utanç vericidir veya bırakın yasallığı, hiçbir gerekçesi yoktur. Bazı bilgilere göre, 1937'de SSCB'nin tüm nüfusu, ikinci beş yıllık planın (1933-1938) öngördüğü demografik tahminlerden (164 milyon) 16.7 milyon azdı.²³⁸

Gulag sisteminin tarihi, Stalinist baskılarla yakından bağlantılıdır. Sistem, 1930'dan 1959'a kadar SSCB'nin cezaevi sisteminin bir parçası olarak çalışmaktaydı. 1930-1950'de, Sovyetler Birliğinde mahkumların zorla çalıştırılmasına izin verildi. Mahkumların çalışmaları, büyük projelerin geliştirilmesinde önemli rol oynadı. Gulag mahkumlarının çalışmaları, altın, uranyum, elmas ve kobalt gibi metaller de dahil olmak üzere kömür, metalurji, büyük yatakların geliştirilmesinde önemliydi. Birlikte üretilen altının yaklaşık %100'ü, kalayın %70'i ve nikelin %33'ü Gulag mahkumları tarafından üretilmekteydi. Ayrıca Birliğin ağaç üretiminin yüzde 15'ini de onlar üretiyordu. Daha sonra, 1947-1948'de birliğin nükleer projesinin uygulanmasında da Gulag mahkumların emeği kullanılmıştı.²³⁹

Gulag sistemi, Akmola ve Uludağ-Jezkazgan bölgesinde de faaliyet gösterdi. Akmola'da ünlü halk düşmanlarının ALZHİR (kadın ve çocuklar) kampı çalışıyordu. Bugün, Jezkazgan şehrinden 10 km uzaklıktaki Kengir köyünde No 4 Stepnoi kampının (Özel kamp) bir bölümü

238 HOBSBAWM 2004d: 418.

239 Vklad Zaklyuchennykh..., (2009, 15 Nisan), *Вклад заключенных ГУЛАГа в экономику СССР. Справка*, <https://ria.ru/20090415/168168878.html> adresinden alındı.

çalışıyordu. 1 Ocak 1951'de kampta 27.855 mahkûm hapis cezasını ödüyordu.²⁴⁰ 1950'lerde, Steplag yönetimi Baykonır, Karsakpay, Karajal, Akşatau ve Balhaş bölümlerini içeriyordu. 1. ve 2. bölümler bakır madenlerini, 5. bölüm Jezdi'de manganez madenlerini çıkarıyordu.²⁴¹ İşçiler, Baykonır kasabasında kömür madeni üretimi, 3. bölüm Jezkazgan yoğunlaştırıcı, tuğla fabrikası, ağaç işleme tesisi, fırın, şehrin 6. ve 10. mahalleleri inşaatında ve süt çiftliğinin yapımında çalıştılar.²⁴² Mayıs-Haziran 1954'de Steplag'da Gulag tarihindeki en trajik ayaklanmalardan biri olan ünlü Kengir ayaklanması patlak verdi. 5 binden fazla kişi 6 ay boyunca kampı kontrolde tuttu. İsyancılar, kamp yönetiminin insan haklarına saygı göstermesini ve yasadışı baskıyı durdurmasını ve KPSS Merkez Komitesi üyesiyle görüşmeyi talep ettiler. Ancak isyancıların talepleri karşılanmadı ve isyan tanklarla bastırıldı. 24 Nisan 1956'da Steplag kapatıldı. Kamp birimleri, Kazak SSR İçişleri Bakanlığı'nın Islah Çalışma Kampları ve Koloniler Dairesi'ne (CLC) transfer edildi. Steplag mahkumlarının çoğu Jezkazgan ve Satbeyev şehirlerine yerleştirildi.

Resmi Komünizm ideolojisi gibi Gulag kültürünün de dine karşı bir tutumu vardı ve dini değerleri kabul görmüyordu. Gulag kültürü mülakat gerçekleştirilen ve bu dönemde doğmuş emekli mühendis olan İbragim Bey'i (Astana, 1962 doğumlu) de gençliğinde etkilemiştir: *"Bizim çocukluğumuzda din dediğimiz bir şey yoktu. Benim babam yetimhanede büyümiş birisiydi. Onun da dinden bildiği yoktu. O zamanlar yetimhaneden çıkmış Kazak çocuklarının durumu zor idi. Çünkü onlara Alexander, Pavel, Denis gibi Rus isimlerini veriyorlardı ve Kazak kimliğini unutuyorlardı. Yetimhaneden dini eğitim vermediği de ortada... Benim annem de komünist birisi idi. O da din hakkında bildiği yoktu. Annemi hatırlıyorum, birisinin dindar olduğunu duysa (aşağılayarak) gülüyordu. Bir seferinde annem parti toplantısından göndü ve bir hikâye anlattı. Toplantı sırasında bir kişi uyuyormuş ve bir ara kalkmış ve (şaka olarak) "Toplantıyı bitirelim, Tanrı'ya gideceğimiz zaman geldi (namaz kılacağız)", demiş. Bu (19)80'lerin sonu olması lazım. Annem eve geldikten sonra bu hikâyeyi anlatmıştı. Ben kendim Tselinselmaş²⁴³ fabrikasında çalıştım. O zamanlar dindar olan, dine ilgi tanıtan kişileri opuşenny²⁴⁴ olarak görüyorduk ve dindarlarla kimse temas kurmuyordu."* İbragim

240 KOKURIN, A. (1994), Кокурин, А.И. "Восстание в Степлаге", Отечественные архивы, No 4: 33-82.

241 KRAVERI, M., FORMOZOV, N. (1994), Кравери, М., Формозов Н. (Ed.), Кенгирское восстание. Документы и воспоминания, Воля, Журнал узников тоталитарных систем, 2/3: 307-370.

242 ALLANIYAZOV, T., NAYMUSHINA, O. (2004), Алланиязов, Т., Наймушина, О. "...Неповиновение надо пресечь", Фонд XXI век: 22.

243 Tselinselmaş, 1942'den 2006'ya kadar Tselinograd şehrinde bulunan büyük bir ziraat mühendisliği tesisidir.

244 Aşağılanan (dokunulmaz) (рус: опущенный) — Sovyetler Birliği hapishane sistemi hiyerarşisinde en alt seviyede yer alan kişiyi, pasif eşcinseli veya genellikle hapishane etiğinin ağır ihlalleri nedeniyle eşcinsel cinsel temasın zorla işlendiği kişiyi ifade eden ceza sistemindeki jargon.

Bey'in anlattıkları özel sektör çalışanı ve eski ordu komutanı olan Ayazbek Bey'in (Astana, 1976 doğumlu) anlattıklarıyla örtüşüyordu: *“Örnek, biz askere gittik. O zamanlar askerde tam bildiğimiz Rus kültürü -yani Rus köylü serfliği gibi – askerler birin biri dövüyorlardı. İlk askere geldiğin zaman Seni dövüyorlar, sonra Sen de yeni gelenleri dövüyorsun: böyle devam ediyordu. Örnek, bizim müslümanlardaki gibi “Kardeşim, gel, nasılsın?”, “Yardım ediyim”, gibi düşünceler yoktu. Askerden sonra topluma geri döndük. Döndüğümüzde mafya... Bildiğimiz her şey “zapadlo.”²⁴⁵ Örnek veriyim, bayana doğru muamele yapsan zapadlo, birisine yardım etsen zapadlo, yani bugün normal karşıladığımız değerlerin hepsi o zaman zapadlo idi.”*

Geç Sovyet döneminde bile kamp kültürü, suç dünyasıyla yakından bağlantılıydı.²⁴⁶ Suç kültürü, 1960 ile 1980 arasında doğan erkekleri askeri kültürle eşit düzeyde etkiledi. Bu neslin, suç dünyası ve değerleri hakkında hala romantik bir algıya sahip olduğunu görebilmek mümkündür. Elllerinde bulunan dövmeleri, yaşam biçimleri, aile değerlerine kayıtsızlıkları, tüm bunlar kamplardan çıkmış olan bu kültürün etkilerinden idi. Dolayısıyla 1960-70 doğumluların bugün Kazakistan'da dindarlığın en düşük seviyede olduğu nesil olduğunu söylemek mümkündür.

7.3. Militer Hafıza Döneminde Din

Hruşçev'in iktidara gelmesiyle dine baskı şiddetlenmeye başlandı.²⁴⁷ 31 Ekim 1961'de Komünist Parti'nin XXII Kongresi'nde Kruşçev, Sovyet devletin doğasının değiştiğini ve birliğin tüm halklar için tek bir vatan haline geldiğini duyurdu. Kruşçev, Sovyet toplumundaki değişiklikleri dikkate alan yeni Anayasa taslağı üzerinde çalışmaya başladığını bildirdi. Bu anayasanın, toplumdaki değişiklikleri göz önünde bulundurması ve ardından ulusal farklılıklardan ziyade Sovyet halkının birleşmesine doğru ilerleyen süreci göstermesi gerekirdi. Bu süreçte, Sovyet toplumundaki kültürel ve sosyal farklılıkların ortadan kaldırılmasına, Sovyet halklarının ana toprakları olan özerk bölgelerle bağlarının kopmasına ve ortak dil ve siyasi kültür temelinde Sovyet halkının oluşmasına yol açması beklendi.²⁴⁸ Kruşçev'in vardığı sonuç, 1921'de Lenin dönemindeki Sovyet ulusal politikasındaki görüşlerin

245 Zapadlo (Rusça: западно) — utanç verici, aşağılayıcı, itibarının altında.

246 Bknz: VINCENT, M. (2020), *Criminal Subculture in the Gulag: Prisoner Society in the Stalinist Labour Camps*, 1924-53, Bloomsbury Academic.

247 ALEKSEEV, A.V. (1991), Алексеев, А.В. *Иллюзии и догмы*, Москва: Политиздат: 362-363

248 BAGLIKOV, B.T. (1962), Багликов Б.Т. *Ленинские произведения по национальному вопросу*, Государственное издание политической литературы: 59.

değiştiğini gösterdi. Sovyet toplumunun bütünlüğünün ve birliğinin ulusal özelliklerden daha önemli olduğunu vurguladı.

Bu politikanın belli bir kısmı dini kalıntıları ve dini cemaatlerin varlık koşullarını sıkı kontrole almaya yönelikti. SBKP MK ve SSCB BK, 1958 yılında “*Bilimsel-Ateist Propagandanın Eksiklikleri Üzerine*”, “*SSCB'deki manastırlar hakkında*” ve “*Piskoposluk İşletmeleri ve Manastırlarının Gelirlerine Vergilerin Arttırılması Üzerine*” gibi kararlar çıkardı. Bu Sovyetler Birliği'ndeki din-devlet ilişkilerinin tekrardan 1930'lara dönmesi anlamına geliyordu. Yeni koşullar altında Sovyet yöneticileri dini derneklerin sayısının mümkün oldukça azaltılması için çalışmalar başlattı. Sonuç olarak 1954'ün başında SSCB'de 18.474 çalışan dini dernek varsa (Ortodoks – 13.423), 1965'e gelindiğinde bu sayı yüzde 36 azaltılarak toplamda 11.702'ye indi (Ortodoks – 7.551). 1954'de bütün Sovyetler Birliği genelinde toplam 1.500 cami çalışıyorsa, 1964'e gelindiğinde 500 cami kalmıştı.²⁴⁹ 1961 yılında KazakSCB'de toplam 25 cami çalışıyordu ve devletin verilerine göre bu camilerde toplam namaz kılan kişilerin sayısı 40.000 idi (10–20% bayanlar). Camilerden başka kayıt dışı 55 Müslüman derneği çalışıyordu ve devlet tarafından kayıt edilmeyen -genelde evlerde cenaze ve düğünler gibi dini ritüelleri yürüten- 521 “gezici molla” bulunuyordu.²⁵⁰

Bu dönemde hacca giden kişilerin sayısı da önemli derece düşmüştür. Mekke'ye hacca gitmek için Kazakistan'dan 1958'de 53 kişi, 1959 yılında 52, 1960 yılında 17 kişi başvuru yapmış; 1958 yılında 1 kişiye, 1959 yılında 1 kişiye izin verilmiş, 1960 yılında ise kimseye izin verilmemiş.²⁵¹ Bu sayı devrim öncesi Rus İmparatorluğu'ndaki sayıya göre oldukça düşüktü. 1905 yılında sadece Omsk şehrinden 500 Kazak hacca gitmişti.²⁵² Mülakata katılan kişiler arasında da Sovyetler döneminde hac seferine çıkan kimse bulunmamaktadır.

28 Kasım 1958 yılındaki SBKP MK “*Kutsal yerler*” olarak adlandırılan yerlere hac ziyaretinin durdurulmasına yönelik tedbirler hakkında” kararına göre Sovyetler Birliğinde 1959 yılında resmi makamlarda kayıtlı, Müslümanlar için kutsal sayılan 839 mekân varsa, 1974'de gelindiğine bu sayı 612'ye düşmüştü. Bu yıllarda KazakSSC'de bulunan 26 kutsal yerden 13'ü kapatılmıştır.²⁵³ Kazaklar için önemli kutsal yerlerden sayılan Almatı ilinde

249 SAKTAGANOVA 2017: 60-76.

250 MKS RK (2015), Религиозные объединения в Казахстане: Справочник, Астана: МЦКР ҚДР МКС РК: 42.

251 SULTANGALIEVA, A.K. (1998), Султангалиева, А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество (Islam in Kazakhstan: History. Ethnicity and Society), Алматы: КИСИ: 188.

252 MUKHTAROVA, G.D. (2007), Мухтарова, Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы), (Диссертация д.и.н.), Уральск: 116

253 MUSTAFAEVA, A.A. (2012), Мустафаева, А.А. “Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане”, Вестник КазНУ, Серия востоковедения, 3/60: 31-35.

bulunan “Ayak-Kalkan” kutsal pınarı tatil yerine, Güney Kazakistan’da bulunan Ukaşa-Ata²⁵⁴ Türbesi Pionerler kampına, Uzun-Ata türbesi veteriner merkezine dönüştürülmüştür.²⁵⁵ Mülakata katılan kişilerden Sovyetler döneminde evliya ziyaretine sadece 3 kişi katılmıştır. Evliya ve kutsal yerlere ziyarete gitmemelerinin sebebi sorulduğunda genelde inanmadıklarını ya da özel arabalarını olmadığını ve evliya ziyaretlerine gitmek isterlerse de kısıtlamalardan dolayı gidemediklerini söylediler. Elbette Sovyetler Birliği’nde kişi başına düşen özel arabaların sayısı düşüktü ve bu sayı kırsal kesimde daha da düşüktü.²⁵⁶ Ancak bu Tselinograd merkezinde yer alan Karaötkel mezarlığında bulunan önemli kişilerin türbelerinin terk edilmesini ve Uludağ kasabasından 2 km uzaklıkta bulunan Yedi Evliya türbesine ziyaretin olmamasını açıklayamazdı.

1961’de Birlik cumhuriyetlerinde uygulamaya konan yeni ceza kanununa göre dini mevzuatın ihlali için üç tür sorumluluk belirlendi: *disiplin cezası, idari ceza ve suç*. 1950 yılları kişilerin evlerinde sadece Arap harfinde olan dini literatürü okuması bile devlet tarafından ceza uygulanmasına sebep oluyordu. 1970-1980’lerde camiye gitmek bile devlet tarafından cezalandırılma sebebi olabilirdi.²⁵⁷ Bunları mülakata katılan kişilerden kanıtlayanlar oldu. Astana’dan mülakata katılan Kaldıbek aksakal (1949 doğumlu) o döneme ait hatıralarını şöyle paylaştı:

“Bizim büyüdüğümüz dönemlerde dini eğitim diye bir şey yoktu, medrese ve cami de bulunmuyordu. O zaman dindar olan, 5 vakit namazını kılan kişileri de nadiren bulabiliyordunuz. Ama benim babam namazını kıldı. Orucu arada tutuyordu, arada tutmuyordu. Hastalıktan mı öyle yaptı, ya da başka da mı sebebi oldu, onu bilemedim, kendisi de hiçbir şey söylemedi. Babam Arapça bilen ve medresede eğitim alan birisiydi. O, 1992 yılında 82 yaşında vefat etti ve ölene kadar namazını kıldı. Bizim dönemde dini kitaplar bugünkü gibi satılmıyordu. 1960’larda tüm dini kitaplar yakıldı. O zamanlar partide çalışan kişiler, başka da hizmet eden kişilerin hepsi evlerinde bulunan dini kitapları yaktılar. Bizim büyük amcamız Partide (Komünist Partide) önemli görevde çalıştı. Akrabalarının evinde kitap bulursa hizmetinden ayrılmaktan korktuğu için kendisi de yakardı. Bir seferinde bizim evde

254 Yerli efsaneler göre Peygamberimizden (s.a.v.) 20 yaş küçük olan Ukaşa Ata, o zamanlarda askeri lider, komutan, bazı kabilelerin başında gelen sahabelerden biri olmuştur.

255 AUANASOVA 2007: 37.

256 Sovyetler kuşağından mülakata katılan kişilerin sadece 2’inin evinde Sovyetler döneminde özel araba ve 1 kişinin evinde motosiklet bulunuyormuş. Daha 1 kişinin evinde kalhoz traktörü ve 1 kişinin evinde savhoz kamyonu varmış. Sovyetler döneminde otobüsler az bulunurdu ve genelde halk otobüsü olarak devlete ait olurdu.

257 ARTIKBAYEV 2004: 124.

bir tane kitap buldu ve bizi iyice sövdü. O dönemlerde Sovyet milisinden herkes korkardı, onlar geliyorsa evlerine sığınıyorlardı ve kapılarını kilitlerdi, evde yokmuş gibi sessiz otururlardı. Milisler o kadar sert davranıyorlardı ki, birisinin evinde haşlanmış etin kokusunu alsalar o evin tenceresini devirirlerdi.²⁵⁸ Milisler birisinin evinden Parti ideolojisine uygun gelmeyen ya da dini içerikli kitap bulurlarsa başına bela çıkarırdı, işten giderdin ya da hatta hapse bile atabilirdi. Genelde evlerdeki dini kitapları yakan da onlar oldu. O dönemde kişiler kitapları mezarlara götürürdüler ve gömdüler ve böylece korumaya çalıştılar. Ama milisler o kadar acımasız idi, kitapları ordan da çıkardılar ve yaktılar. Ancak babam bir tane Kur'an-i Kerim'ini koruyabildi. Babam o kitabı her yere saklıyordu ve öyle korurdu ki, kimse bilmedi. Evde bir yanına uzanarak döşeğinde yatıyordu ve kimseye göstermeden yastığının altında Kuran-i Kerim'ini okuyordu. Babam o kitabı hayatının sonuna kadar sakladı ve kimseye göstermedi. Kapağı çözülmüştü, hatırlıyorum... Babam vefat ettikten sonra o kitap da kayıp oldu. Nerde saklandığını hala bilmiyoruz.”

Kaldıbek aksakalın dediklerini Kalampır Hanım'ın (Astana, 1947 doğumlu) anlattıkları da tasdiklemektedir:

“Sovyetler döneminde birkaç kere Moskova'ya gittim. O zaman Moskova'ya gidenler camilere gitmekten korkuyordu, çünkü halk camileri KGB kontrol ediyor diye düşünüyordu. Halk camide çalışan imamların hepsini KGB ajanları görüyordu ve kaydederek çalıştığınız yerlerine bildirmesinden ve evlerine döndükten sonra işten atılacağız diye endişe duyuyorlardı. Ancak ben Moskova'ya gittiğim zaman (camiye) gittim, ne yaparlar diye?! Cami imamına Kur'an-i Kerim okuttum ve sadakamı bıraktım. Ama kontrol olduğunu birisinin dışarıdan kontrol ettiğini hissettim (Kadın olduğum için perefirik bakışım çok gelişmiş oluyordu). Sonra işime döndüm, ama işten kimse atmadı. Ancak camilerde devlet tarafından kontrolün olduğunu biliyordum. Bizim camide (Tselinograd) Halk Temsilcileri Kent konseyi yürütme kurulundan (Oblispolkom) kontrol için birisini gönderiyordu. İşin ilginç tarafı da o, genelde gelen kişi Rus kökenli oluyordu. Eşim gidiyordu, camiye ve ben de ona diyordum, “dikkatli ol, kontrol var”, diye. Camiden döndükten sonra soruyorum, kontrol geldi mi, diye. O da bana diyordu “Geldi, sorlu²⁵⁹ Teravih namazını kontrol etmeye geldi, dedi, bir seferinde. Hatta bu Akmolâ camii açılana kadar devam etti (1993, Saduakas Gilmani camii).”

258 Aksakal bunun sebebini anlattı. Bu Tselinnıy kraydaki siyasetten doğmuş. İleride anlatılacak.

259 “İyi olmayan”, “fakir”, “hiçbir şeyin kaderini bilmeyen” anlamına gelen kelime.

Bu dönemde dindar olan kişileri işlerinden ayırma olayları da görülmekteydi. Mülakata katılan emekli hukukçu ve Avukat Dosbol Bey, (Jezkazgan, 1958) dedesi hakkında şu hatıraları paylaştı:

“Bizim ailemiz Büyük Açlık yıllarında Özbekistan topraklarına göç etmişler ve açlık bitene kadar orda kalmışlar. Kazaklar fabrikalardan, madenlerden iş bulmuşlar ve Kazak toprakları boş kalmış. Açlık bittikten sonra Kazak topraklarından kaçmış insanları Sovyet iktidarı tekrardan anavatanlarına göndermeleri için fabrikalar ve madenlere Kazakları işten ayırmalarına ilişkin karar göndermişler, böylece bizim de ailemiz 1936-1937’lerde memleketine geri dönmüşler. Dedem “Ulu Vatan” savaşına katılmış (II. Dünya Savaşı) ve savaştan sonra hukuk eğitimi almış. Ondan sonra iyi kariyer yapmış, hukukçu olmuş, yüksek makamlara yükselmiş. Savaş ve ondan sonra Stalin döneminde namazını kılmış, orucunu tutmuş. Ancak Kruşçev iktidara geldikten sonra yüksek makamlarda çalışan dindar kişilere baskı uygulanmış. Dedemi - orda çalışanlardan olabilir, komşularından olabilir - devlete ihbar etmişler ve dedem işten atılmış. Sonra dedem çobanlık iş bulmuş, böylece yaylalara gitmiş, çobanlık yapmış.”

Bu durum 1970’lere gelindiğinde tekrardan değişmeye başladı. Kruşçev’in iktidardan gitmesiyle başa gelen Brejnev zamanında dine yapılan baskı azaldı. Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) bunu şöyle anlatıyor:

“Biz 1930-1950’lerde dine yapılan baskıların çoğunu kendi gözümüzle görmedik, sadece ailemizde büyüklerimizden duyduk. O zamanlar söylediğin söz, yaptığın iş, her şey kontrolde oluyormuş ve bir sebep bulsalar ihbar ediyorlarmış, kişiyi hiç suçsuz olsa da tutukluyorlarmış, gerek olan yere (hapishane ya da Gulag) gönderiyorlarmış. Biz sonra gelen nesil olduk ve bizim dönemimizde toplumda dindarlara yapılan ihanet yavaş yavaş azalmaya başlamıştı. Benim (gelin olarak) geldiğim ailede Nurgali ve Riskali adında iki kardeşler olan kayınbiraderlerim vardı, Agıbay isimli dedelerimizin çocukları idi. İkisi de iyi kariyer yapan, ikisinin de durumları iyi idi, ikisi de Hukuk fakültesinin ilk mezunlarından idi. Nurgali savaş gazisiydi, Riskali ise sonra hâkim olarak çalıştı. İkisi de her bayramda bizim eve gelirlerdi, evdeki kayınpederimle selamlaşırlardı. Mümkün kimseye bunun hakkında açık konuşmazmış olabilirler, onu bilemiyorum. Ben kendim onların namaz kıldıklarını, oruç tuttuklarını görmedim, onu da bilemiyorum. Ancak öyle büyük makamlarda çalışsalar da namaz kılan kişilerdi biliyorum. Geçen seferinde akrabalarımız öyle kişilerden birisinin vefat eden gününe 10 yıllık aşın verdi. O kişinin hocası eskide Tselinograd’ın milisini yönetmiş kişi idi. Ben ilk

kez Tselinograd'a geldiğimde (1967) o kişi emekli idi ama çok da yaşlı değildi (Kazakça: *қапм емес еді*). O kişi namazını kılardı. Bizim eve geldiğinde kayınpederimle beraber namaz kılıyorlardı. Benim çeyizimin içinde gelen halı biraz küçüktü ama doğal yündendi. Onu kayınbabam kayınnanneme kimseye verme diyordu, namazını o halının üstünde kılıyordu. Eve selamlaşmaya yaşlılardan biri geliyorsa namazın zamanını beraber bekliyorlardı ve namazlarını kılıyorlardı. Genelde bu yerlerde namazı müstakil evlerde yaşayan kişiler okudular. Sonra bu Tselinograd bankasında çalışan bir kisi namaz okurdu. Ama o zaman kimseye söylemedi, bize de söylemedi. O kişinin eşi Rus idi ve şimdiki Saken Seyfullin sokağında oturdular. Bir seferinde evlerinde karşıladılar, misafir olarak gittik. Eşi İslam'ı kabul etmiş, namaz kılıyordu. Biz de düşündük, eşi Rus, İslamiyeti kabul etmiş, neden o kişi okumasın diye? Sonra öğrendik, gerçekten namazını okumuş birisiymiş."

Kalampır Hanım'ın o dönemde müstakil evlerde yaşayan kişilerin daha dindar olduğuna dair söyledikleri Azimbay Bey'in (Astana, 1964 doğumlu) dedikleriyle örtüşmektedir. Azimbay Bey, bu dönemler hakkında daha milliyetçi ve daha sömürü karşıtı bir bakışla şunları anlattı:

"Bu yerleri eskide Pazar mahallesi diyordu (Gilmani camisinin yakınlarını kastediyor), çoğunluğu Kazaklar, müstakil evlerde yaşadılar. Ne asfalt vardı ne de normal hayat şartları. Etrafının hepsi sazlık ve bataklık, evler yazlık evler (daça) gibi küçük, yani insanların ekonomik durumu çok da iyi değildi. Ruslar genelde yeniden inşa edilen Lesozovod ve Kirpiçnyı gibi mahallelerde yaşıyorlardı. O zaman bu yerlerin Kazakları da Ruslaşmış, yaşlı-gençi Rusça konuşuyorlardı. Burada o dönemlerde alkol hammaddesi (spirt) satılıyordu, evlerde domuz besleyenler de bulunuyordu. Saduakas Gilmani camii açılana kadar öyle devam etti. Bu camiinin yerinde eski cami bulunuyordu, ama o camiinin duvarları büyük, cami kendisi eski ve küçük, dışarıdan gelenler cami olduğunu anlamazlardı. 1993'de bu cami (Gilmani camii) açıldığı zaman ben de burda idim. İlk başlarda camide ısıtma çalışmadığı için içi soğuk oluyordu ve namazı eski camide kılıyorduk. Sonra eski camiye sürdüler, yerine yeni bina yaptılar (şimdi Saduakas Gilmani müzesi). O zaman ilk cami açılmış, minareden ezan okunmaya başlandığı zaman yeni caminin duvarının etrafına hayatlarında ezanın sesini duymayan meraklı kişiler toplanıyordu, ellerindeki poşette 5-6 kutu biraları oluyordu. Yeni cami açıldıktan sonra buralar çok değişti. Kişiler domuzlar beslemeyi bıraktılar, alkol bağımlılığı da biraz azaldı, artık eskideki kadar alkol tüketmiyorlardı."

Mülakat gerçekleştirilen kişilerin bu dönem hakkında anlattıkları birbirine benzemektedir. Bu deneklerin dediklerine bakılırsa Kruşçev döneminin dine yapılan büyük baskının ve ondan sonraki 1960-70'ler Sovyetleştirme siyasetinin en üst düzeye çıktığı dönemler olduğu ortadaydı. Bu dönemin genel özelliklerinden biri de Sovyet toplumunu oturtmak için yapılan değişimlerin baskılarla beraber yürütülmesiydi.

7.5. Sovyetler Döneminde Dil, Eğitim ve Ateist Propaganda

Ortak anlamın dolaşımı bir “topluluk duygusu” yaratır. Şahısların toplum içinde konuşmaları bilgi aktarımının ve anlamın toplumsal dolaşımının en önemli biçimidir. Konuşma, gerçekliğin inşasının ana aracıdır. Sosyal dünya konuşma yoluyla yaratılır ve korunur. Dil, konuşmadaki en önemli kuraldır. Dil, topluluk duygusunu yaratan bir kimliği, kimlik de bir hafızayı yaratır. Dilin ortadan kalkmasıyla birlikte her şey değişir. Çünkü din, dil ve kültür her zaman iç içedir.²⁶⁰

İmparatorluk döneminde Kazakların arasında Rus okulları açma politikasının genelde Hristiyanlaştırma politikasının bir unsuru olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde Sovyetler döneminde Rus dili, Sovyetleştirmenin ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Rus dili, asimilasyonda ve bir Sovyet halkı yaratmada öncüllük kazanmıştır. Bu dönem ulusal kültürün tüm anıtları - destanlar, halk şiiri vb. da ulus kültürüne ait eserler acımasızca ortadan kaldırılmış ve yasaklanmıştır. Ancak Stalin, geçmişin edebi eserleriyle sınırlı kalmayarak son derece modern olsa da milli kültürün her tezahürüne saldırdı ve onu yok etti. Yerel edebiyat, her yerde modası geçmiş kelimeleri kullanmakla suçlanıyordu. Bir Sovyet romanında Saadi'yi örnek alarak güllerin güzelliği hakkında şiir yazmak bile milliyetçiliğin tahammül edilemez bir tezahürü olarak sayılıyordu. Ulusal dillerin, belirli gelenek ve görenekler dünyasını değil - sosyalist gerçekçilik dünyasını – yani traktör şoförleri ve sütçü kızların dünyasını yansıtması gerekirdi. Böyle bir kültürel revizyon, halkları, ulusal biçimden yalnızca sözcükleri koruyarak tek bir kültürel kalıbı sonsuza denk yeniden üretmeye zorladı. Ulusal dillerde teknik terimler yoksa, basitçe, onu Rusçadan ödünç almaları gerekiyordu. Eğer o dillerin dil bilgisel ve öz dizimsel yapısı bir şeyleri anlatmaya yetmiyorsa o zaman Rus dilini model olarak almaları bekleniyordu.²⁶¹

260 KAS'YANOV, V.V., NECHIPURENKO, V.N. (2022), Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. *Социология религии (Din Sosyolojisi)*, Москва: Издательство “Юрайт”: 329.

261 d'ENCAUSSE 1982: 41-42.

Böylece ulusal kültürler sözlü bir kabuğa indirgendi ancak Rus dili ve edebiyatı, mahkûm edilen bu diller ve edebiyatların yerini alarak gelişmeye başladı. Azerbaycan halkının “Dede Korkut” destanı veya Özbek halkının “Alpamış” destanı gibi ulusal eserlerin aksine Rus kültürünün anıtları olan “Bylini” (Былинь), “İgor'un Seferi Masalı” (Слово о полку Игореве)²⁶² evrensel miras olarak yüceltildi. Rus olmayan halkların bu mirası kabul etme, onu sahiplenme ve kendi eserlerini yaratırken ondan ilham almaları gerekti. Böylece Rus dili, edebiyat ve kültürün yanı sıra bir evrensel kural olarak tanınmaya başlandı. Lenin, daha uygun olduğu ve kendi kültürlerini geliştirmelerine izin verildiği için Rus olmayan halkların bir gün gönüllü olarak Rusç'ya geçeceğine inanıyordu. Ondan sonraki tüm Sovyet politikası da bu “Lenin dilini” her yere yaymayı amaçlıyordu.²⁶³ 1938'de Sovyetler Birliği'nde “Halkların dostluğu” adı verilen yeni bir ulusal yapı kuruldu. Böylece Sovyetler Birliğinde bütün halklar “Halklar dostluğu” altında Rus dilinin yanı sıra Rus kültürünü de öğrenmek zorunda kaldılar. Rus kültürü, ulusal kültürlerinin bir parçası haline geldi ve Puşkin onların “ulusal” şairlerinden biri oldu.²⁶⁴

1952'de SSCB Milletler Topluluğu, tamamen Rus kültürüne geri döndü. Çoğu zaman ulusal azınlıkların kaderine kayıtsız kalan Çarlık imparatorluğu, tebaasını asla böyle sistematik Ruslaştırma girişiminde bulunmadı. Ayrıca, işgal ettiği tüm alanı kaplayacak net bir imparatorluk doktrinine sahip değildi. 1952'deki Sovyet Federasyonu, Rus halkının egemenliğinin, geçmişin sömürge imparatorluklarında olduğu gibi, bu halkın imparatorluk tebaasını yönlendirdiği daha yüksek uygarlık ve ilerleme düzeyiyle açıklandığı ve haklı çıkarıldığı gerçek imparatorluktu. “Ulusların Hapishanesi” artık yoktu. Ancak federasyon, mutlak eşitsizlik üzerine kurulmuş ve Büyük Birader'in hâkim olduğu ve geri kalanı asimile etmeye çalıştığı topluluktu. Stalin, savaş yıllarında milliyetçiliğin patlamasına çözüm olarak acil şekilde halkların Ruslaştırılması karar vermişti.²⁶⁵

Çok katmanlı Ruslaştırma siyaseti 1930'larda Sovyet uluslarının alfabelerinin değiştirilmesiyle başlatıldı. Bu dönemde Sovyet halklarının büyük bir kısmı Kiril alfabesine geçmek zorunda kaldılar. 1920'lerde diğer alfabelere sahip olan - Arapça, Moğolca - veya

262 Oljan Suleymenov'un «Az i Ya» eserinden sonra kendi önemini kaybetti. Suleymenov'un eseri bu dönemi sonuçlamış oldu. Bknz.: SULEYMENOV, O.O. (2014), Сулейменов, А.А. *Аз и Я*, Алматы: Библиотека Олжаса.

263 PANACHİN, İ.N., STRAHOV, İ.N. (Ed.), (1981), Паначин, Ф.Г., Страхов, И.Н. “Русский язык - язык дружбы и сотрудничества народов СССР”: материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции “Русский язык - язык дружбы и сотрудничества народов СССР”, 22-24 мая 1979, Ташкент: Наука: 103.

264 MARTIN 2011: 629-30.

265 d'ENCAUSSE 1982: 42.

alfabeye hiç sahip olmayan SSCB dillerinin çoğu, Latin alfabesine çevrildi.²⁶⁶ Bu değişim, halkın eğitim seviyesini hızlı bir şekilde artırma ve komşuların deneyimine sahip olma ihtiyacı ile açıklandı.²⁶⁷ Ayrıca Rusya'da kullanılmayan Latin alfabesi, entelektüel geleneklerin parçalanmasına emperyalist renk vermeme avantajına sahipti. 1930 yılların sonlarında Latin alfabesinin hızlı bir şekilde Kiril alfabesiyle değiştirilmesi²⁶⁸ çeşitli dilleri en azından coğrafi olarak Rusçaya yakınlaştırma arzusuna ve genel kültürel Ruslaştırma sürecinin başladığına işaret ediyordu.

13 Mart 1938 tarihli kararnameye göre Rus dilinin öğretilmesi, Rus olmayan tüm okullar için zorunlu hale getirildi. Bu dönemden önce Kazakistan'da 225 okuldan sadece 39'u Rusça eğitim verirken bu kararnameden sonra durum tamamen değişmiş oldu.²⁶⁹ Medreselerin ve Kazak okullarının kapatılması Arap ve Kazak dillerinin öneminin azalmasına ve bu dillerle birlikte dinin durumunun da bozulmasına sebep oldu. Rus dili, Kazak dilini toplumsal yaşam ve anlam oluşturma görevinden uzaklaştırdı. Kazak dilindeki eğitim sadece kırsal bölgelerde sağlandı.

Sovyetleri gören Jezkazgan şehrinin sakini Dosbol Bey (Jezkazgan, 1958 doğumlu), Sovyet döneminde (1980'ler) o dönemdeki KazakSSC'nin başkenti olan Almatı'ya yaptığı ilk ziyaret anılarını şöyle paylaştı:

“Bugünleri Kazak kültürü ve Kazak dili Sovyetler döneminde kaybeden yerini tekrardan kazanıyor. Çünkü Siz, Sovyetler dönemini hiç görmediniz (mülakat yapan kişiyi kast ediyor), ben gördüm. Almatı'ya ilk kez 1980'lerde gittiğimi hatırlıyorum. O zaman şehrin ismi – Alma-Ata ve şehirde yaşayanların çoğu Ruslar. Kazaklar da var, ancak Ruslaşmışlar. O zamanlar Parklarda torunlarını gezdiren Kazak teyzelerden başlarsan Almatı halkının tamamı Rusça konuşurdu. Sovyetler döneminde bir daha Almatı'ya gitmedim. Ondan sonra ilk gidişim bundan 10-15 sene önce gerçekleşti. Şehir baya değişmiş, halk artık Kazakça konuşuyordu.”

Mülakata Astana'dan katılan Ayazbek Bey (1976 doğumlu) şunları aktardı:

“Sovyet döneminde yaşadığımız için dini eğitimin ne olduğunu, hatta genel olarak dinin de ne olduğunu bilmiyorduk. O dönem bizim bildiğimiz (Komünist) Parti, asker ve Lenin idi. Öğrencilerin hiçbiri Allah hakkında bir kelime bilmiyorlardı, ama Lenin onların tanrı gibi idi.

266 Bknz: KHANSUVAROV, İ. (1932), Хансуваров, И. Латинизация - орудие ленинской национальной политики, Москва: Партиздат.

267 Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk döneminde Latin alfabesinin toplumu modernleştirmenin bir aracı olduğu gibi.

268 ZAK, L.M., İSAYEV, M.İ. (1966), Проблемы письменности народов СССР и культурной революции: Вопросы истории, No 2: 3-20.

269 MARTIN 2011: 624-625.

Örneğin gittiğimiz okulun girişinde Lenin'in büstü vardı. Çocuk idik ve molada birbirimizi kovalardık, oynardık. Ama herkes Lenin büstünün yanına geldiğinde sessiz kalırlardı ve yavaş geçerlerdi. Herkes Lenin'den böyle korkuyordu. Biz Lenin Mozolesinde uyuyor diye düşünüyorduk. 7. sınıftayken okulumuzda bir olay yaşandı. Bizim paralel olan 7 "G" sınıfının çocukları molada birbirlerini kovalarken girişteki Lenin'in büstü yere düşmüş ve kırılmış. Bu şehir genelinde büyük olay yaratmıştı. Belediyenin okul işleri müdürü gelmiş, Partiden kişiler gelmiş -çocukların annelerini ve babalarını işten çağırtmışlardı - okul müdürü çocuklara bağıırıyordu (sövüyorlardı). Böylece toplantı 5 saata uzandı. Benim o sınıfta arkadaşım vardı ve ben pencerenin önünde bekliyordum. Arada pencereden bakıyorum, toplantı bitmiyor, ben de eve döndüm. Ondan sonra akşam arkadaşımın evine gittim, dışarı çıkmasını istedim fakat çıkmadı. Bu olaydan sonra bu sınıfın çocukları 2-3 ay boyunca dışarı çıkmadılar ve okula gelmediler. Çocukların anne babaları para toplamışlar ve aynı büstü yaptırmaya sipariş vermişler ve sonra (büstü) okula getirdiler. Çocuklar okula döndükten sonra kimse onlarla konuşmuyorlardı ve oynamıyorlardı. Herkes onlarla konuşmaktan korkuyorlardı, onlar suçlu gibi. Ben de öyle bakıyordum, bilmiyordum neden?!"

Mülakata katılan emekli Nurtay Bey (Jezkazgan, 1959 doğumlu) de Sovyetler dönemindeki eğitimde Lenin, Lev Tolstoy ve Alexander Puşkinlerden başka kimse olmadığından bahsetti. Bu durumu araştırmamıza Uludağ kasabasından katılan güvenlik çalışanı Dulat Bey (1972 doğumlu) de doğruladı:

"O zamanlar ne okulda ne de çevremizde din hakkında konuşulmuyordu. Hatta tarihimiz (Kazakistan tarihi) ve atalarımız hakkında hiçbir şey bilmiyorduk. Bildiğimiz Sovyetler Birliğinde yaşayan 15 halk ve Lenin idi. Okul kitaplarında din hakkında hiçbir şey yazılmıyordu ve din hakkında bilgi edinebildiğin bir kağıt bile bulmak zordu. Okulda Toplum araştırmaları dersinde (Kogamtanu) Allah'ın olmadığını okutuyordu. Hatta Abay (Kunanbayuli) atamızın olduğunu ve onun eserlerini bile bağımsızlığa kavuştuktan sonra öğrendik."

Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) Üniversiteye gittiği zaman ateist eğitimin özellikleri hakkında hatıralarını şu şekilde aktardı:

"Biz dini eğitim almadık ama ters dini eğitim aldık – yani bilimsel ateizm dersi. Bu dersi bize Üniversitede okuttular. "Kötü olandan da ders almak mümkün" (Kazakça: Jamannan da sabaq aluğa boladı) diye bir söz vardır ve biz bu ilkeyi kullanarak yavaş yavaş dini bilgimizi arttırmaya çalıştık. Evde öğrendiğimiz var ve onları derste öğrendiklerimizle

karşılaştırarak, yani. Ders de normal geçiyordu: bildiğimiz ders ve pratik, yani deneysel yanı da vardı. Şimdi dersten hiçbir şey hatırlamıyorum ama dersin ilk sloganını çok iyi hatırlıyorum, “Din halkın afyonudur.” Bu ders 1 dönem okutuluyordu. Dersi tamamladıktan sonra sınav vardı. Sınav bildiğiniz normal sınav, üç soru veriyorlardı. Soruları cevapladıktan ve sınav bittikten sonra kalkmadan önce herkesden, “Siz hangi dine mensupsunuz?”, diye soru soruyorlardı. Biz bizden önce okumuş üst sınıftakilerle iyi anlaşıyorduk ve onlar bize her şeyi anlatıyorlardı. Bu soruya, “Hayır, ben hiçbir dine mensup değilim”, diye cevaplamak gerekirdi. Eğer otomatik olarak “Ben Müslümanım”, ya da “Ben Hristiyanım” diye cevaplasanız, Rus ya da Rus’un ötesi olsanız bile, “2” (olumsuz puan) alıyordunuz ve sınavdan geçemiyordunuz. Önceki 3 soruyu ne kadar başarılı cevaplasanız bile.”

Kalampır Hanım, mülakat sırasında bu dönemde dinin durumu hakkında en kapsamlı bilgileri paylaşan kişilerden biriydi. Örneğin Sovyetler dönemindeki gençlerin dini eğitim konusundaki eksiklerini şöyle anlattı:

“Ruslar da aynı Kazaklar gibi iki arada kaldılar: bir taraftan İsa Peygamberleri, öbür tarafta ise ateizm. Arada onlarla belli konularda tartışıyorlardı bile. O zamanlar İsa Peygamber hakkında Mihail Bulgakov’un “Usta ile Margarita” romanı ve Aleksandr Blok’un “12” gibi birkaç romanlar yayınlandı. Bu konular hakkında konuştuğumuz zamanları biz – Kazaklar – “İsa, Tanrı değil”, diydük ve bu konuda tartışıyorlardı. “Siz bizim peygamberden Tanrı yapmışsınız” diydük. Ama daha ileri tartışmak için yeterli bilgiye sahip değildik, dini eğitim almamıştık. Biz bunları sadece evde büyüklerimizden duyduklarımız konuşmalardan biliyorduk. Onlar “Bu Ruslar kime tapıyor?”, “O, İsa peygamber, sadece yaratık, peygamber de yaratık, o da etten ve kemikten yaratılmış, doğuyor ve aynı bizim gibi bu hayattan geçiyor”, diyorlardı. “Allah’ın kendisine verildiği öğretisini getirmiş, onu bize öğretmiş”, dediklerini duyuyorduk. Böyle konularda Ruslarla anlaşıyorlardı.”

Ateizm propagandası Sovyet eğitim sisteminin önemli parçalarından biriydi. Kruşçev, iktidara geldikten sonra Sovyetler Birliği’ndeki din politikasına düzenleme yapılmaya başlandı. 7 Temmuz 1954 yılında “Ateist propaganda işlerindeki büyük eksiklikler ve onu geliştirmek için yapılması gereken önlemler” kararı parti ve Komsomol²⁷⁰ kurumlarının din karşıtı propaganda işlerini geliştirmeye yönelikti. 10 Kasım 1964 yılında “Ateist propagandanın halk arasında yürütülmesi işlerinde yapılan hatalar” hakkında yeni kararı eklendi. Bu iki karar ateist propaganda yürütme kurallarını geliştirdi ve sonucunda din karşıtı

270 Genç Komünistler Birliği’nin kısaltmasıdır. Tam adı Leninist Genç Komünistler Birliği’dir.

büyük bir kampanyanın başlatılmasına sebep oldu.²⁷¹ Yeni düzenlemelere göre yapılan din karşıtı ateist propaganda yazılı kaynakların yanı sıra radyo, televizyon ve tiyatrodan da yapılmaya başlandı.²⁷² 1962-1964 döneminde 50'si Kazak dilinde olmak üzere, SSCB'de bu tür 210 eser yayınlanmıştır.²⁷³

Mülakata katılan kişilerden Sarsenbay aksakal (Uludağ, 1926 doğumlu) Arapça biliyordu. Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu) babasının ve dedesinin Arapça eğitim gördüklerini ve Kur'an'ı Kerim'i Arapça aslından okuduklarını anlattı. Kalampır Hanım'ın (Astana, 1947 doğumlu) eşi, kayınbabası ve kendi babası, Muhammed Bey'in (Astana, 1970 doğumlu) babası da Arapça bilen ve Kur'an'ı Kerim'i Arapçasından okuyan kişilerdenmiş. Bu kişilerin çoğu dini eğitimi ve Arapça eğitimini Sovyetlerin ilk dönemlerinde ve İkinci Dünya Savaşı sırasında almıştır. Mülakata katılan kişilerin çoğu da Sovyet eğitim sisteminde eğitim görmüşler ve Arapça bilmiyorlardı. Ayrıca dini eğitim almadıkları için dini bilgilerinin düşük olduğu ortadaydı. Astana merkezinde Jastar mahallesinde bulunan Karaötkel (Kökbel) mezarlığına gittiğinizde de bu değişimlere tanıklık edebilirsiniz. Mezarda bulunan 1950'lere kadarki mezar taşları Arapça, Çağatayca ve Kazakça'nın Arap alfabesiyle yazılmış. 1962'ye kadar gömülen kişilerin mezar taşlarının üstünde ise Kiril alfabesiyle yazılmış yazılar bulunmakta. Karaötkel (Kökbel) mezarlığının bekçisi (çırakçısı) çok kişilerin buraya gelerek atalarının mezarlarını aradıklarını anlattı. Onun dediklerine göre kişiler Arapça bilen uzmanlara ya da imamlara giderek, bu konuda yardımcı olmalarını istiyorlarmış. Dedelerinin mezarlarını bulmuş kişiler atalarının eski mezar taşlarının yanına Kiril alfabesiyle yazılmış Kazakça mezar taşları da yerleştirmişlerdir. Bu mezar taşları da Arapça eğitim ve dini eğitim bağlarının 1950'lerden sonra koptuğunu gösteriyordu.

Mülakata katılan kişilerden inşaatçı olan Azimbay Bey'in (Astana, 1964 doğumlu) söyledikleri bu dönemden sonra Kazakların arasında Arapça ve dini eğitimin genelde aile içinde verildiğini ve böyle eğitim almış kişilerin toplumda kendilerini belli etmediklerini göstermektedir:

“Ben kendim dini eğitim almadım. O zamanlar dini eğitim dediğimiz şey yoktu. Ancak daha sonra öğrendim, bizim yanımda beraber oynadığımız arkadaşlarımızı köyde Arapça bilen ve dini eğitimi olan aksakallar ya da mollalar eğitmişler. Örnek, benim komşum ve dostum 4 kardeşiyle böyle dini eğitim almışlar. Bu eğitim nasıl verilmiş, anlatıyım. Köyde

271 SAKTAGANOVA 2017: 60-76.

272 BENİGSEN, A. (1999), Мусульмане в СССР (Muslims in USSR), Казан: Иман: 10.

273 SAKTAGANOVA 2017: 60-76.

aksakallar kendi torunlarını dini eğitimi olan kişilere okutmaları için emanet ediyorlarmış. Çocukları yaz tatilinde dışarıda oynarken iç ceplerinde defter taşıyorlarmış ve oynuyorlar gibi oluyorlarmış ve o kişinin evine gidip, kimseye göstermeden dini eğitim alıyorlarmış. Çocuklara bunun hakkında kimseye söylememelerini emir ediyorlarmış. Onlar da kimseye söylememişler. Arkadaşım böyle eğitim aldığını askerden döndükten sonra söyledi (1985'ler)."

7.6. Dinin Sığınma Alanı Olarak Aile

Kazakistan'da Büyük Açlık ve SSCB'deki Avrupa halklarının büyük göçünün yaşandığı bölgelerin, başka bölgelerle kıyaslandığında dini değerlerini erken kaybetmeye başladığı görülür. Mülakata katılan kişilerden Kaldıbek aksakalın (Astana, 1949 doğumlu), Öskenbay aksakalın (Astana, 1936 doğumlu) ve Majit aksakalın (Astana, 1936 doğumlu) büyüdüğü toprakların bu bölgeler içerisinde olduğunu ve aile değerlerinin başka bölgelerle karşılaştırdığında daha erken çözülmeye başladığını dile getirdikleri görülmüştür. Bu konu hakkında Majit aksakalın kendisi şunları anlattı:

"Bizim Kazaklar 1940'lardan sonra Ruslaşmaya (yani Sovyetleşmeye) başladı. Aralarında şehre taşınanlar oldu, onların nesli ya tamamen Rus oldu ya da nesli tükendi. Çok iyi hatırlıyorum, o zamanlar insanlar değişmeye başladılar. Savaştan dönenlerin hepsi içki içiyorlardı. Nerde toplantı oluyordu, orda sofrada her zaman votka oluyordu. Onlara içkiyi normal şey sandılar. Sadece kendileri içmediler, yanındakilerin hepsini içiriyorlardı."

Öskenbay aksakalın (Astana, 1936 doğumlu) bu kadar koyu komünist olmasının sebebi ortadadır.

Aksakalın büyüdüğü yerler açlık geçirmiş daha sonraları tarım (Tselina) bölgesine dönüştürülmüştür ve Avrupa halklarının büyük göçü gerçekleştirdiği topraklardandır. Kadişa Hanım'ın (Astana, 1944 doğumlu) da büyüdüğü topraklar büyük açlığı geçirmiş topraklardandır. Kalampır Hanım'ın (Astana, 1947 doğumlu) söyledikleri de bu konuda anlatılanlara uymaktadır. Onun büyüdüğü topraklarda büyük açlık yaşanmamış ve halk hayvancılıkla uğraşmış. Evlendikten sonra, tarım ile uğraşmış ve Birlik'teki Avrupalı halkların büyük göçü gerçekleştirdiği topraklara taşınmış. Kalampır Hanım bu dönemleri şöyle anlatıyor: *"Biz küçükken evdeki iki büyükannemiz bizi yetiştirdi. İkisi de birbirinden güzel,*

imanlı ve hiçbir zaman başlarından beyaz kimeşekleri²⁷⁴ düşmedi. Onların birisi babamın yengesi imiş, ismi de Jupar idi. “Kıza kırk evden yasak” (Қазақ.: “Қызға қырық үйден мыйым.”) deyimini de anlatmış oldular. Onların dediklerinin Müslümanca terbiye olduğunu biz daha sonra öğrendik. Disipline, temizliğe de öğreten onlar idi. Kendimiz almasak da abdestin ne olduğunu biliyorduk. Günde beş kere abdest almak için abdest ibriklerini alarak dışarı çıkıyorlardı, evin bitiş odasına (en son) giriyorlardı ve bir şeyler yapıyorlardı. Şimdi anlıyoruz, onların namaz kıldıklarını. Kadın oldukları için sessiz kılmişlar, belli. O zamanlar büyükler dini söz arasında öğretiyorlardı. Dini bilimi olan kişiler kendilerini belli etmediler, dini nasihatlamadılar. Ama konuşma sırasında belli etmeden dini değerleri söz ediyorlardı. Böylece toplumda dini korumaya çalıştılar.”

Kalampır Hanım yaşlıların cemaat oluşturmak için birbirlerinin evlerini sıklıkla ziyaret ettiklerini anlattı. Ziyarete gelmiş gibi gelip çay içtikten sonra beraber namazın vaktini bekleyerek namaz kılıyorlarmış. Kalampır Hanım evlendikten sonra 1967 yılında doğduğu bölge Orenburg’tan (Güney Rusya, eski Kazakistan başkenti) Tselinograd’a taşınmış. Rusya’dan geldiği için Kazakçayı Rusçaylı karıştırarak konuşan Kalampır Hanım bu durumdan ötürü utandığını dile getirdi. Eşinin evine geldiğinde kayın annesi ve kayınbabasının kendi aralarında Rusça konuştuklarını gördüğü zaman içinin rahatladığını anlattı.

Zeynep Hanım’ın (Astana, 1952 doğumlu) babası Arapça bilmesine rağmen dine önem vermemiş, dedesi ise dindar birisiymiş. Zeynep Hanım, küçük yaşta iken dedesi ve büyükannesi beraber sabah namazına kalktıklarını ve namazdan sonra sofrada sohbet ettiklerini anlattı. Nurtay Bey’in (Jezkazgan, 1959 doğumlu) ailesi Uludağ yakınlarında Bozşagöl köyünde yaşamış, kendisi eğitimi yatılı okulda almış. Bu yılları şöyle anlattı:

“Yaz tatilinde üç aya eve dönüyordum. Köyde akrabamız olan Rahmet dedem vardı, kendisi mollalık yapmış ve namazını hiç bırakmamış birisi idi. Rahmet dedem benim okuldan gelmemi bekliyormuş, hatta kardeşlerimin hepsini de bekliyormuş. Din hakkındaki bilgileri bu kişiden edindik. O kişi daha sonra bizim boyun şeceresini yazdı. Şek bayramında evine gidiyorduk ve evinde büyük elyazması bulunuyordu. O da şecere kitabı imiş. Daha sonra bastırdı. Çok başarılı çıktı.”

İş kadını olan Şugula Hanım (Jezkazgan, 1968 doğumlu) ve güvenlik çalışanı Dulat Bey

²⁷⁴ Kimeşek (Қазақ: кимешек) — türban, yaşmak ve feracenin bir araya getirilmesi. Geleneksel Kazak kadınlarının giyimi.

(Uludağ, 1972 doğumlu) de din hakkındaki bilgileri ailelerinden, aile büyüklerinden ve yakın akrabalarından edindiklerini anlattı. Uludağ kasabası sakini Kali Bey'in (1959 doğumlu) babaannesi, Kali Bey 6-7 yaşlarındayken namaz kılmaya başlamış. Çocukluğunda babaannesinin yanında durduğunu, onun yaptığı her şeyin ilgisini çektiğini ve namazını, duasını, her şeyini izlediğini anlattı. Babaannesinin kıldığı namazın Kali Bey'i derinden etkilediğini ve şimdi kıldığı namazı da ondan "darıdığını" (geldiğini, etkilendiğini) anlattı:

"Sovyetlerde yaşamamızdan dolayı, bizde dini eğitim olmadı, din hakkındaki bilgilerle kişiler paylaşımadılar, bize öğretmediler. Büyüklerimiz namazlarını da gizli kıldılar ve Kazak geleneklerini de gizli tuttular: destur ve adatları da. Abdestlerini dışarıda olan depo odasında alırlardı, sonra evin son odasına giderek namazlarını kılarlardı."

Azimbay Bey'in (Astana, 1964 doğumlu) dedesi ve babaannesinin namazlarını kıldığını ve din hakkında bilgileri ailesinden edindiğini bildirdi. Uludağ köyünün sakini ve özel sektör çalışanı olan Tatu Bey (1960 doğumlu) bu dönem hakkında şu hatıralarını paylaştı:

"Sovyet döneminde kişilere namaz okumaya izin vermediler. Kişiler namazlarını kimseye göstermeden evde kıldılar. Hatta devlet evinin içinde namaz okuyan kişilere bile sıkıntı yaratırlardı. O zamanlar ne babam ne de annem namaz kıldılar. Evde büyükannem namaz kılıyordu. Ben kendi kulaklarımla annemin büyükanneme, Anne, namaz kılmasan iyi olurdu, dediğini duydum. Büyükannem evden seccadesini alırdı ve Evliya Dağı tarafındaki ormanlara giderdi ve namazını oralarda kılarak eve dönerdi. Ben din hakkındaki bilgileri o kişiden edindim."

Mülakata katılan kişilerin bu dönemden başlayarak kariyerleri ve kendi çocuklarının gelecekleri için din konusunda biraz dikkatli davrandıkları ortadadır. Bu dönemden sonra aile, dini bilgi edinmenin merkezi haline dönüşmüş ve dini bayramlar da aile içinde kutlanmaya başlanmıştır.

7.7. Dinin Sığınma Alanı Olarak Cenaze ve Mezarlar

Kadim Mısır kültüründe Firavunların mezarı sayılan piramitler Mısır kültürel hafızasının korunduğu yerlerdir.²⁷⁵ Ancak mezarların tüm kültürler için önemli olduğunu söylemek mümkündür. Mezarlardaki ölüleri anmak topluluk kimliğini yeniden teyit etmektir ve kişi bu anma ile belirli isimlere olan bağlılığını kabul ederken kendisinin de sosyo-politik kimliğini

275 ASSMANN 2004: 158.

ortaya koymaktadır. Anıtlar, R. Kozelek'in belirttiği gibi, “hayatta kalanlar için kimlik kurumları” görevi taşımaktadır.²⁷⁶ Bu bağlamda Sovyetler Birliğinin de kutsal mezarları bulunmaktadır. Rus Devrim lideri Lenin'in ölümünden sonra cesedi Moskova'daki Kızıl Meydan'da inşa edilen anıt-mezara yerleştirildi. Mezarı Kadim Mısır kültüründeki Firavun mezarlarına benziyordu. SSCB'nin her yerinden insanlar, Lenin “Ata”nın mozolesini görmek için Moskova'ya akın ediyorlardı. Elbette, o dönem Rus Devrimi liderinin cenazesinin hiç bozulmadan saklanması Sovyet biliminin büyük başarısı olarak sayılmıştı. Buna benzer mozoleler başka Sosyalist devletlerde de bulunur. Mao'nun Pekin'deki mozolesi bunlardan biridir. Hatta bu anıt mezarın yapımında dünyanın her yerinden 70.000 kişi görev yapmıştır. Bu da Mao'nun ölümünden sonra olası bir siyasi parçalanma tehlikesine karşı koymak için bütünleştirici bir stratejidir.

1950-1960 yıllardan sonra Kazak topraklarında bulunan mezarların inşaatında büyük değişimler yaşanıyor. Camilerin, türbelerin ve kutsal yerlerin kapatılması, halkın inancını, ibadetlerini ve dine bağlılığını derinden etkileyerek travma oluşturmuştu. Bu sebeple Kazaklar cami, türbe ve dini yerlerle kesilen bağlarını mezarlara bağlamaya çalışıldığı görülmektedir. Bunu test etmek amacıyla bölgede bulunan mezarlıklara bir ziyaret gerçekleştirildi. Akmola merkezinde bulunan Karaötkel (Kökbel) Mezarlığı (son kişi 1962'de defnedilmiş), Sarısu nehri boyunda yer alan eski mezarlıklar (mezar taşlarını okumak mümkün değildi) ve Malşıbay köyü yakınında bulunan Alaşa Han Mezarlığı (son kez 1917 yılında Buzau bolıs defnedilmiş) gibi eski önemli mezarlıklar ziyaret edildi. Bu mezarlıklarda Kazak tarihinde önemli yerleri olan kişilere: hanlara, bilere (kadı), kahramanlara ve boy yöneticilerine ait türbeler inşa edilmişti.

1950-1960'lardan sonra toplumda yer alan değişimlerden dolayı türbeler sıradan kişilere de inşa edilmeye başlandı. Bu dönemler yukarıda söylediğimiz gibi kişilerin dini kurumlarla ve cami-türbelerle bağlarının kesildiği dönemlerdi. Bu dönemlerde Uludağ-Jezkazgan bölgesinde yeni endüstri merkezleri, mono şehirler ve endüstri kentleri inşa edilmeye başlandı. Kendi yaşadıkları bölgelerle bağları kesilmiş ve yeni mimari ve yeni yaşam şartlarına uymak zorunda kalan kişilerde eski mimari ve “hafıza mekanlarına” olan özlem böylece mezarlara taşınmış gibi görünüyordu. Bu dönemlerde mezarlarda küçük cami veya türbe mimarisini benimsemeye başladığı söylenebilir.

276 Bknz: KOSELLECK, R. (2004), *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press.

Mimari üsluplarının değişmesiyle bu dönemde Kazaklar yavaş yavaş dini sembollerini de mezarlıklara taşımaya başlamışlar. Eski mezarlarda hilal mezar taşı üzerine basılmış, bu dönemden sonra ise halk hilali sembol olarak ayrıca da kullanmaya başlamıştır. Gözlem sırasında daha da ilginç şeyler görülmüştür. Astana ve Uludağ-Jezkazgan bölgelerinin yanı sıra Akmola, Turgay ve Janaarka bölgelerinde bulunan mezarlar da ziyaret edildi. 3 bölgede de 1930’lardan önce yapılmış cami, türbe ve sıradan mezarlıkların mimarisinde fark olmadığı anlaşıyordu. 1960’lardan sonra Uludağ bölgesindeki mezarların küçük türbe ve camiye, Janaarka bölgesindeki mezarlarınsa Hive bölgesindeki Kalta (Kısa) minareye benzediği görülmektedir. Janaarka bölgesinden Uludağ bölgesine gidilirken mezarlıklarda bulunan farka dikkat edilirse kişi kendini Buhara ve Semarkand gibi şehirlerde ezan vakti minareden geçerek camiye yol almış gibi hissedirdi. Ancak Akmola ve Turgay bölgesindeki mezarlıklarda böyle değişimler yaşanmamış ve eskisi gibi yapılmaya devam edilmişti. Bunu mülakatımıza katılan Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu) de kanıtladı. Kendisinin Barşın’dan ileri Alaşa Han Mezarlığına, oradan Torgay bölgesindeki eski mezarlıklara kadar ziyaret ettiğini belirtti. Bu mezarlarda bir fark olup olmadığı sorulduğunda bu mezarların hepsinin aynı mimaride yapıldığını söyledi. Bunu mülakata katılan Jezkazgan şehrinin sakini Dosbol Bey (Jezkazgan, 1958 doğumlu) ve Uludağ kasabasının sakini olan halk hekimi Bakbergen Bey (1955 doğumlu) de tasdiklediler. Bakbergen Bey atalarının mezarlarını arayan kişilerle eski mezarlıkları çokça ziyaret ettiğini belirtti ve eski türbelerde bulunan birkaç mimari üslubunu anlattı. Bu yerlerde bulunan mezarlıkları ve türbeleri ziyaret eden kişilerin mimari üslup konusunda bilgisi olmasa bile bu farkı anlamaları kolaydır.

Bölgeye göre mezar mimarisinde 1950’lerden başlayan bu farklılaşma Sovyetlerde uygulanan propiska (ikametgâh) kurallarından dolayı da ortaya çıkmış olabilir. SSCB, ölümüne kadar bir polis devleti, otoriter ve tüm gerçek standartlara göre özgür olmayan bir toplum olarak kaldı. Sovyetlerin son günlerine kadar Sovyet vatandaşlarının yalnızca resmi olarak yetkilendirilmiş bilgilere erişimi vardı (Gorbaçov iktidara gelene ve “Glasnost”ın başlangıcına kadar komünist ütopyası ve Marksizm-Leninizm ve Stalinizme aykırı gelen her düşünce şekli yasaktı) ve SSCB içinde nominal seyahat ve ikamet özgürlüğü bulunuyordu. Yani vatandaş “kardeş” komünist bölgelere bile çıkmak için zar zor izin alabiliyordu. Bu yüzden Hac gibi ya da Türkistan’ı ziyaret etmek gibi dinî veya başka türden ihtiyaçları yerine getirmek oldukça zordu. Bu açıdan SSCB, şüphesiz Çarlık Rusya’sından çok daha sert kurallar uyguladı. Günlük yaşamda halkın yasa normlarına uymasına rağmen Sovyetler’in son

yıllarına kadar idari cezaları, yani yargılama ve soruşturma dahi yapmadan hapse atma ve sürgüne gönderme cezaları devam etti.²⁷⁷ Bu özellikler de yukarıdaki değişimlerin ortaya çıkmasını büyük ölçüde etkilemiş görünüyordu. Çünkü bağımsızlıktan sonra bile bölgede çalışan imamlar özellikle cenaze merasimleri konusunda yerli mollalar ve aksakallarla anlaşmak zorunda kalıyordu. Halk arasında mollalık yapan kişilerin komşu köyde bile cenaze çıkarması kavgasız bitmiyordu. Katıldığımız birkaç cenazede de bu meseleye dikkat çekmek mümkündür. Bu, kabri kazmaktan başlayarak merhumun başı altına topraktan yapılan “*yastığa*” kadar çeşitli değişiklikler gösteriyordu.

1950-1960 yıllarda ilk inşa edilen mezarların çoğunda ortak bir mimari üslup bulmak zordur. Bu o dönemlerdeki Sovyet toplumundaki yoksulluktan kaynaklanıyor olabilir. Yoksulluk sebebiyle insanlar bulabildikleri inşaat malzemelerini kullanarak mezarlıklar inşa etmeye çalışıyorlardı. Elde bulunan malzemelerin eksikliği sebebiyle bir kişiye mezar yapıldığında içerisine birkaç kişi defnedilebiliyordu. Uludağı köyünün yakınlarında 3-4 veya 6-7 kişi için yapılan birçok böyle mezarlar bulunmaktadır. Hatta evler gibi yani birkaç oda olarak da inşa edilen mezarlara da rastlamak mümkündür. Bu dönemde Sovyet toplumunda ekonomik faaliyet özgürlüğünün olmaması sebebiyle kişiler devlet kurumlarındaki çalışma dışında gelir getiren başka işte çalışamıyorlardı. Bu sebeple toplumda mezarlar inşa eden kalifiye duvar ustalarının olmaması sebebiyle duvarlar iyi yapılamamış ve çoğu da yıkılmıştır. Ancak 1980'lerden sonra mezar inşası önemli ölçüde değişmektedir. Bu yıllarda mezarlarda ortak bir üslup ortaya çıkmıştır; kubbeler yapılmış, duvarlar ustalar tarafından kaliteli taş ve tuğladan örülmeye başlanmıştır. Aynı zamanda Dombaul mezarı üslubuyla inşa edilmiş mezarlar ve Karakengir (*Uludağı kasabasından 40 km yer alan köy*) bölgesinden getirilen taşlardan yapılan mezarlar da ortaya çıkmaya başlamıştır.

Araştırma sırasında mülakata katılan kişilere cenaze ve mezar konularında da sorular soruldu. Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu) ve Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu) Kazakların arasında her zaman cenazelerin çıkarıldığını ve hiçbir zaman üzülmendiğini söylediler. Azimbay Bey birisinin evinde cenaze çıkıyorsa Kazakların arasında her zaman bir molla da bulunduğunu belirtti. Kalampır Hanım bu durumu şöyle açıkladı:

“Cenaze konusunda Kazaklar da, Ruslar da isteseler de istemeseler de (Rusça kullandı: “хотят не хотят”) dinle hareket ettiler. Rus merhumu mezara getiriyor, pop’unu (Rus Ortodoks Kilisesinde din görevlisi) çağırıyor, (merhumun mezarına) haçını koyuyorlar. Kazak

277 d'ENCAUSSE 1982: 417-418.

cenaze çıkarıyorsa yer üstünde yaşayan bir tane molla varsa onu buluyordu. Molla bulamazsa Kur'an-ı Kerim okuyan birisini buluyordu. Okutuyor (Kur'an-ı Kerim), cenaze namazını okuyor; gerekli olan yerine getirerek gömüyordu (mezara), (mezar) başına hilal koyuyordu. Hatta bildiğiniz “ateizm” de bu idi (gülerek).”

Dosbol Bey (Jezkazgan, 1958 doğumlu) Sovyetler döneminde cenazeler konusunda değişimlerin de yer aldığını, hatta bu dönemde “Sovyet” üslubu yeni cenaze törenlerinin de ortaya çıkmaya başladığını belirtti. Hatta şarkılarla, Müslüman kişileri Ruslar gibi kırmızı tabutla yüzlerini açarak, takım elbise giydirerek de defnettikleri vakitler olduğunu hatta kendisinin de böyle birkaç cenazelere katıldığını anlattı. Bunu Öksenbay aksakalın (Astana, 1936 doğumlu) ifadeleri de kanıtlar niteliktedir. Öksenbay aksakal bu kişilerin genelde Komünist partide üst görev yapan, tanınmış ve entelijansiya olduklarını, bu kişilerin cenazelerinin genelde önemli kurumlardan ya da çalışmış oldukları yerlerden çıkarıldığını anlattı. Mühendis olan İbrahim Bey (Astana, 1962 doğumlu) Sovyetler döneminde Rusların arasında yaşaması sebebiyle Müslümanca cenazenin de ne olduğunu bilmediğini, bu tür cenazelere daha sonra katılmaya başladığını söyledi. Bu konuda o dönemin Kazakları için daha çok Şugula Hanım'ın (Jezkazgan, 1968 doğumlu) söylediklerinin geçerli olduğu söylenebilir:

“Benim dinle yakından ilgilenmeme sebep olan annemin ağabeyinin dindarlığı oldu. Babam vefat ettiğinde ben çok gençtim. Babamın bütün cenaze işlerini o, büyük dayım yönetti. Ancak babamın vefatından sonra o kişinin ne kadar iyi dindar biri olduğunu anlamaya başladım. Çünkü babam vefat ettikten sonra sabah erken bizim evimize gelirdi, Perşembe çayını içerdi ve Kur'an-ı Kerim'den ayetler okurdu. Ondan sonra babamın mezarlığına giderdi ve orada her Perşembe -kışın soğuklarda, yağmurda, ne zaman olsun- gidip babamın ruhuna “Kur'an” okurdu. Ben kendim gerçek dindar birisi böyle olması gerektiğine düşünüyorum.”

Elbette bu dönemde yaşamış kişiler için akrabalarının mezarları bir hatıra yeri ve bu mezarların da dinleriyle bağlantılı mekânlar olduğunu söylemek mümkündür. Şugula Hanım'ın büyük dayısının damadının mezarına giderek onu “Kur'an-ı Kerim”siz bırakmadığı hikayesi Sovyet döneminden kalan ilgi çekici hikâyelerden bir tanesidir. Astana ve Uludağ-Jezkazgan bölgesinde yaşayan kişiler için cenazeye katılmak, mezarları ziyaret etmek ve merhumların ruhuna Kur'an-i Kerim'den ayetler ve süreler bağışlamak ahlak meselesi olarak kabul ediliyordu.

Kişinin ölümünden sonra da devam eden bu saygı Kazak topraklarında kişilerin dinle olan bağını korumuştur. Çünkü bu topraklarda İslam, ölümlerle ilişki aracı olma görevini üstlenmek zorunda kalmış. Görüşülen kişilere “İslam'da hangi kutsal kavramları biliyorsunuz?” diye sorulduğunda 35’inden 32’si, dinle ilgili soruların yanı sıra dinle ilgili olmayan daha çok ahlakla ilgili olan anne babaya, anavatana ve atalara saygı gibi cevaplar verdikleri görülmüştür. Bugüne kadar yaşlı Kazaklara memleketlerinin neresi olduğu sorulduğunda genellikle atalarının mezarlıklarının bulunduğu yerleri söylediklerini fark etmek mümkündür. Onlara göre 1400-1700 yılları arasında yaşayan atalarının mezarlarının bulunduğu bölgeler kendi memleketleridir veya kendileriyle derin bağ bulunan bölgeler olarak kabul edilir. Mülakata katılan Sarsenbey aksakal (Uludağ, 1926 doğumlu), Uludağ’a yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan eski mezarlığın yerini anlatıp atalarının orada yaşadığını ve memleketinin de orada bulunduğunu belirtti ve hayatının sonunda çocuklarına kendisini de oraya gömmeleri için vasiyet ettiğini paylaştı.

7.8. Dini Bayramların Kutlanmasına Kısıtlamalar

Yazılı olmayan kültürlerde hafıza, insanların topluca katıldıkları merasimler ve kutlamalar sırasında tekrarlanır ve insanlar bu kutlamalar sırasındaki dini ritüellere katılarak kendi hafızalarını korurlar. Hafızanın korunması için toplum içinde iletişimin olması önemlidir. Dini kutlamalar ve dini bayramlar kişiye dini kimliğini hatırlatır. Dini bayramları kutlarken yapılan ritüeller, ibadetler, hareketler, sesler ve eylemlerin hepsi önemlidir. Bu toplu kutlamalar sırasında insanlar kendi kimliğini ortaya koymakta ve ait oldukları topluma ve dine mensup olduklarını göstermiş olurlar.

Dini kutlamalar genelde dini görev üstlenen kişiler tarafından yönetilir. Onların yazılı hafızayı bilmeleri, toplumdaki yerleri, üstlendiği görevleri bu kutlamalarda, ibadetlerde ortaya çıkar. Bu görevliler genelde okuryazar olan, bütün toplumlarda görüldüğü gibi üst düzeyde ruhban sınıfında yer alan ve alttaki, (eski dönemlerde) okuryazar olmayan, toplumun genel kitlesi ile buluşan, böylece toplum mensuplarını bir araya getiren törenleri gerçekleştirenlerdir. Dini kutlamalar belli tatil günlerinde de yapılır. Tatiller yılın belli günlerinde tekrarlanır. Bu belirli tatil günleri her seferinde dini kimliği insanlara hatırlatarak dini hafızanın tekrardan canlanmasını sağlar. Kutlamalar, kutlama sırasındaki ritüellerin tekrarlanması grubun zamandaki ve mekandaki birliğini sağlar. Bu hareketler, ritüeller ve kutlamalar sayesinde şahıs kendi yaratıcısına yakınlaşır, dünyanın yaratılışını anlamaya, mitler aracılığıyla üst evreni ve

kendi yaratıcısını tanımaya yönelir. Dini kutlamalarda mitler ve hikayeler önemli bir yer tutar. Bu mitleri nesilden nesle aktarmak, onları korumak, onları ezberlemek, hafızada canlı tutmak kimlik için önemlidir.²⁷⁸

Okuryazar olan, ya da dini bayramları yöneten kişiler için bu bayramların başka günlerden pek farkı olmayabilir (çünkü onlar her zaman yazılı hafızayla ilişkidirler). Ancak okuryazar olmayan, ya da toplumun alt kısmında yer alan insanlar için dini bayramların, kutlamaların yeri ayrıca önemlidir. Onların hayatında günlük yaşam ve bayramlar birbirinden ayrılır, bayram sırasındaki ritüeller ayrıca önem kazanır. Bayramlar kişinin gündelik yaşamında almış olduğu psikolojik bir hasarın, ya da başka bir şekilde edildiği bir zararın yerini (ya da onun yerini başka hatırayla) doldurur.

1930'lardan sonra Kazakların dini hafızasında bütünlük bozulmaya başladı. 1960-1970'lerde Sovyet toplumunu yaratma sırasında dini tatillerin önemi azaltılarak yerine yeni ve laik Sovyet tatilleri getirildi. Sovyet yöneticileri geleneksel ve dini bayramlara baskı uygulamaya başladı.²⁷⁹ Bu dönemden başlayarak Sovyetler, tatilleri geniş kitleler ve gençler üzerinde sosyo-pedagojik ve ideolojik etki aracı olarak kullanmaya başladı. Tatillerin siyasi amaçla kullanılması Sovyet liderlerinin ve Sovyet ideologlarının ideolojik bileşenler ve duygusal bileşenler arasındaki yakın ilişkisini anlaması sonucu başlamıştı. Tatiller, güçlü duygusal deneyime neden olmaktadır ve bu nedenle etkili siyasi propaganda için oldukça uygundur. Tatillerin takvimde kurumsallaşması ve tekrarlanması, nüfusun duygusal deneyimlerini bilinçaltı düzeyde pekiştirmeyi mümkün kılar.²⁸⁰

Devlet, Sovyet kültürünü uluslararasılaşmaya (beynelmilel) çalıştı. Yani onlara göre uluslar Sovyet kazanında kaynarken ortak Sovyet ulusu, Sovyet kültürü doğarak eski ulusların kendi kültürlerini, alışkanlıklarını ve geleneklerini yok etmeliydi. SSCB'deki bütün ulusların sosyalizm yolunda gelişeceğine inandılar. Böylece bu uluslar gelişerek, birbirine yaklaşıp, sosyalist ilişkilerin şart koştuğu ulusal gelenek ve göreneklerin öne çıkacağına inandılar. Bu sebeple yöneticiler ulusları birleştirecek araç olarak ortak komünist içerikli bayramları ve törenleri kullandılar. Bu bayramların ortaya çıkışı ve bütün Sovyet toplumu tarafından kabul görülerek kutlanmasıyla ulusların kendi yaşam tarzlarını ve kendi özelliklerini kaybedeceklerine inandılar.

278 ASSMAN 2004: 59-61.

279 d'ENCAUSSE 1982: 322.

280 SHAPOVAL, S. (2013). Шаповалов, С. "Советские праздники и политическая социализация молодежи", Общество: Политика, экономика, право, No 3: 30-33.

“Sosyalist ulusların yaşam tarzlarının yakınlaşmasına katkıda bulunan faktörler arasında en önemli rol toplumsal emeğe aitti. Aynı çalışma proleter kolektifte ortak faaliyetler sürecinde, farklı milletlerden temsilciler birbirlerini daha iyi tanır, ortak ahlak ve yaşam normları oluştururlar diye düşünüldü. Uluslararası kolektiflerde, ulusların ve dolayısıyla kültürlerinin, geleneklerinin ve yaşam tarzlarının karşılıklı etki, karşılıklı zenginleşmesi ve yakınlaşması en yoğun şekilde meydana gelir diye kabul edildi. Yeni gelenekler, çoğunlukla bu sürecin düşünceli yönetimi koşulları altında yaratılması gerekiyordu. Parti ve Sovyet örgütleri ve halk, yeni geleneklerin ve yeni, daha iyi sivil ritüellerin yaratılmasına büyük önem veriyor.” diye yazıyor, o dönem Sovyet Özbekistan’daki bu siyasetin temsilcilerinden biri olan Umurzakova.²⁸¹

Bu amaçla bütün Sovyetler Birliğinde ortak kutlanacak olan bayramlar ve törenler ortaya çıktı. Bu sırada elbette büyük devrim tatilleri – Büyük Ekim Devrimi’nin Yıldönümü, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü, 1 Mayıs Dünya İşçiler günü ve 9 Mayıs Zafer Bayramı kutlanmaya başlandı. Buna ek olarak yer yer Sovyet Madencileri Günü (Jezkazgan ve Nikolsk şehirleri dahil), İlk İnşaatçılar Günü, Kozmonotlar Günü, Öğretmenler Günü, Tıbbi işçiler günü ve Jeologlar günü gibi mesleki kutlamalar popülerlik kazandı ve Sovyet insanının hayatının bölünmez bir parçası haline geldi.²⁸² Bu günler, Sovyet toplumunun ideolojik inançlarını ve düşünce sistemini geliştirdi; yeni oluşturulmuş Sovyet kültürünü popüler hale getirmeyi amaçladı.

Sherbinin’e göre Sovyet tatillerinin gençliğin siyasi sosyalleşmesi için kullanılması, tatillerle ilgili ana fikirlerin açık ve anlaşılır olmasından kaynaklanıyordu. Gençler, bu tatillerde gösterileri izliyor, ellerinde küçük bir bayrak ve devrimci pankartın kopyasını taşıyorlardı. Ekim tatilinin Sovyetler ülkesinin “doğum günü” olduğunu, 1 Mayıs’ın tüm halkların emekçilerinin “yıkılmaz” dostluğunun tatili olduğunu anladılar. Kızıl Ordu Günü onlara herkesin cesur, güçlü ve Sovyet askerleri gibi vatanını tutkuyla sever şekilde büyümesi gerektiğini hatırlattı. Aslında Sovyet tatilleri gençleri günlük yaşamın ve sosyalizm inşasının rutinlerinden kurtularak siyasal sosyalleşmeye ve etki yaratmaya teşvik etti. Böylece Sovyet insanına bütün hayatı boyunca devam edecek bir eylem programı yazıldı (her sene tekrarlanan ve kutlanan alıştırmacı ve hatırlatıcı hareketler). Zamanla amaç ve hedefler değişti, ancak Sovyet sistemi var olduğu sürece bu tatiller ve kutlamalar değişmedi. Gençliği etkileyen Sovyet siyasi

281 UMURZAKOVA, O. (1974). Умурзакова, О. “Закономерности сближения быта и традиций социалистических наций. Общественные науки в Узбекистане”, УзССР: Издательство “Фан”: 69-78.

282 VOLOVIK, V., DANKOV, V., Erkhov, G. (1986). Воловик, В.И., Данков, В.В., Ерхов, Г.П. Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации, Москва: Политиздат: 19.

sistemi, kendi kendini yeniden üretmeyi garanti altına alarak, kendi sosyal ve ideolojik temelini korumasına dikkat etti.²⁸³

1960 yılında Moskova'da, Sovyetlerdeki bayramlar konusunu ele alan ve bütün Rusya'yı kapsayan büyük bir konferans düzenlendi. Bu konferansta yeni Sovyet bayramları ve tatillerini popülerleştirme ve “dini kalıntıları” ortadan kaldırılma konusu tartışıldı. 1964 yılında tekrardan Moskova'da bu konuda konferans düzenlendi. Ama bu sefer uzmanlar bütün SSCB'den toplanmıştı.²⁸⁴ Bu tartışmada Sovyet etnologları ve sosyologları Sovyet bayramlarının (siyasi ve özel günlerin) pek popüler olmadığını kabul ettiler. Konferanstaki tartışmadan sonra uzmanlar iki konuda anlaştılar: ikisi de geleneksel bayramlarla etkin bir şekilde mücadele etmek için ortaya atıldı. Onlardan ilki Sovyet bayramlarını canlandırma, öbürü ise ulusal ve dini bayramları onun içeriklerinden (taşıdığı manadan) mahrum bırakarak, nihayetinde bir Sovyet rengi vermek için geleneksel bayramları “aşlamak” mücadelesi idi.

1960'larda bu konuda ciddi adımlar atıldı. Bu dönem yukarıda söylediğimiz bayramların yanı sıra yeni bayramlar da ortaya çıktı. Örnek olarak yeni doğanları resmi olarak kaydetme töreni, evliliği kaydetme ve kahraman annelere (5'ten fazla doğum yapan kadınlara) yapılan kutlamaları (sertifika ve madalya veriyorlar) görebiliriz. Genelde bu kutlamalar kamu kurumlarında yapılıyordu (bu Sovyet toplumunu bir araya getirmek için çalışan kurumlarda, yani kollektifliği, “tavariş”liği” (dostluk) geliştirme amacıyla Sovyet insanlarını bir araya getirmek için yapılırdı). Düğün, bunun gibi törenler genelde ZAGS (Evlenme daireleri ve çocuk nüfus kaydı) ve Kültür Sarayı'nda yapılıyordu. Önde gelen komünistler, kahraman anneler, Komsomol aktivistleri bu Kültür Saraylarında toplanarak yeni Sovyet kültürünü oluşturmuyorlardı.²⁸⁵

Sovyet Bayramlarının önemini arttırma çabası “*dini kalıntı*” olan dini bayramlara yapılan baskılarla beraber devam etti. Sovyet yetkilileri Müslüman bayramları ve kutlama günlerini başka yöne çevirmeye (aşılamaya), böylece bu bayramları Sovyet kültürel bütününün ayrılmaz bir parçası haline getirmeye çalıştılar. Orta Asya'da Müslümanların bayramlarını kutlamalarını terk ettiremedikleri için onun yerini doldurabilmek adına Nevruz'a izin verdiler ve onu artık eski manasında değil, yer yer “köylü bayramları” veya “baharın geliş

283 SHERBININ, A.İ. (1998). Щербинин, А.И. “Тоталитарная индоктринация: у истоков системы”, Полис, No 5: 79-96.

284 UMURZAKOVA 1974: 69-78.

285 UMURZAKOVA a.g.e.: 69-78.

bayramı” olarak kutlamaya başladılar. Böylece bütün bayramların gerçek anlamını içten değiştirmeye koyuldular.²⁸⁶

Bunun örneklerinin içine insanın belli bir yaşa girmesini kutladıkları törenleri de eklemek mümkün. Genelde Kazakistan’da bütün Orta Asya Müslümanlarında olduğu gibi 63. yaşa büyük önem verilirdi. Bu yaşa gelen birisinin evine misafirler toplanırdı. Kuran-ı Kerim okunarak başlayan törenin sonunda genelde kişiye hediyeler getirilir ve bittikten sonra yemek sofrası hazırlanırdı. Sovyet döneminde kamu kuruluşlarında kişilerin emekliliğe çıkması ve onlara ödül verme gibi sivil öneme sahip olayların 63 yaş gibi kutlamalara denk gelmesini tavsiye edilmiştir. Emeklilik yaşının 63’ün altında olması önemli değildi: asıl mesele insanları Peygamber yaşını kutlamak gibi herhangi bir dini içerikten mahrum etmek ve Sovyetlerdeki aynı tatillerle eşit hale getirmektir.²⁸⁷ Sovyet hükümetinin yaptığı siyasetin gerçek anlamı da bu yaklaşımı yansıtır denilebilir. Dini insan hayatının en önemli anlarında yol arkadaşı rolünden mahrum etmeye çalıştılar. Ayrıca yer yer ritüelleri birleştirerek, SSCB’nin farklı halklarının geleneklerindeki farklılıkları kırmaya çalıştılar. Böylece Müslümanların arasında kutlanan bir bayram, Ukrayna köyünde ve Sibiryayaygasında ve Kırgızistan’ın şehir ve köylerinde kutlanan bayrama dönüştürüldü. Ulusal gelenekleri yok edemeyen Sovyet hükümeti, onlara uyum sağlayarak “Sovyetleştirmeye” çalıştı.

Bu girişimler elbette Orta Asya’nın kalabalık olan bölgelerinde pek başarılı olamadı.²⁸⁸ Çünkü bu yerlerde insanlar genelde kalabalık yaşadıkları için, bir de yeni kurulmuş Sovyet şehirleri olmadığı için bu değişimlere ayak uyduramadı demek mümkündür. Maalesef, derin Sovyetleştirme sırasında şehir halkı ve Tselina bölgesi bu siyasetin dışında kalamadı. Mülakata katılan emekli madenci Mukan Bey (Jezkazgan, 1950 doğumlu) Sovyetler döneminde şehirlerde bayramların kutlanmadığını söyleyerek şunları anlattı:

“O dönemlerde dini bayramlar dediğimiz şey yok, sadece Sovyet bayramları vardı. Şehirde yaşayan kişiler dini bayramları hiç kutlayamıyorlardı: çünkü arkasında “belası” vardı. Kutladığın hakkında fabrika yöneticileri bilseler toplantıda cezaya maruz kalırdın. O dönem insanların işlerinden ayrılmak istemiyorlardı, ekmeklerinin peşindeydi ve çocuklarının bu akşamki yiyeceklerinden başka şey düşünmüyorlardı. Dini bayramlar ancak hep Kazaklar oturduğu köylerde ve akrabalar arasında kutlanırdı.”

286 UMURZAKOVA a.g.e.: 69-78.

287 UMURZAKOVA a.g.e.: 69-78.

288 ESBERGENOV, H., ATA-MURATOV, G. (1975). Эсбергенов, Х., Ата-Муратов, Г. Традиции и их преобразование в городском быту кара-калпаков, Нукус: 211.

Mukan Bey'in dedikleri Sovyet döneminde yapılan sosyolojik araştırmaların sonuçlarına da uymaktadır. Ne de olsa dini bayramlar halk arasında önemini kaybetmemiş ve genelde böyle kırsal kesimlerde ve aile içinde kutlanmaya devam ediyordu. Güney Kazakistan ve köylü nüfus arasında Kurban Bayramı'nın kutlandığı günler kişilerin işe gitmediğine dair olaylar gazete sayfalarında yer alıyordu.²⁸⁹

Sovyetlerin gelişiyle yaşanan değişimi mülakata Satbeyev şehrinden katılan vakıf çalışanı İslam Bey'in (1994 doğumlu) söylediklerinden de anlamak mümkündür:

“Babamın büyükannesi Sovyetlerden önceki dönemi görmüş, Kazak kulaklarının ailesinden çıkmış ve 5 vakit namazını hiç bırakmamış birisiymiş. Babam büyükannesinin vefatından önce yatağında hasta yattığını ve yatağının (Sovyetlerde olan metal “krovat” yatak) başlığına kalın ip bağlayarak abdest almaya ve namazını kılmaya kalktığını anlatıyordu. O kişi Sovyetlerden önce dini bayramlarda çok hayvan kesildiğini ve bolluk içinde kutlandığını anlatıyormuş. Bayram sırasında kadınlar ve erkekler ayrı odalarda oturuyorlarmış ve aksakallar ve büyükler teravih namazından sonra sabaha kadar şeriattan ve dinden vaaz ediyorlarmış. Üzerlerine giydikleri cübbeler, kimeşekleri, saldeleri, ayaklarına giydikleri mestleri, saptama ayakkabılarını anlatıyormuş. Bunların bütünü Kazak geleneklerinin ve adatlarının İslam'la bitişik olduğunu gösteriyor.”

Açlık ve Büyük Terör'den sonra halkın genel ekonomik durumu ve yaşam koşulları kötüleşti. Mülakat sırasında Astana şehrinin sakini Mecit aksakal (1936 doğumlu) bu değişimleri şöyle açıkladı:

“Halk o zaman Ramazan'ı kutlamak isterlerse de kutlayacak yemek bile bulamazlardı. Durum iyileşti dediğimiz savaştan (2. Dünya Savaşı) sonraki dönemde bile yemekten tam buğday ekmeği olurdu, bir de şeker vardı, yemekten başka bir şey yoktu. Bir de bu “şeytani” votka... Kişiler şeker ve ekmek yiyorlardı, böylece hayatta kaldılar. Köyde yaşayanlar kendi aralarında bayramları kutladılar, çünkü onların sütü vardı, etleri vardı. Halkın durumu (19)70'lerde biraz iyileşmiş gibi göründü, ancak o zaman insanlar artık değişmişti: Sovyet insanı oldular. (19)70'lerde halkta ev de var, yemek de var, ancak artık ahlak yoktu, din yoktu.”

Jezkazgan'dan mülakata katılan ve iş adamı olan Nursultan Bey'in (1991 doğumlu) dedesi küçükken köy halkının bayramları birinin evinde toplanarak beraber kutladıklarını anlattı. O zaman küçük çocuk olan Nursultan Bey'in dedesi köy çocuklarıyla bu evin

²⁸⁹ SAKTAGANOVA 2017: 60-76.

yakınında olan tepede dışarıdan kimse gelmesin diye izliyorlarmış ve tanımadıkları birisi yaklaşıyorsa ev halkını uyarmak için koşuyorlarmış. Azimbay Bey'in (Astana, 1964 doğumlu) anlattıkları da buna uyuyordu. O da dışarıda bu kutlamalara tanımadık kimsenin katılmaması için izleyen gençlerin olduğunu ve yaşlılarının ise bayramları birinin evinde toplanarak kutladıklarını ve beraber teravîh namazlarını kıldıklarını anlattı. Bütün hayatı boyunca derinden Sovyetleştirilmiş kasabada yaşayan Dulat Bey (Uludağ, 1972 doğumlu) ise dedeleri ve büyükanneleri devlet tarafından yapılan kısıtlamalardan dolayı Kurban Bayramı'nda kurbanlıklarını kimseye göstermeden güneş çıkmadan erken saatte kestiklerini ve erken saatte sofrayı hazırladıklarını anlattı. Kurbanın etini de kimseye göstermeden dağıtıyorlarmış. Dulat Bey, dedelerinin bu yaptığının şeriat hükümlerine uymasa da bayramlarını kutlamak için bir yol bulmaya çalıştıklarını anlattı.

Genelde Kazaklar dini bayramları kutlama sırasında, Perşembe günü (yer yere göre Cuma günü), cenazelerde ve başka da önemli günlerde yağda “şelpék” ismi verilen yufka kızartıyorlar ve aşlarda, camide, komşulara ya da başka da yerlerde dağıtıyorlar. Dulat Bey, annesinin bütün bayramlarda ve önemli günlerde şelpék kızarttığını ve komşulara dağıttığını söyledi. Hayatının önemli bir kısmını Rusların yoğun yaşadığı mahallede geçirmiş olan İbragim Bey (Astana, 1962 doğumlu) komşularından sadece birkaç tanesinin Kazak ailesi olduğunu söyledi. Bu yılları ise şöyle anlattı:

“Biz ailemizle Lesozavod'da oturuyorduk ve orda komşularımızdan sadece 3 Kazak ailesi vardı. Ancak bizim onlarla ilişkimiz yoktu. Onların içinde bir kişi vardı -, ismi Sarsen idi - o her bayramda bizi misafir olarak evine davet ederdi, fakat biz gitmiyorduk. Sarsen dede bizim eve şelpék getiriyordu. Biz o dönemde bunun önemini anlamamışız.”

1990'larda yabancı araştırmacılar tarafından yürütülmüş bir araştırmada, Sovyet tatilleri ve bayramlarının post-Sovyet toplumunda da hala yerlerini koruduğu ve 1930'lardan bu yana Sovyet kuşağı kişilerin mevcut Sovyet sistemine, değerlerine, fikirlerine, hayat tarzına ve değerlerine sadık kaldığı ortaya çıkmıştır.²⁹⁰ Kaldıbek aksakal (Astana, 1949 doğumlu), Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) ve Ayazbek Bey (Astana, 1976 doğumlu), bağımsızlık kuşağından Nursultan Bey (Jezkazgan, 1991 doğumlu); “Kazaklar, Sovyetler Birliğinde daha 20 yıl kalsaydılar dinlerini unutulardı” görüşünü paylaşmaktadır. Nurtay Bey (Jezkazgan, 1959 doğumlu) ise dini unutmak için yirmi yıldan da kısa bir zamanın yeterli olacağı görüşündeydi.

290 HOLMES, L. (2003). *Stalin's School: Moscow's Model School No 25, 1931–1937*, Pittsburgh: 214.

8. Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Kazakistan'da Hafıza Arayışlarının Teorik Zemini

8.1. SSCB'nin Dağılması

1982'de halk arasında “durgunluk” olarak bilinen Brejnev dönemi sona erdi ve ardından 1967'den 1982'ye kadar KGB'ye başkanlık etmiş olan Yuri Andropov iktidara geldi. Andropov, gölge ekonomisinin komuta ekonomisini işlemez hâle getirdiğini, yolsuzluğun devletin en üst düzeylerine kadar, daha açık bir deyişle Brejnev ailesinin içine kadar, yayıldığını biliyordu. Partide Stalin döneminde sağlanan disiplin bozulmuştu, ideolojik yönlendirmeler kitlesel kinizm ile karşı karşıyaydı ve siyasi muhalefet yükseliyordu. Afganistan'daki savaş Sovyet silahlı kuvvetlerinin teknolojik açıdan konvansiyonel ve elektroniğe dayalı savaşlarda ne denli geride kaldığını gösteriyordu. Andropov, Stalin sonrası toplumda yetişmiş, ülkeyi modernleştirmeye, onu dünyaya açmayı, Politbüro'nun eski muhafızları arasında hâlâ ağırlığını koruyan kuşatma düşüncesine son vermeye hazır bir genç kuşak olarak Sovyet liderlerinin desteğini kazanmayı başarmıştı.²⁹¹ Ancak onun beklenmedik ölümünden sonra (saltanatı 1 yıl 98 gün sürdü) Konstantin Çernenko iktidara geldi. Onun da görev süresi beklenmedik ölümünden dolayı bir yıldan biraz fazla sürdü. 1985'de iki yaşlı yönetiminden sonra Sovyetler Birliği'nde iktidara genç ve kuvvetli Mihail Gorbaçev geldi.

1980'lerden sonra SSCB'de yönetim konusunda ortaya çıkan kriz ile birlikte nüfusun ekonomik durumu da bozulmaya başlamıştı ve problemler acil çözüme ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nde “Perestroyka” adı verilen büyük reformlar başlattı. Gorbaçev böylece Sovyetler Birliği'ni Brejnev'in durgun döneminde ortaya çıkmış problemlerden kurtarmaya çalıştı²⁹² ve ayrıca ülkeyi dünyaya açmaya, yeni ekonomik reformlar yapmaya ve insan haklarının korunması için önlemler almaya çalıştı.²⁹³ Ancak SSCB'nin dağılmasının önüne geçemedi.

SSCB'nin çöküşü, birbiriyle ilişkili bir dizi faktörün sonucuydu. SSCB, yeni teknolojilerin ve bilgi toplumunun başarılarının gerisinde kalmıştı ve planlı ekonomi de yeni yaşamın gereksinimlerini karşılayamadı. Sovyet ekonomisinin büyüme oranı, 1970'lerden başlayarak hızlı bir şekilde düşmeye başladı. GSYİH, endüstriyel ve tarımsal üretim, yatırım,

291 CASTELLS, M. (2007), *Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür: Binyılın Sonu* (The Information Age : Economy, Society and Culture: the Rise of the Network Society), (çev. Ebru Kılıç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi: 63.

292 Bknz: BRESLAUER, G.W. (1990). *Soviet Strategy in the Middle East*, London: Routledge.

293 Bknz: GORBAÇEV, M. (2014). Горбачев, М.С. *После Кремля*, Москва: Издательство “Весь Мир”; ZİNOV'EV, A. (1988). Зиновьев, А. *Горбачевизм*, NY: Liberty Publishing House.

işgücü verimliliği, kişi başına düşen gelir gibi neredeyse tüm önemli ekonomik göstergeler düşüyordu. SSCB'nin, daha önce de yüksek olmayan uluslararası mamul mallar ticaretindeki payı da geriliyordu. 1960'larda Sovyet ihracatının önemli bir kısmı endüstriyel ekipmanlar, taşıtlar, metal ve metal ürünleriyse 1985'de ihracatın %53'ü enerji taşıyıcıları, yani petrol ve gazdan oluşuyordu. Aksine ithalatın yaklaşık %60'ını makine ve teçhizat, metaller ve sanayi ürünleri oluşturmaktaydı. Sovyetler Birliği, kendi uyduları olan Doğu Avrupa'daki, özellikle Çekoslovakya ve Demokratik Alman Cumhuriyeti gibi endüstrisi daha gelişmiş ülkelerin “enerji hammadde uzantısı” hâline dönüştü. SSCB karşısında bu ülkeler neredeyse sınırsız bir satış pazarına sahipti ve bu konumlarını korumak için ekonomik sistemlerinde reform yapmaya bile gerek duymuyorlardı.²⁹⁴

1980'lere gelindiğinde ekonominin gerilemesiyle birlikte Rus ksenofobisi artmaya başladı. Birlik içerisinde Stalin döneminde başlayan Rus dilinin ve Rus kültürünün hakimiyeti ve Rusların çoğunluğunun sosyalist toplumun kazanımı sayılan şehirlere yerleşmesi bunun önemli sebeplerinden bazılarıydı. Eğitimin Rus dilinde olması ve Sovyetler kültürünün Rus kültürünün temeli üzerine inşa edilmesi Rusların kendilerini birlikteki diğer milletlerden üstün görmelerine sebep olmuştu. Bunun yanı sıra 20. yüzyılın sonunda klasik proleter emek ve sosyalist hareketlerin çöküşü, vasıfsız emek alanında istihdam edilen kalabalık işçi sınıfının doğal şovenizmi ve ırkçılığını da ortaya çıkarmıştı.²⁹⁵ Bundan önce onların bu duyguları mensup oldukları Komünist partiler tarafından şiddetli bir şekilde denetleniyordu. 1980'lere gelindiğinde bu parti ve hareketlerin dağılması, toplum içerisindeki böyle düşünce ve duyguların hızlı bir şekilde yayılmasına neden oldu. Buna karşın birliğin her tarafında milliyetçilik dalgası yükselmeye başladı.

8.2. Kazakların Arasında Milliyetçi Düşüncelerin Canlanması

Etnolog Wilhelm E. Mühlmann, kültürün özünü farklılaşmaya doğru yoğunlaşma olarak görürken Gehlen, kültürü genel olarak bütünleşmeye yoğunlaşma olarak algılıyor. Mühlmann için kültürel farklılıklar özel olarak uygulanan sakatlıklar, mücevher, kostüm, dövme, vücutlarını boyama, dil, mutfak, yaşam tarzı ve genel olarak kültürde, efsanelerde, mitlerde vb. özelliklerde ortaya çıkmaktadır. Paspaslar, Hint elbisesinin kalıpları, silahların şekli ve hatta şarkı söylemek ve dans etmek bile kültürlerin “sınırlarını” oluşturabilmektedir. Bütün

294 HOBSEAWM 2004d: 499.

295 HOBSEAWM a.g.e.: 135.

bunlar sadece “olan”ı değil, aynı zamanda olanı “ötekiler”den de ayıran işaretlerdir. Dolayısıyla bu insanlarda bir kültürü tercih etmek ve kendi kültürel özelliklerini üstün görmek ister istemez bir ideolojiye dönüşür. Kendilerinin farklı kültürde olduğunu anlayan topluluk sonunda kaçınılmaz bir şekilde özel aidiyet ve uyum meselesini ortaya koyacaktır. “Onlar”dan ayrılmaya yoğunlaşan bu bilinç sonunda dini ve başka türlü sembolizmde destek bulur.²⁹⁶ “Onlar”-ister üst sınıf ister alt sınıf, reformcular veya gelenekçiler, yabancı baskıcılar veya komşu köyün sakinleri olsun- pek çok gelenekte sembolizmde görünür hâle gelen tuhaflıkların oturmasına yol açar. Bu bir açıdan başka kültüre meydan okumakla da ilgilidir. Tam tersine dışa dönük mesafelendirmenin yoğunlaştırılması kaçınılmaz olarak iç birliğin güçlendirilmesine ihtiyaç duyar.

Sovyetler birliğinde kültürel farklılaşma sorunu hep gündemdeydi. 1917'den bu yana tüm SSCB siyaseti, milliyetçilik sorununun önemini hafife aldı ve milliyetçiliği yetersiz bilgi ile karakterize etti. Milliyetçilik probleminin ne kadar tehlikeli olduğunu anlayan Lenin yine de serbest bıraktığı ve imparatorluğa karşı yönelttiği “kaos güçlerini” daha sonra kontrole alabileceğine inanıyordu. Bu, Sovyet halklarının kendi kendilerini yönetebilme arzusunun ellerinden alınması ve Sovyetlerdeki en büyük millet olan Rusların gücünün ciddi şekilde azalması demekti. Bu küçümseme, öncelikle Lenin'in ulusalcılık sorununa ilgi duymazlığı ile açıklanabilir. Bu sorun, onu yalnızca devrimi gerçekleştirmenin araçlarından biri olarak ilgilendirmekte ne milliyet kavramının özü ne de özlemleri onu meşgul etmekteydi. Lenin'in, Rusya sınırlarındaki halkların sorunlarını ve farklı toplulukların bir arada yaşama sorununun gerçek koşullarını bilmemesi genellikle Bolşeviklere bağlı bilim adamları ve etnograflar tarafından yapılan analitik ve taktiksel hataların sonucuydu.²⁹⁷

Stalin, Lenin'in aksine milliyetçilik sorununun çözümsüzlüğünün farkındaydı. Ancak onun bu sorunu hafifletme yöntemleri acımasızdı. Ona göre milliyetçilik sorunu sadece güç dengesi açısından çözülmeliydi ve bütün güç merkezde yani Moskova'da biriktirilmeliydi. Stalin'e göre milliyetçilik sorunu çözülmese bile en azından SSCB siyaseti üzerindeki etkisinin azaltılması gerekirdi. O, milliyetçiliği halkçılığa indirgemeye çalıştı. Ancak ne siyaset uygularsa uygulasin, onun beklediği sonuca ulaşılmadı. Sovyet siyasetinin aksine milliyetçilik sorunu 1960'lardan sonra daha da güçlenmeye başladı ve Sovyet sisteminin “en zayıf” halkasına dönüştü. Bu sorun SSCB'nin uzak bölgelerinde daha büyük problemler yaratmaya başladı.

296 ASSMANN 2004: 169.

297 d'ENCAUSSE 1982: 54.

Milliyet sorununda Stalin'in aksine Lenin gibi daha eşitlikçi bir anlayışı benimsemek isteyen Kruşçev, adaletsizlik ve şiddetin, milliyetlerin Sovyetlere karşı tutumunu güçlendireceğini anlamış gibiydi..²⁹⁸ Bu nedenle Kruşçev, önce birlik içinde artan milliyetçilik gerilimlerini 1920'lerdeki hâline geri getirmeyi ve ondan sonra da ütöpik bir görüşle – yakın bir gelecekte bütün Sovyet toplumunu komünist bir topluma dönüştürmeyi planladı. Devlet kurumları bütün güçleriyle bu ütöpik düşüncüyü gerçekleştirmeye yöneldi. Ancak bu çabalar da beklenen sonucu vermedi. Sovyet toplumunu kurma çabası da başarısızlığa uğradı. Ne Lenin ne Stalin ne Kruşçev ne de ondan sonraki SSCB'nin liderleri milliyetçilik sorununa çözüm bulabildiler. Sovyet liderlerinin hepsi ulusal sorunların diğer sorunlarla aynı nitelikte olduğu yanılgısına kapıldılar. Bu sorunu, geçmişin bir “kalıntısı” olarak ve kendilerinden önceki Sovyet liderleri tarafından çözümü bulunamamış bir problem olarak gördüler. Bu sebeple her yeni gelen Birinci Sekreter milliyetçiliği ortadan kaldıracak yeni bir çözüm bulmaya çalıştı. Bu sebeple milliyetçilik sorunu KGB ve başka devlet kurumları aracılığıyla sıkı bir şekilde denetlendi.

1917'den bu yana nerdeyse yarım yüzyıl içerisinde Sovyet sisteminden, Komünist Partiden, Sovyet kurumlarından ve Komünist ideolojiden başka bir şey görmeyen yaklaşık iki nesil yetişmişti. Kruşçev, 1960'lara gelindiğinde Bolşevik Devriminin meyvelerini vermeye başladığını düşündü. Ona göre Rusya önderliğinde kurulan “Sovyetler Federasyonu” tarihi görevini yerine getirerek halkların eşitsizliğini ortadan kaldırmış, parçalanmış ve bölünmüş sosyalist etnik grupların yerine sosyalist yeni bir toplum yaratılmıştı. Ancak her şey düşünüldüğü gibi değildi ve onun Brejnev'e bıraktığı mirasından anlaşılmaktaydı ki bu sorunu hafifletme yolunda hiçbir önemli adım atılmamıştı.

Brejnev döneminde Kazakların arasında yeni bir Sovyet entelijansiyası doğmaya başladı. Bu doğuş, Birlik'te eskiden uygulanan milliyetçilik sorununun Sovyet seçkinlerini ortaya çıkararak çözme çabasının bir sonucuydu. Sovyet seçkinlerinin geçmişleri farklı olsa da onları öne çıkaran Komünist Partiydi. Bu sebeple seçkinlerin her zaman partiye sadık kalmaları gerekirdi. Seçkinler, parti ve toplum arasında bir köprü görevini üstlendiler. 1920-1930'larda terör dönemi ve sonraki siyasi kültürün yükselişi dönemlerinde bu seçkinler devlet kurumlarının desteğiyle görevlerini yerine getirdiler. Fakat 1975'den sonra başlayan belirsizlik ortamında Sovyet seçkinlerinin bu görevi yerine getiremeyecekleri ortaya çıktı. Siyasi belirsizlik dönemlerinde “köprü” görevi üstlenen seçkinler arkalarını milliyetçi ruha

298 d'ENCAUSSE a.g.e.: 45.

dayamaya başladılar. Böylece devlet tarafından öne çıkarılan seçkinler yolun sonunda her yerde yok etmeye çalıştıkları milletçi ruh tarafından ele geçirildiler.²⁹⁹

Demir yumrukla yasaklanmış milletçilik her dönem büyük bir olay yaratıyordu. Bu demir yumruğa ilk karşı çıkanların biri de kendi halkının milletçiliğine arka tutan Kazak seçkinleri ve Kazak gençleriydi. 16 ve 17 Aralık 1986'da o dönemki KazakSSC başkenti Alma-Ata'da Kazak gençlerinin Sovyetlere karşı ayaklanmaları patlak verdi.³⁰⁰ Bu ayaklanma, Birlik'te yer alan en büyük milliyetçi ayaklanmalardan biriydi ve Baltık Cumhuriyetleri ve Kuzey Kafkasya'daki eylemler, Kazak gençlerinin başlattığı Jeltoksan olaylarından sonra gerçekleşmişti. Mülakata katılan kişilerden Şugula Hanım (Jezkazgan, 1968 doğumlu) Jezkagan'da, Jeltoksan olaylarına katıldığını belirtti. Rustem Bey'in (Jekazgan, 1990 doğumlu) babası da bu olaylara katılmış, hatta madalya almış ve yeniden kurulmuş olan 'Jeltoksancılar' derneğinin aktif üyelerinden biriymiş.

Bağımsızlığın ilk yıllarında şair ve filozof Abay Kunanbayev, (1945-1904) Kazak milliyetçiliğinin simgesine dönüştürüldü. Bu modern milliyetçiliğin dil ve yayın (basın) konularıyla yakından bağlantılı olmasından kaynaklanıyordu. Çünkü Kazak milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli çalışmalar yapmış olan Alaş'lılar Kazak dilini "Abay dilinin" temelinde ve onun şiirlerinden etkilenecek geliştirilmişlerdi. Sovyetler döneminde Muhtar Auezov'un (1897-1961) kaleminden çıkan "Abay yolu" isimli romanda Sovyet ideolojisinin gerekçesini Abay'ın halkçı imajı geliştirmişti. Dört cilt olan bu romanın birinci cildi 1942 yılında, ikinci cildi 1947'de, üçüncü cildi 1952'de ve son cildi 1956'da yayımlanmıştı. Roman yayımlandıktan sonra SSCB'de Abay'ı "sert hafızaya" dönüştürme çabası başlatıldı. 1960 yılında o dönemin KazakSCB'nin başkenti olan Alma-Ata'da Abay'ın heykeli inşa edildi. 1968 yılında Karagandı ili, Egindibulak ilçesi Abay köyünde; 1971 yılında Semey ili, Abay ilçesi, Karaul köyünde ve 1972 yılında Semey şehrinde şaire heykeller dikildi. O tarihten sonra 23 sene boyunca Abay'a başka bir heykel bile açılmamış. Bağımsızlıktan sonra Abay'ın ilk heykeli, 1995 yılında Çimkent şehri merkez parkının girişinde yapılmıştır. Bundan 5 sene sonra Astana merkezinde, kaldırılmış olan Lenin heykelinin karşısına da Abay heykeli yerleştirildi ve eski Lenin caddesinin ismi Abay caddesi olarak değiştirildi. Bu yıllarda Abay konusunda çalışan araştırmacıların sayısı da hızlı bir şekilde artmıştı.

299 d'ENCAUSSE a.g.e.: 31.

300 d'ENCAUSSE, H.C. (2019), *Dünyayı Değiştiren Altı Yıl: 1985-1991. Sovyet İmparatorluğu'nun Yıkılışı*, Yapı Kredi Yayınları: 70.

Yurt dışında da Abay, Kazak milliyetçiliğinin sembolüne dönüştürüldü. Abay ismiyle ilk sokak 1963 yılında o dönemki TacikSCB'nin başkenti olan Duşanbe şehrinde açılmıştı. 1988 yılında Ukrayna SCB'nin başkenti Kiev'de bir sokağa ismi verildi. Bağımsızlıktan sonra da Kazak milliyetçiliği yurt dışında kendi varlığını göstermeye çalıştı. 1995 yılında Londra'da Abay evi açıldı. 1998'de Kahir'de ve 2000'de Berlin'de de Abay ismi sokaklara verildi. 2000 yılında Ankara'da Abay Meydanı, Abay Heykeli ve 2003 yılında İstanbul'da Abay Okulu açıldı.

Bağımsızlıktan sonra Abay'ın yanı sıra Kazak milliyetçileri olan Alaş'lılar konusunda da ciddi çalışmalar başlatıldı ve onları siyasi rehabilite ve aklama işleri ele alındı. Alaş ve Kazak milliyetçi düşünceleri yavaş yavaş eşanlamlı hale geldi. Bu işlerin başında olan Jabayhan Abdildin gibi kişiler kendi çalışmalarında siyasi rehabilite ve aklama işlerinin ne denli zor geçtiğini anlatmaktadır.³⁰¹ Ayrıca Magjan Jumabayev, Ahmet Baytursınulı ve Jüsüpbek Aymaıtov'ları siyasi rehabilitasyon işlerinin zor geçtiğini belirtiyor. 1997 yılında yeni kurulan Avrasya Üniversitesinin bünyesinde "Alaş" araştırma merkezi kuruldu. Uzun zaman bu araştırma merkezinin başkanlık görevini Prof. Dr. Dihan Kamzabekov üstlendi.

1980'lerin ikinci yarısından bu yana Kazakistan'da hiçbir konu, kültür, etnik ilişkiler, Kazak ve Rus dillerinin sorunları gibi uzun süre ilgi, tepki ve tartışma yaratmadı. Bu nedenle Kazakların milli sorunları üzerine yapılan çalışmaların çoğunda vatanseverlik ve dil gibi konular her zaman doğrudan ilk sıralarda yer alıyordu.³⁰² İslam bu yıllardan başlayarak tekrardan milli kimliğin önemli parçası haline geldi³⁰³ ve Kazaklılık ve İslam'ın bu yakınlığı devleti din konusunda daha dikkatli davranmaya itti.³⁰⁴

8.3. Kazakistan'da Bağımsızlık Yıllarında Demografik Değişimler ve Rusya Yandaşlığı

Rus İmparatorluğu'nun ilk sömürü siyaset döneminden başlayarak Kazak topraklarına; Kozaklar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Polonyalılar, Almanlar ve Yahudiler gibi Avrupalı halklar yerleşmeye başladı. İmparatorluğun Kazak topraklarındaki '*devlet politikasını izleyen*'

301 ABDİLDİN, J. (2007), Әбділдин, Ж. *Алаш азаматтарының ақталуы, Шәкәрімтану мәселелері: сериялық ғылыми жинақ*, С 2. Алматы: Раритет: 5-25.

302 KADIRJANOV, R. (2014), Кадыржанов, Р.К. *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана*, Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения: 26.

303 MİHAYLOV, D., TERNYEV, N. (2020), Михайлов Д.А., Тернов Н.М. "Светская Религия": Ислам В Казахском Национальном Строительстве", Политическая наука, No 4: 246-268.

304 LARUELLE, M. (2021a), "Hybridity in Nation-building: the Case of Kazakhstan", *Central Peripheries, Nationhood in Central Asia*, UCL Press: 113-133.

(mobilized diaspora) eli olan Tatarlar da Orenburg Dini İdaresi'nin kurulmasıyla Kazak topraklarına yerleşmeye başladı. Ancak serfliğin kaldırılmasından sonra Kazak topraklarına en büyük göç Ruslardan geldi ve bundan sonra göç dalgası 1960'lara kadar hiç durmadı.³⁰⁵ 1926'da KazakSSC'de Rusların toplam sayısı 1.280.000 kişi (toplam nüfusun %20,6'sı) idi. 1939'a gelindiğinde ise Rusların sayısı 2.447.000'ye (toplam nüfusun %40,2'sini) ulaştı ve bu dönemden başlayarak 1979 yılına kadar Kazaklar kendi anavatanında azınlık haline geldi. Bu yıllarda Sovyet cumhuriyetlerinin hiçbirinde Rus nüfusunun toplam nüfus içindeki payı KazakSSC'deki kadar büyük değildi. Kazakistan'dan sonra büyük Rus nüfusuna sahip olan KırgızistanSSC'de bile 1926'da Rus nüfusu toplam nüfusun %11,7'si, 1939'da sadece %20,8 idi.³⁰⁶

Şehirler, Rusya'nın Kazak topraklarını sömürü siyasetinde önemli bir yere sahipti. Rusların ilk sömürü döneminden bu yana Altın Ordu'nun başkenti olan Saray gibi şehirlerde nüfus azalırken Rusların yoğun yaşadığı St. Petersburg, Saratov, Sivastopol, Tula, Voronezh, Yaroslavl gibi şehirlerin nüfusunun arttığını görmek mümkündür.³⁰⁷ Kazaklar, bu şehirlere Rusya'nın merkantilist-ticaretçi siyaseti döneminde yerleşmeye başladı. 19. asrın son kısımlarında Semitalatinsk halkının üçte biri Kazaklardan oluşuyordu. 1897'de imparatorluktaki ilk genel nüfus sayımına göre Kazakistan'da 4 milyon 333 bin kişi kayıtlıydı. 3.882.350 kişi, yani halkın yüzde 93,6'ı kırsal alanlarda, nüfusunun kalan kısmı ise 22 şehirde yaşıyordu. Bu dönemin şehirlerinin çoğu küçüktü ve en büyük olan Uralsk'ta 26.400; Almatı'da (eski Verniy) 23 bin civarında, Semipalatinsk'ta ise 20 bin kişi yaşamaktaydı. Şehir halkının bileşiminde, Kazak nüfusunun payı pek önemli değildi – yüzde 15,4%, yani en fazla 40 binin üzerindeydi.³⁰⁸ 1921-1926 yıllarında Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla şehirlerde yaşayan Kazakların sayısı azalarak yüzde 14,4%'ye düştü. Bu yıllarda şehir halkının yüzde 52,8%'ini Ruslar, yüzde 6%'ını Ukraynalılar oluşturuyordu.³⁰⁹ Bütün bu dönem boyunca Kazak topraklarına gelen Rus yerleşimcilerine karşı protesto eylemleri hiç durmadı. Bu eylemler ancak 1928'de son buldu.³¹⁰ Aynı yıl, Moskova, ulusal hükümetlerin göç düzenlemeleri yapmasını da yasakladı.

305 LEWİN, M. (2008), *Sovyet Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları: 257.

306 KABUZAN, İ. (1996), Кабузан, И. *Русский в мире*, Санкт-Петербург: БЛИЦ: 279.

307 CHANDLER, T., FOX, G. (1974), *3000 Years of Urban Growth*, New York: Academic press: 165.

308 KOZİNA, V. (2007), Козина, В.В. *Демографическая история Казахстана*, Караганда: Издательство КарГУ: 28.

309 KOZİNA a.g.e.: 36.

310 MARTİN 2011: 628.

Stalin döneminde devlet politikası gereğince halklar, Orta Asya'ya ve Kazakistan topraklarına sürgün edildi. Birçok insan cezalarını ödemelerine rağmen Gulag kampları yakınlarında yer alan şehirlere yerleştirildi. Bunların arasında Almanlar, Koreliler ve Finlandiyalılar da vardı. Kentleşmeye, endüstriyel sanayi tesislerinin açıldığı bölgelerin Kazakları da katılıyordu. Bu konuda en çok kentleşen Karagandı ve Semipalatinsk Kazaklarıydı. Burada şehir halkının içinde Kazakların yüzdesi 33,3% ve 29,7% idi.³¹¹

Kruşçev 1954 yılında ekilmemiş ve nadas alanalara tahıl ve diğer tarım ürünlerin ekmeye emir verdi. Bu siyaset döneminde Akmola bölgesi tarım (tselina) bölgesine dönüştürüldü. 20 Mart 1961 yılında Akmolinsk ismi Tselinograd olarak değiştirildi. Bu dönemde de Rusya'nın iç bölgelerinden halkların göçü hiç durmadı. Kendi topraklarından sürgün edilen kişiler kendi hafızalarını korumaya çalışsalar da onların çocukları Kazak ortamında büyümedikleri sebebiyle Sovyetleşmeye maruz kaldılar.

Mülakata katılan kişiler arasında bu demografik değişimlere tanıklık edenler bulunuyordu. 1960-1970'lerdeki bu göçe tanıklık eden Kaldıbek aksakal (Astana, 1949 doğumlu) "Rusya'dan" göçün daha çok Tselina bölgesine yapıldığını şu şekilde anlattı:

"Devlet Tselina bölgesin kurduğu zaman yerli halka evlerinde hayvan beslemelerine izin vermediler. Her evde sadece 1 inek, ya da 3 koyun, ya da 5 tavuk beslemeye izin verdiler. Eğer 3 koyun beslemek istersen 1 inek tutmaya izin vermezlerdi. 5 tavuk beslemek istersen 3 koyun beslemeye izin vermezlerdi. Ayrıca at beslemeye hiç izin vermediler. Devlet çok ucuza Kazakların fazla olan hayvanların satın aldılar ya da el koydular. Hayvansız kalan Kazaklar ne yapsınlar, tarım bölgesine işe çalışmaya başladılar. Ben tarım ambarında 42 sene çalıştım ve çalıştığım ambarda 200-300 kişi çalışıyordu ve onlardan sadece 15'i Kazaklar idi. Onlar makineleri anlamıyorlardı, bozacağız diye korkuyorlardı ve uzun zaman çalışmazlardı. Aslında Kazaklar hayvan beslemek istiyorlardı. Devletin getirdiği yasalara uymak istemeyen Kazaklar başka yerlere taşındılar ya da Moğolistan'a ya da Sibirya ormanlarına göç eden Kazaklara katıldılar."

Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu) ise Kazakistan topraklarına yapılan göçü şöyle anlattı:

"Orta okulda okuduğum zaman devlet destekleyerek Moskova'ya gönderdiler. Eve dönerken vagonda hep Ruslar geliyorlardı (Kazakistan'a). Rusların göçü hiç durmadı ve akın akın geldiler. Üst sınıf işlerde kadrolar genelde Ruslardan oluşuyordu. Gelen Almanlar da çok

311 KOZİNA 2007: 47.

oldu. Onlar tarımda çalıştılar.” Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) bu göç dalgalarının 1975 yılına kadar hiç durmadığından bahsetmektedir. Tselina bölgesinde yabancıların sayısı o kadar artmış ki, devlet 1979 yılında Kazakistan’ın kuzey bölgelerinde Alman Özerk Bölgesi kurmak istemiştir. Bu girişime karşı yerli halk 16-19 Temmuz 1979 yılında protestolar organize etmiştir.³¹² Kalampır Hanım da bu protestolara katıldığını ve pankartlar hazırladığını anlattı.

Sovyetler döneminde şehirlere taşınan Kazaklar çabuk Sovyetleşiyorlardı. Mülakata katılan kişilerden Tatu Bey (Uludağ, 1960 doğumlu) ve Abu Bey’ler (Jezkazgan, 1976 doğumlu) bunu dile getirdiler. Şugula Hanım’ın (Jezkazgan, 1968 doğumlu) annesinin 10 kardeşinden 7’si 1980-1990 yıllarda şehirlere taşınmışlar ve bu dalgada “Ruslaşmışlar”. Onların ve çocuklarının arasında Ruslarla, Uygurlarla ve Korelilerle de evlenenleri bulunuyormuş. Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu) ise büyürken kendi Kazak kültürünü ve Kazak dilini yaşatmak için Ruslarla hep çatışmada olduğunu anlattı.

1990 yıllara gelindiğinde durum hızlı değişmeye başladı. Kazak topraklarına göç eden veya zorla göç ettirilen Avrupalı milletler ve Kazak topraklarını sömürme sırasında Ruslar ve Rusya yandaşı olan çoğu millet kendi anavatanlarına döndü ve böylece Kazakistan’daki demografik durum değişmeye başladı. 1989-1999’larda Kazakistan Almanları toplu hâlde Almanya’ya taşındı. Almanların ağırlıklı olarak kentsel nüfusu Kazakistan’da 1970 yılında 858.077 ve 1979’da 900.207, 1989 yılında 946.855 kişiye kadar artmıştı.³¹³ 1959 yılında Alma-Ata’da yaşayan halkın yüzde 73,2% Rus, %8,1’i Kazak idi. 1970’lerde bu durum çok fazla değişmedi. Bu yıllarda halkın yüzde %70,3 Rus ise, %12,1’i Kazaklardan oluşuyordu.³¹⁴ 1999 nüfus sayımına göre, Kazakistan’daki toplam Alman sayısı 353.441’e kadar düştü. Sovyetler Birliği’ndeki diğer bir Avrupa milleti ve şehrin en kalabalık halklarından biri olan Ukraynalıların nüfus oranında da bunun gibi bir değişim gerçekleşti. 1979’da 897.964 olan Ukraynalı sayısı 1999’da 547.052’ye düştü. En önemli değişiklik elbette Rusların nüfus sayısında oldu. Yukarıda söylendiği gibi 1939’dan sonra Ruslar Kazakistan’ın en kalabalık milleti oldu.³¹⁵ Rusların sayısı 1970 yılında 5.521.917, 1979 yılında 5.991.205, 1989 yılında

312 KAKEN, A. (2011), Кәкен, А. *Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы: деректі толғам*, Астана: Фолиант: 113.

313 Kazakistan’da o dönem o kadar çok Alman vardı ki, 1969’da SSCB liderleri onlara Tselinny Krayı’da Kazakistan’ın 4 kuzey illerini biriktirerek özerk bir bölge kurmak istediler. Bu Kray’ın merkezinin şimdiki başkent Astana’da olması gerekirdi.

314 KOZLOV, V. (1982), Козлов, В.И. *Национальности СССР: Этнодемографический обзор*, Москва: Финансы и статистика: 85.

315 2327625 Kazağa karşı 2458687 Rus bulunuyordu

6.062.019'a kadar artmıştı. Bu tarihten sonraki göçten ötürü 1999 yılında 4.479.620'ye indi. Böylece Sovyet Kazakistan'ında, şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturan bu üç milletten yaklaşık 2,5 milyonu anavatanlarına döndüler.

Bu göç sırasında Sovyet ekonomisi için önemli endüstri merkezleri olan mono-şehirler boş kaldı ve işçi yetmezliği ortaya çıktı. Sovyetler dağıldıktan hemen sonra boşalan bu şehirlere, endüstri merkezlerine ve fabrikalara Kazaklar akın ettiler.³¹⁶ 1990 yıllarında Kazakistan endüstri merkezlerini ve fabrikaları yeniden açarak dünya ekonomisine katılmaya başladı. 1989'dan 1998'e kadar Kazakistan'da toplam kentsel yerleşimci sayısı yaklaşık 270 bin iken, Karaganda bölgesinde (o dönem Uludağ-Jezkazgan bölgesi bağlı olan il) bu rakam 25 bin civarındaydı.³¹⁷ İlk başlarda bu yerleşimcilerin çoğu 1960-1970 yıllarında doğmuş gençlerdi. Gençlerin arkasından yaşlı nüfus de şehirlere yerleşmeye başladı. Taşınan işçilerin çoğu bu alanlarda uzman olan kişiler değildi ve Avrupalı halkların göçünden dolayı ortaya çıkan işçi yetmezliği meselesini çözemezdi. Bu sebeple endüstri merkezlerinin ve mono şehirlerin ekonomisini korumak için Nazarbayev iktidarı Ruslarla ve Kazakistan'daki Avrupalı halklarla "anlaşmak" zorunda kaldı. Böylece Rus kültürünün ve dilinin Kazak kültürü ve diliyle eşit derecede kullanılmasını garanti etmiş oldu.

Ancak bu durum Rusya yandaşlığı meselesini ortaya çıkardı. Sovyetler Birliği'nin dağılması şehir halkı için büyük ekonomik sıkıntılar yarattı. Eskiden Moskova'ya bağlı olan ekonomik sisteminin çökmesiyle bu şehirlerin halkı işsiz kaldı. 1990'larda Kazakistan'ın Kuzey, Doğu ve Oral bölgelerinde bulunan toprakları Rusya topraklarına katmak isteyen Rusya yandaşı Kozak hareketleri ortaya çıktı. Nazarbayev ilk başta bunlarla da anlaşabildi. Fakat 2000'lerden sonra Rusya'da iktidara Vladimir Putin'in gelmesiyle '*Russkiy Mir*' (Rus Dünyası) gibi düşünceler yayılmaya başladı. Bu dalgada eski Sovyet yandaşları yavaş yavaş Rusya yandaşlarına dönüşmeye başladı. Bu konuda en büyük sıkıntı bağımsız Kazakistan'ın şehir halkı arasında yaşandı demek mümkündür.

8.4. Kazakların Miras Hafızası

Kazakların Milliyetçi hafızası ve Rusya yandaşlığı düşüncelerinin yanı sıra bir miras hafızası da bulunmaktadır. Bu hafıza genelde hanlık döneminden, yani Kazakların o dönemden kalan sosyal ve ekonomik yaşamından kaynaklanmaktadır. Hanlık sistemi

316 SMAILOVA, A. (Ed.), (2000), Смаилова, А. *Национальный состав населения РК*, Том 1. Итоги переписи населения 1999 года в РК, Статистический сборник, Алматы: 6-8.

317 SMAILOVA a.g.e.: 32.

Kazakistan topraklarında Cengiz Han'ın istilası döneminde başlayarak, Deşt-i Kıpçak'da Cengiz'in büyük oğlu Cuci Han dönemine kadar devam etmiş ve Özbek Han döneminde güçlenmiştir. Kazakların ilk Hanı Girey (1465-1474), Altın Ordu hanı olan Urus Han'ın torunlarındandı. Kazak topraklarındaki hanlık hafızası Kasım Han (1511-1521), Haknazar Han (1538-1580) ve Esim Han (1598-1628) dönemlerinde güçlendi. Bolat Han (1718-1729, Abilmambet Han (1740-1771) ve Abılay Han (1771-1781) döneminde krize girerek, Kenesarı Han (1841-1847) döneminde son bulmuştur. Kenesarı Han, Kırgızistan topraklarında Kırgız manapları³¹⁸ tarafından öldürerek kellesi Rusya'ya gönderildi. Daha sonra Kenesarı'nın kellesi küllüğe dönüştürülmüş ve "Kazak bozkırlarının son eşkıyası" yazılarak 1727 yılında Büyük Peter tarafından Saint Petersburg'da açılan Kunstkamera (veya Kunstkammer. Rusça; Кунсткамера) müzesinde sergilenmeye başlanmıştır.³¹⁹

1916 yılındaki Rusya'da ayaklanmalar sırasında Kazaklar yer yer kendilerine bir han seçerek bu kurumu tekrardan canlandırmış fakat bu hanlıkların hayatı uzun sürmemiştir. Güç almaya başlayan Bolşevikler bu hanlıkları yerinden kaldırmıştır.

Sovyetler döneminde tarihçi Ermukan Bekmahanov çalışmalarında hanlık dönemini ele almıştır. Yukarıda söylendiği gibi Bekmahanov, 1944 yılında "Kenesarı Han Ayaklanması"³²⁰ adlı çalışmasını yayımlamış ve çalışması o dönemki Sovyet ideolojisiyle uyuşmadığı için devlet tarafından baskıya maruz kalmıştır.³²¹ Bu olaydan sonra KazakSCB tarihçilerinin hiçbirisi bu konuyu ele alamadı. Hanlık dönemini Ermukan Bekmahanov'dan sonra ele alan ilk kişi edebiyatçı İliyas Esenberlin (1915-1983) oldu. Esenberlin, 1971 yılında "Han Kene" (Kahar) isimli kitabını yayımladı. Sonraki eseri "Göçebeler" trilojisinin ilk kitabı olan "Elmas Kılıç"ta yazar, Kazak hanlığının 15. yüzyılda kuruluşundan başlayarak 16. asra kadarki dönemi ele almaktadır. Esenberlin, bu dönemi anlatırken, Abulhayır, Canibek, Kerey, Burunduk hanlar, Asan Kaygı ve Orak bahadırlar hakkında yazmıştır. "Can Çekişme" isimli ikinci ciltte 17-18. asırları kapsayan kısımda Kazakların dışarıdan gelen baskıncılara karşı savaşını, Rus İmparatorluğu altına girme dönemini ve Abılay Han'ın başarılı siyasetlerini ele almıştır. Trilojinin üçüncü kitabı olan "Gazap"ta ise yazar, Kenesarı Han dönemini konu edinmektedir.

318 Manaplar hakkında bkzn: ÖLÇEKÇİ, T. (2013). *Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller*, Bilig: No 67 (Güz): 111-128.

319 Bugüne denk Kazakistan'da Kenesarı Hanın kafa taşı Kazakistan'a getirilerek cenazesi çıkarılmadı. Bu da halkın taşıdığı travmalardan biri olarak saymak mümkündür.

320 BEKMAHANOV 1992.

321 ADAMBEKKIZI, H. (2005), *Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер*, Алматы: Білім баспасы: 3.

Bağımsızlıktan sonra bu kitap yabancı dillere çevrilmiş ve kitabın 1998 yılındaki İngilizce baskısına önsözü Nursultan Nazarbayev yazmıştır.

İktidara ilk geldiği dönemlerde Nazarbayev hanlık hafızasını kendi çıkarına uygun olarak kullandı. Eski Kazak geleneklerine göre han seçilen kişi beyaz keçe üzerine oturtularak han ilan ediliyordu. 15 Eylül 1993 yılında Uludağ'da bulunan Han Ordusu'na gelen Nazarbayev'i halk sembolik olarak ak keçe serilmiş han tahtına oturtarak "Han" tayin etmiş ve üzerine Han cübbesi sererek eline de Han asası vermiştir. Nazarbayev, bu sırada Uludağ'da şimdi Birlik anıtı olan yere bir anıt taş bırakmış ve dünya Kazaklarının ilk kurultayını (toplantısını) burada toplamıştır.

Nursultan Nazarbayev'in girişimiyle Kenesarı Han'a 2001 yılında Astana'da Esil nehrinin yakasında eski Tselinnik Sarayı'nın arkasında yüksekliği 12 metre olan görkemli heykel dikildi. 1997 yılında Jezkazgan'ın eski Lenin Caddesi'nin ismi Alaşa Han Caddesi olarak değiştirildi ve eski Lenin Alanı'na Alaş Alanı ismi verildi. Berik Abdigali'nin Jezkazgan şehrinin belediye başkanı olduğu dönemde bu alana Abılay Han (1711-1781) heykeli dikildi. Uludağ ilçe belediye başkanlığı döneminde Uludağ kasabasının merkezinde bulunan eski Lenin heykeli yıkıldıktan sonra yerleştirilen heykel taşınarak, yerine Hanlar Anıtı dikildi. Hanlık döneminin hafızadaki bir başka göstergesi Uludağ kasabasında Örkeş dağının eteğinde bulunan görkemli Asan Kaygı heykelidir. Bu heykel halkın çok ziyaret ettiği görkemli yerlerden biridir.

8.5. Nazarbayev'in Pragmatizm'i

1991 yılında Nursultan Nazarbayev bağımsız Kazakistan'ın cumhurbaşkanı seçildi. Kariyerine Sovyetler döneminde başlamış ve Gorbaçev döneminde kariyeri hızlı ilerlemiş birisiydi. Döneminde Stalinizm, Brezhnevizm ve Gorbaçevizm gibi siyasi ideolojilerden etkilenmişti ve Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra halk arasında Nazarbaevizm olarak adlandırılan kendi yumuşak otoriterizm³²² rejimini kurarak geliştirmeye başladı. Bu ideoloji Batı'da Nazarbayev'in pragmatizmi³²³ veya Kazakistanlılık paradigması³²⁴ olarak bilinmektedir. Kazakistanlılık sonuçta cumhuriyetçilik düşüncesinden başka bir şey değildi.

322 SCHATZ, E. (2008), "Transnational Image Making and Soft Authoritarian Kazakhstan", Slavic Review, 67/1 (Spring): 50-62.

323 ARZİYEV, Z.Z. (2019), Арзиев, З.З. "Особенность прагматического подхода к идеологии и культуре в свете концептуальной работы Н.А. Назарбаева "Семь граней великой степи", Central Asian Journal of Art Studies, 4/1: 19-37.

324 LARUELLE 2021a: 113-133.

Çünkü bu dönemden başlayarak Nazarbayev kendisini Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak adlandırmaya başladı ve "Elbasi" (El başı) unvanını aldı. 1997 yılında bağımsız Kazakistan'ın başkentinin Sovyet Kazakistan'ın başkenti olan ve kültürel olarak Ruslaşmış Almatı'dan³²⁵ Kuzey Kazakistan'da bulunan Akmola bölgesine taşınması bu ideolojinin dönüm noktalarından biri oldu.

Nazarbayev, 8 Aralık 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin fiilen dağılmasına sebep olan Belovejskaya Puşa'da gerçekleşen anlaşmaya imza atmadı. İlk iktidar dönemlerinden başlayarak Rusya ile güçlü ve yıkılmaz bir ittifak kurma fikrini savunuyordu.³²⁶ Fakat Rusya yöneticilerinin ilk başlarda bu fikri kabul etmemesinden dolayı yavaş yavaş başka yollar aramaya koyuldu ve daha sonra Lev Gumilev'un Avrasyacılık düşüncesinden etkilenmeye başladı.³²⁷ Lev Gumilev (1912-1992), Sovyetler baskısından dolayı hayatının büyük bir kısmını Gulag kamplarında geçirmiş bir etnolog ve tarihçiydi. Tatar bir anne (Anna Ahmatova) ve bir Rus asili (Nikolay Gumilev)'nin çocuğu olan Gumilev, Türkleri ve Slavları Avrasya kıtasındaki büyük unsurlardan biri olarak görmekte ve büyük devletler kurma sırasında bu halkların doğal olarak bir araya geldiği görüşünü savunmaktaydı. Gumilev, etnogenez ve passionarlık kuramlarını ortaya attı ve halkların bir arada yaşamasını simbioz, kseniya ve kimera olarak üçe ayırdı.³²⁸ Nazarbayev, Kazakistan'ın başkentini Astana'ya taşıma sırasında Akmola'da bulunan iki üniversiteyi biriktirerek yeni Gumilev Avrasya Milli Üniversitesinin de temelini attı.

1991 yılında Nazarbayev, "Solsuz ve Sağsız"³²⁹ kitabını yayımlamış ve bundan sonraki iktidar döneminde sol düşüncelerden de sağ düşüncelerden de uzak durmaya çalışmıştır. 1986 yılındaki Jeltoksan olaylarına tanıklık eden birisi olarak, Kazak milliyetçiliğin ne kadar güçlü bir unsur olduğunu anlıyordu ve adı geçen kitabı yayımlandığı sırada milliyetçi düşünceler Birlik'in mezarını kazıyordu. Ancak solcu düşünceler de ekonominin ilerlemesi ve devlet kurumlarının açık ekonomi gerekçelerine göre çalışmasını mümkün kılıyordu. Bunun yanı sıra Kazakistan'daki solcu ve komünist düşünceleri benimseyenler her zaman Rus yandaşlığı konusunda sıkıntılar yaratabilirdi. Böylece bağımsızlıktan sonra kendi görüşlerine sadık kalan

325 LARUELLE a.g.e.

326 VOLOVOY, D. (1993), Валовой, Д. *Кремлевский тупик Назарбаева. Очерки-размышления*, Москва: Молодая гвардия: 184.

327 LARUELLE, M. (2021b), *Ideology of the 'Crossroads': Eurasianism from Suleimenov to Nazarbayev, Central Peripheries, Nationhood in Central Asia*, UCL Press: 134-151.

328 Bknz: GUMİLEV, L. (2001), Гумилев, Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли*, Санкт-Петербург: Кристал.

329 NAZARBAYEV, N. (1991), Назарбаев, Н. *Без правых и левых* (Sağsız ve Solsuz), Москва: Молодая гвардия.

ve bu görüşlerini hiç değiştirmeyen Nazarbayev, “Solsuz ve Sağsız” yeni Kazakistan’ı kurmaya başladı.

Nazarbayev için Kazak milliyetçiliğiyle anlaşmak kolay oldu: çapan (cüppe) giydi, dombrayla şarkı söyledi ve böylece Kazakları kendi tarafına çekebildi. Bunun yanı sıra Nazarbayev, Kazakistan’da bulunan daha çok solcu görüşleri benimseyen ve Rusya yandaşı olan şehir halkının da duygularını iyi anlıyordu. Bağımsızlıktan sonra Oral bölgesinde, Kuzey ve Doğu Kazakistan’da ortaya çıkmış olan ayrılıkçılık hareketlerini önlemek maksadıyla şehir halkıyla anlaşarak onların da kültür ve dil konusundaki taleplerine yanıt verdi (/tanıdı). Resmi konuşmalarında her zaman Kazak dilinin yanı sıra Rusçanın da eşit derecede kullanılmasına ayrıca dikkat etti ve bu siyaseti somutlaştırmak maksadıyla 1 Mart 1995 yılında Kazakistan Halklarının Asamblesi (ANK)’ni kurdu. Nazarbayev’in iktidarı döneminde Kazakistan, yeni din yasasını kabul etti (2011) ve bu yasaya göre devletin kurulmasında ve onun tarihinin gelişmesinde Hanefi mezhebindeki İslam’ın ve Rus Ortodoksluğunun önemini tanıdı. Bu dönemden başlayarak Kazakistan’da bulunan mono şehirlerde cami karşısına Ortodoks kilisesi de inşa edilmeye başlandı.³³⁰

Nazarbayev, kendi iktidar dönemini kitap ve otobiyografiler yayımlayarak ve hayatı hakkında filmler çektilterek yumuşak hafızada miras olarak bırakmaya çalıştı. Bu çalışmalar daha sonra heykellere ve anıtlara da dönüştürüldü. Pars, kartal, ondan sonra anka kuşu ve bayterek ağacı (mitolojik ağaç) bu ideolojinin simgeleri haline geldi. Onun iktidarı döneminde Astana’da Ak Orda sarayının arkasında piramit şeklinde Medeniyetler ve Dinler Sarayı inşa edildi. Sarayın karşısında Bağımsızlık Caddesi’ne Bağımsızlık steli yerleştirildi. Daha sonra temelinde cumhuriyetin “kurucusu” olan Nazarbayev’in bir resmi ya da heykeli bulunan bu gibi steller bütün Kazakistan’da inşa edilmeye başlandı. Jezkazgan’da Alaşa Meydanı’nda bulunan Abılay Han Heykeli şehir dışına taşınarak yerine Bağımsızlık Steli dikildi.³³¹

Fakat Nazarbayev’in bu ideolojisi başarısız oldu demek mümkündür. Çünkü Kazakistan halkının çoğunluğunu oluşturan Kazaklar (67%) ile sayıca daha az olan sömürgeci Rus İmparatorluğun’un kurucusu Rusları (halkın yüzde 27% oluşturuyor) bir ideoloji temelinde tutmak zor bir iştir. Çünkü Kazakistan’da Rus dili meselesi, Gümrük Birliği (GB) ve Avrasya Ekonomi Birliği (AEB) meseleleri ve Rusya’yla yakınlaşma siyaseti Kazak milliyetçileri

330 Örnek olarak Satbeyev şehrini alabiliriz. Bu plan Vehhabi ve Selefî düşüncelerinin artmasıyla Jezkazganda gerçekleşemedi.

331 BOLATKIZI, A. (2017, 10 Eylül), Жезқазған қаласында Алаш алаңы жаңартылды, <https://qamshy.kz/article/29048-zhezqazghan-qalasynda-alash-alanhy-dganhartyldy-foto> adresinden alındı.

tarafından olumsuz karşılandı. Bunun yanı sıra Rusya’da Vladimir Putin’in iktidarı döneminde Kazakistan’da Rusya yandaşlığı da güçlenmeye başladı.

1993-1997 yılları siyasi stratejist Petro Şedrovitskiy tarafından sunulan “Rus dünyası” düşüncesi Rusya’da büyük ilgi gördü ve 2000’lerden sonra ideolojinin devlet tarafından benimsenmesinde Vladislav Surkov büyük emek harcadı. Bu ideoloji Vladimir Putin’i de etkiledi ve Putin, post-Sovyet devletlerindeki Rusça konuşan kişileri “Rus dünyasının” etrafında toplamaya başladı. 2008 yılında Rusya Gürcistan’a karşı savaş açtı, 2014’te ise Ukrayna’nın Kırım yarımadasını, Donbas ve Lugansk bölgelerini işgal etti. Bu dönemde Rusya post-Sovyet bölgelerini kendi etki altına geri çekmeye başladı. Nazarbayev’in pragmatizmi gibi siyasi düşünceler Putin’in siyasetiyle uyuşmadı ve bu sebeple baskıya maruz kaldı. Baskılar 2016 yılından başlayarak arttı ve 2019 yılına geldiğinde üst düzeye çıktı. Nazarbayev, Kazakistan Cumhurbaşkanlığı görevini Kasım-Cömert Tokayev’a teslim etmek zorunda kaldı. 2022’de Nazarbayev rejiminin Kantar (Ocak) olayları sırasında tamamen çökmesinden sonra sembolik bir olay gerçekleşti: Nazarbayev Eylül 2022’de Astana’da Orta Asya’da bulunan en büyük caminin açılış törenine katıldı. Bu Nazarbayev’in tövbesi mi, ya da onun yaptığı yanlış bir adım daha mı, maalesef, Kazakistan’da bu konu üzerinde düşünen kimse bulunmadı.

II. BÖLÜM: SAHA ARAŞTIRMASI

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA KAZAKİSTAN'DA BİR HAFIZA ZİNCİRİ OLARAK DİN

1. Dinî Hafızanın Canlanması

1.1. Anlam Kaybı Sırasında Dindarlığın Artması

Sovyetler Birliğinin dağılması 1986'da başlayarak 1991 yılında tamamlanmıştı.³³² Sovyetler Birliği'nin dağılması insanlarda anlam kaybı ve kimlik krizinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu yıllarda insanların belli bir kısmı bu boşluğu doldurabilmek maksadıyla dine yönelmeye başladı. Araştırmamıza katılan ve Astana şehrinde yaşayan emekli veteriner Mecit aksakal (1936 doğumlu) 1981 yılından başlayarak namaz kılmaya başladığını söyledi. Aksakal, 60 yaşından sonra medreseye giderek Arap dilini öğrenmeye başlamış ve 70 yaşından sonra hac seferine çıkmış. Kalampır Hanım (1947, Astana) da eşinin namaza 1983'de başladığını ve kendi babasının da bu yıllardan başlayarak namaz kıldığını söyledi. 1990'larda çocuklarına Kur'an-ı Kerim öğretmeye başlayan Sarsenbey aksakal (Uludağ, 1926 doğumlu) da bu yıllardan başlayarak kendini dine yakın hissetmeye başladığını bildirdi. Mülakat sırasında Mecit aksakal ve Sarsenbey aksakaldan Sovyetler dönemindeki hayatlarını anlatmaları istendiğinde ikisi de koyu Komünist olduklarını ve komünizmin başarılı olacağına yürekten inandıklarını anlattılar.

Sovyetler döneminde zimmet suçu çok yaygın olan suçlardan biriydi ve bu suçu işlemeleri sebebiyle zaman zaman yerli komünist partinin Birinci Sekreterlerinin de cezalandırıldığı olmuştur.³³³ Muhasebeci olan Sarsenbey aksakal (Uludağ, 1926 doğumlu) 1963 yılında bu suç üzerine incelemeler yapmış ve kasabasında yaşayan birkaç kişinin suçunu ortaya çıkararak hapis cezasına çarptırılmalarını sağlamış. Daha sonra Sarsenbay aksakal hakkında Pravda³³⁴ gazetesinde bir makale yayınlanmış. Sarsenbay bu incelemeyi kendisi yürüttüğünden ötürü Sovyet toplumunun kuruluşunda emek harcamış olmaktan dolayı gurur duyduğunu belirtti. Aynı şekilde Kalampır Hanım'dan (Astana, 1947 doğumlu) eşinin Sovyetler döneminde nasıl birisi olduğunu anlatması istendiğinde “*üst derece aktif Komünist idi ve Komünist partinin her toplantısına katılıyordu,*” şeklinde cevaplamıştır. Mülakata katılan kişilerin çoğunun yakınlarının ve akrabalarının bu yıllardan başlayarak dinle yakından

³³² Bknz: d'ENCAUSSE 2019.

³³³ d'ENCAUSSE 1982: 192.

³³⁴ Pravda (Türkçe «Gerçek») SSCB'nin resmi yayın organıydı. 1908 yılında Lev Troçki tarafından Viyanada yayınlanarak gizli yollarla Rusya İmparatorluğuna gönderiliyordu.

ilgilendikleri ve namaz kılmaya başladıkları görülmektedir. Bu kişilerden biri de Abu Bey'in (Jezkazgan, 1976 doğumlu) babasıdır (1991 yılından başlayarak namaz kılmaya başlamış). Bağımsızlıktan sonra bu kişiler Kazak dini hafızasının tekrardan canlanmasında ilk safhalarda yer almışlardır.

1.2. Camilerin Tekrardan Dini Hayatın Merkezine Dönüşmesi

Bağımsızlıktan sonra Kazakistan'da camilerin sayısı hızlı bir şekilde artmaya başladı. 1979 yılında Kazakistan genelinde faaliyette olan camilerin sayısı toplam 25'ti.³³⁵ 1979-1988 arasında Kazakistan'da 23 yeni cami açılırken yalnız 1989'da 15 ve 1990'da yaklaşık 100 yeni cami açılmıştı.³³⁶ Bu camilerin çoğu il merkezlerinde yer alıyordu. 1990'lardan sonra camiler ilçe merkezlerinde, hatta kasabalarda ve uzak köylerde de inşa edilmeye başlandı. Bu sayede 1992 yılına gelindiğinde Kazakistan'daki camilerin toplam sayısı 200'ü aşmıştı. Bu dönemde yapılan göze çarpan faaliyetlerden biri de Sovyetler döneminde devlet tarafından el konulan çok sayıda cami binalarının tekrardan halka iade edilmesi idi. 1980'lerde devlet tarafından bu tür binaların sadece üç veya dördü iade edilirken 1991 yılından sonra bu sayı çarpıcı bir şekilde arttı. Devlet, Kostanay (bölgesel filarmoni cemiyetinin eski binası), Kökşetau, Kızılorda, Pavlodar, Turtkul, Tülkibas, Atbasar ve diğer şehirlerdeki eski cami binalarını tekrardan cemaatlara teslim etmeye başladı. Örneğin bağımsızlıktan önce Kökşetau cemaati şehir çevresinde yer alan küçük bir binayı cami olarak kullanıyordu. Bu yıl eskiden cami olan ve zorla el konulan Kuybişev adındaki müze binası halka tekrardan teslim edildi.³³⁷ Bu sayede günümüzde Kazakistan'da geri döndürülen ve yeni açılan camilerin toplam sayısı 2700'i aştı.³³⁸ Akmola'da Sovyetler döneminde faaliyette olan eski caminin yerine 1993 yılında büyük ve görkemli Saduakas Gilmani Cami inşa edildi. Mülakata katılan Kalampır Hanım, (Astana, 1947 doğumlu) eşi Kalijan aksakalın bu caminin inşaat işleriyle yakından ilgilendiğinden bahsetti.

Bu yıllarda Uludağ-Jezkazgan bölgesinde de dini hayatta değişimler yer aldı. Jezkazgan'daki ilk cami 1983 yılında açılmıştı ve ilk başlarda iki-üç odalı küçük bir bina idi. 1988-2003 yılları arasında Jezkazgan'ın imamı olan Yahya Hoca Abdullaulı'nın girişimiyle şehirde cami inşaat işleri organize edildi. Cami inşaat işleri yerli Kazakhmys Holdingi

335 SULTANGALIYEVA 1998: 69.

336 ABAZOV, VASILIVETSKIY, PONOMAREV 1992: 15.

337 ABAZOV, VASILIVETSKIY, PONOMAREV a.g.e.

338 JAPPASBAEV, M. (2021, 30 Ocak), Жаппасбаев, М. Қазақстандағы мешіттер саны 2716-ға жетті, <https://amin.kz/qazaqstandaghy-meshitter-sany-2716-gha-zhetti/> adresinden alındı.

tarafından finanse edildi ve 1992 yılında tamamlandı. 2002 yılında ise yine Kazakhmys Holdingin destekleriyle Satbayev şehrinde 250 kişilik yeni bir cami inşa edildi. Eski posta binasını cami olarak kullanan Uludağ kasabası halkı 2006 yılında 140 kişilik yeni camiye kavuştu. Bu sefer cami inşaatını Almatı’da bulunan Seymar Holding yöneticisi Margulan Seysenbayev ve yerli Salavat A.Ş. başkanı Düysenbay Aliakbarov’lar karşılamıştı.

Camilerin tekrardan açılmasından sonra halk dini bilgileri ailelerinden değil, camilerden edinmeye başladı. Mülakata katılan ve Sovyetler döneminde doğmuş kişilerin 12 kişi gençliğinde dini bilgileri ailelerinden edindiklerini bildirseler de, bağımsızlık döneminde doğmuş kişilerden 5 kişi dini bilgileri camilere giderek edindiklerini bildirdiler. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kuzey Kazakistan’da, gençler camiye gelenlerin toplam sayısının üçte ikisini, güneyde ise yaklaşık yüzde 40’ını oluşturuyordu.³³⁹ Mülakata katılan kişiler içinde dini bilgisi en yüksek seviyede olanın Nurperzent Bey (Jezkazgan, 1991 doğumlu) olduğunu söylemek mümkündür. “Dini bilgileri nasıl edindiniz?” sorusuna, genç yaşında köyden şehre taşındığı zaman ailesiyle Pyatıy mahallesinde 5. kattan ev satın aldıklarını ve evin balkonuna çıktığı zaman uzaktan camiye görmüş olduğunu söyledi. Hayatında böyle bina görmeyen Nurperzent Bey, ailesine bu binanın ne olduğunu sormuş ve ailesi de cami olduğunu anlatmış. Ondan sonra Nurperzent Bey camiye giderek dini bilgiler edinmiş ve daha sonra Türkiye, Mısır ve Arabistan topraklarına giderek dini eğitim almış. Daha sonra yaşlı olan anneanesi bu caminin ismi verilmiş olan Ahmet İşan Orazayulı’nın büyük dedelerinden biri olduğunu söylemiş ve bu bilgiyi öğrenmek Nurperzent Bey’de aynı anda hem şaşkınlık hem de gurur duygusu yaratmış.

Sovyetler kuşağında yaşamış olan kişiler Sovyetler döneminde yaşadıkları bölgelerde camilerin bulunmaması nedeniyle camilere bağımsızlık yıllarından sonra gitmeye başlamışlar. Bunların içinde Kaldıbek Bey (Astana, 1949 doğumlu), Kali Bey (Uludağ, 1959 doğumlu), Muhammed Bey (Astana, 1970 doğumlu) ve Dulat Bey’ler (Uludağ, 1972 doğumlu) bulunuyordu. Mülakata katılan Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu) camiye ilk gitmeye başladığı zamanları şöyle anlattı:

“Akmola’da açılan cami (Saduakas Gilmani camii) benim dine gelmemi derinden etkiledi (cami 1993 yılında açıldı). Camiye gelmeye başladıktan sonra oruç tutmaya başladım. İlk yıllarda namazlara arada katılıyordum. Sonra - 2002 yılından başlayarak - 5 vakit namazımı kılmaya başladım. 5 yıl önce takke (taqiya) giymeye başladım. 1 yıl oldu Peygamberimizin (sas) sünnetine göre cüppe giymeye başladım.”

339 ABAZOV, VASILIVETSKIY, PONOMAREV 1992: 16.

Camilerin açılmasıyla insanlar hayatın belirsizliğinin arttığı durumlarda ve zor dönemlerde camilere gitmeye başlamışlar. Mülakata katılanlardan Zeynep Hanım, (Astana, 1952 doğumlu) *“Kişiler Sovyet döneminde dine ne zaman ihtiyaç duyarlardı?”* sorusuna *“Elbette Allah’a ihtiyaçları olduğu zor durumlarda, ancak çoğu da alkole başvurlardı”* şeklinde cevap verdi. Satbayev şehrinden mülakata katılan Kusayın Bey (1964 doğumlu) 2012 yılında ailesiyle Kurban Bayramın ilk günü akraba ziyaretinden evine dönerken yaya geçidinde araba kazası geçirmiş. Kazadan önce Kur’an-ı Kerim ezberliyormuş, ancak *“Arap dili zor geldiğinden dolayı”* bir türlü becerememiş. Kazadan sonra ezberlediği bütün ayetleri, hatta çocuğunun ismini bile unutmuş. Karısının ve çocuğunun kazada hayatlarını kaybettiklerini hastaneden çıktıktan sonra öğrenmiş. Kusayın Bey, hastaneden ilk çıktığı zaman en büyük isteğinin Kur’an-ı Kerim okumak ve namaz kılmak olduğunu anlattı. Yürümeyen Kusayın Bey, ilk başlarda camiye tekerlekli sandalyeyle, ondan sonra koltuk değneğiyle gidiyormuş. Bu şekilde dini eğitim almış, tecvidi öğrenmiş ve daha sonra mollalık dahi yapmış. Mülakata katılanlardan Şugula Hanım (Jezkazgan, 1968 doğumlu) ve Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu) da yakınlarının hastalığından sonra camiye gitmeye ve dini öğrenmeye başlamışlar. Ayazbek Bey (Astana, 1976 doğumlu) ise camiye hayatında zor geçen yıllardan sonra ziyaret etmeye başladığını anlattı:

“Askerden döndükten sonra metalurji şirketinin kurucularından biri oldum ve büyük kazançlar elde ettim. Ancak bir yere geldikten sonra hayatım kötü tarafa gitmeye başladı: alkol kullanmaya, sigara içmeye başladım ve her şeyi kaybettim. Dine gördüğüm rüyadan sonra geldim. Sonra camiye geldim ve ücretsiz temizlikçi olarak çalışmaya başladım: kendimdeki gururu kırdım ve nefsimle savaştım. Çalışırken akrabalarım, büyük kardeşlerim, arkadaşlarım, dostlarım da geldi, ancak onların sundukları işlere gitmedim. Şimdi sevdiğim işi buldum. Elhamdülillah mutluyum.”

Mülakata katılanlar arasında Sovyetler döneminde doğmuş 25 kişiden 23’i Allah’a iman ediyorken, bağımsızlık döneminde doğmuş 10 kişiden 10’unun da Allah’a iman ettiği görülmektedir. Sovyetler kuşağında 25 kişiden 13’ü 5 vakit namazlarını kılarken, bağımsızlık kuşağında 10 kişiden 5’i kılmaktadır. Sovyetler döneminde doğmuş toplam 19 erkekten 16’sı Cuma namazına gidiyorken, bağımsızlık kuşağından 9 kişiden 8’i cuma namazına katıldıklarını söylediler. Sovyet kuşağında doğanlarda da Sovyetler sonrası kuşakta doğanlarda da oruç tutanların sayısı yüksekti. Sovyetler kuşağından sağlığından dolayı tutamayan kişileri eklemediğinizde toplam 23 kişiden 18 kişi oruç tuttuğunu belirtti. Bu kişiler arasında 5 vakit

namazını kılmasa da Sovyetler döneminde orucunu bırakmayanlar bulunuyordu. Bağımsızlık kuşağında sağlığından dolayı oruç tutamayanlar yoktu ve 10 kişiden 10'u da oruç tutuyorlardı. Bunun yanı sıra kişilerden çoğu genelde 5 vakit namazını kılmadan önce oruç tutmaya başladıklarını söylediler.

Mülakata katılanlar arasında İslam'ın beş farzını sayarken zekâtın yerine sadakayı söyleyenler de oldu. Bu konuda Sovyetler kuşağında mülakata katılan 25 kişiden sadece 9 kişi zekat konusunu iyi anladıklarını bildirdiler. Bağımsızlık kuşağı zekât konusunu daha iyi biliyordu ve 10 kişiden 5'i bu konuyu gayet iyi bildiklerini söyledi. Genel halkın zekât konusunu anlamadıkları Gülnafis Toktarova'nın çalışmasında da ortaya çıkmaktadır.³⁴⁰ Ancak fitreye yaşlı nüfus daha fazla önem veriyorlardı. Sovyet kuşağından 25 kişiden 24'ü, bağımsızlık kuşağından ise 10 kişiden 9'u fitre verdiklerini söylediler. Mülakata katılan yaşlı nüfus da gençler de sadaka veriyorlardı.

Bu yıllarda camilerin sayısıyla beraber hacca gidenlerin sayısı da artmıştı. 1991 yılında Kazakistan'dan toplam 20 kişi hacca gitmişken 1993 yılında bu sayı 300'ü, 2006 yılında 3000 kişiyi aşmıştı.³⁴¹ Mülakata katılan Sovyetler döneminde doğmuş kişilerden 2'si bağımsızlıktan sonra hacca gitmişler. Bağımsızlık kuşağında 1 kişi hacca 3 kere gitmiş ve 1 kişi de umre seferine katılmış. Mülakata katılan Sovyetler döneminde doğmuş kişiler Sovyetler döneminde namazlarını kılamasalar da oruçlarını tutamasalar da bağımsızlıktan sonra bu konuda hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmişlerdir. Bu konu hakkında soru sorulduğunda katılımcıların genelde camilerin hayatlarında dini bilgiyi edinmemin merkezi olduğunu ve din konusunda soruları çıktığı zaman daha çok cami imamlarına başvurduklarını söyledikleri görülmüştür.

1.3. Evliya Türbeleri ve Kutsal Mekanları Ziyaretin Artması

Halk arasında evliya türbeleri ve kutsal yerlerin ziyareti 1985'ten sonra başlamış ve bağımsızlığın ilk yıllarından sonra hızlı bir şekilde artmıştır. 1991 yılında Türkistan'da bulunan Hoca Ahmet Yesevi'nin hocası olan Arslan Baba türbesi tekrardan ziyarete açıldı.³⁴² Kazakistan'da ünlü evliya türbeleri ve kutsal mekanların çoğu Türkistan ve Taraz³⁴³

340 TOKTAROVA, G. (2021), Toplumsal Değişim Sürecinde Dini Hayatın Yeniden Şekillenışı: Batı Kazakistan Örneği, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı: 125.

341 KERİMBAY, S., vb. (2021), Керімбайұлы, С., ж/б. Яссауи феномені (Yesevi fenomeni), Алматы: Отбасы хрестоматиясы: 329.

342 ABAZOV, VASILIVETSKIY, PONOMAREV 1992: 16.

343 EKİMBAYEVA, A., ŞAUENOVA, G. (2019), Сакральный Казахстан (Kutsal Kazakistan) С. 3, Нур-Султан: 10-97.

bölgelerinde bulunmaktadır. İnsanlar türbe ve kutsal mekân ziyaretleri için bu bölgelere gitmiş ve en çok Hoca Ahmet Yesevi türbesini ziyaret etmişlerdir. Bölgede yer yer evliya türbeleri ve kutsal mekanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Pavlodar ilinde toplam 61 yer Kutsal Kazakistan Projesi kapsamında listeye alınmış ve bu mekanlardan 14'ü evliya türbeleri (kutsal pınarlar dahil), 5'i din alimleri veya ulemanın türbeleri ve 26'sı Kazak tarihi için önemli olan kişilerin türbeleridir. Bunlar dışında arkeolojik önem taşıyan 4 yer, tarihi 4 mekân, doğa harikası olan 3 mekân, Sovyet militer hafızasını taşıyan 1 mekân ve Büyük Açlık ve Büyük Terör döneminin sert hafızadaki tezahürü olan 2 anıt bulunmaktadır.³⁴⁴

Uludağ bölgesinde de ünlü evliya türbeleri ve kutsal mekanlar bulunmaktadır. Bu tip kutsal yerlerin en önemlisi Yedi Evliya mezarlığının bulunduğu, halk arasında “Evliya dağ” olarak bilinen Akmeşit Dağı'dır. Yerli halkın dediklerine göre evliya mezarları Sovyetler döneminde yıkılmış ve ziyarete kapatılmış. Ancak bu yıllarda halk “Evliya pınarı” olarak adlandırılan “Gülsara Ana” pınarına ziyarete gidiyormuş. Bağımsızlıktan sonra Akmeşit Dağı'nı ziyarete açan Uludağ kasabasının sakini ve halk tedavicisi olan Bakbergen Ayaşlı (1955 doğumlu) idi. Bakbergen Bey, evliya türbelerini rüyasında görmüş olduğu ilhamla bulmuş ve daha sonra evliya mezarlarını onararak üzerine de mezar taşları yazdırmış. Bugün Akmeşit Dağı bölge halkının çokça ziyaret ettiği kutsal mekanlardan biridir.

Mülakata katılan Uludağ kasabasının sakini Tatu Bey (1960 doğumlu), Bakbergen Bey'in babası olan Ayaş Bey'le beraber çalışmış. Bu tanışıklığı şöyle anlattı:

“Ben (19)77 yılında Bakbergen'in babası Ayaşla beraber çalıştım. O kişinin çimen biçerken anlattığı hikayesini hiç unutamıyorum. Eskide Ayaş Bey'in ailesi merkezden uzak bir köyde yaşamışlar. Kışın boran, her taraf kar, köy yolu kapalı oluyormuş. Öyle kışların birinde köyde bir kadın iki hafta boyunca doğum yapamamış ve durumu zorlaşmış. Köyün bütün sakinleri o evin etrafında geziniyorlarmış (dua ediyorlarmış). Bir gün Ayaş, bir işleriyle o eve gitmiş, evin içine girse sobaya dayanarak sarışın bir genç duruyormuş. Köyde böyle birisinin yaşadığını hatırlayamayan o, bu genç ‘lağnet’ (şeytan) diye düşünerek kırbaçla evden kovalayarak çıkarmış. Evden ‘lağnet’i çıkardıktan sonra kadın da doğum yapmış. İlk bu hikâyeyi duyduğum zaman hiç inanmadım, hikâyeye sandım. Şimdi Bakbergen'i yakından tanıdığım için Ayaş'ın anlattığı hikâyenin gerçek olduğuna inanıyorum ve Ayaş da evliliği olmuş birisi mi diye düşünüyorum?!”

344 EKİMBAYEVA, A., ŞAUENOVA, G. (2020), *Сакральный Казахстан (Kutsal Kazakistan)* C. 4, Нур-Султан: 10-72.

Kendi annesinin de Sovyetler dönemi evliyalara inanan birisi olduğunu bildiren Tatu Bey, bağımsızlığın ilk yıllarında Güney Kazakistan bölgesindeki Hoca Ahmet Yesevi türbesinden başlayarak Kızılorda bölgesindeki Ahmet İshan türbesine kadar ziyaret etmiş. O, Güney Kazakistan’da evliya türbesi ve kutsal mekân ziyaretini Uludağ bölgesinden daha erken başladığını ve daha gelişmiş olduğunu şöyle anlattı:

“Güney Kazakistan’da türbe ziyaretine gittiğiniz zaman orda her şey mevcuttur. Çoğu türbelerin yakınlarına gelen misafirler için evler inşaat edilmiş: evin içinde gaz, kömür, eşyalar, döşek ve gerekçelerin hepsi bulunmaktadır. Ziyaret ederek gelenler bu eşyaları kullanıyorlar, sonra aldığı yere bırakıyorlar. Maalesef, bizim Akmesid’te Yedi evliya mezarında gelen kişiler için gerekçelerden hiçbir şey bulamazsınız. Bizde de artık Güney Kazakistan’daki gibi yapmak lazım.” Tatu Bey’in Güney Kazakistan’daki evliya ziyaretleri konusunda söyledikleri bölgede yapılan araştırmalarla da kanıtlanmaktadır. Bruce Privratsky’nin bağımsızlığın ilk yıllarında gerçekleştirdiği çalışması bu konuyu ele alan önemli çalışmalardan biridir.³⁴⁵

Jezkazgan bölgesindeki ünlü evliya türbelerinden biri de Koylıbay Evliya türbesidir.³⁴⁶ Evliya türbesi, Dulıgalı Camisinin 20 km güneyinde bulunuyor. Koylıbay ünlü bir evliya, kâhin ve kobız oyuncusuymuş. Bölge halkı evliyayı “*Kazak evliyalarının evliyası*” olarak kabul ederler. 15. yüzyılın sonunda doğmuş ve 16. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede evliya olarak tanınmış olan Koylıbay’ın rüyasında Dede Korkut’tan vasiyet (ilham, bata) aldığı söylenir. Hayatı mucizelerle doludur ve bunlardan biri de evliyanın kobızıyla ilgilidir. Yerel efsanelere göre Koylıbey, kobızını büyük bir at yarışına katmış ve yarış başlamadan önce ağaca bağlamış. Yarışın tozu görününce Koylıbey kılıcını alarak kobızıyla sarın (kutsal müzik) çalmaya başlamış ve aniden rüzgâr eserek fırtına başlamış. Atlar fırtınanın içinde kaybolmuş. Daha sonra fırtına dinmiş, atlar da tekrardan görünmeye başlamış ve at sürüsünün önünde Koylıbay’ın kobızı geliyormuş. Böylece Koylıbay’ın kobızı at yarışını kazanmış.

Uludağ kasabasından mülakata katılan Kali Bey (1959 doğumlu) evliya türbeleri ve kutsal yerlere yaptığı ziyaretler hakkında anılarını şöyle paylaştı:

“Ben dini eğitim almadan önce gezmediğim türbe kalmadı (Kazakistan’da). Uludağ bölgesindeki evliyaların türbelerini ziyaret ettikten sonra Türkistan bölgesinin evliya türbelerini ziyaret ettim. Mekke’deki Zemzem pınarıyla bağlantılı olan Ukaşa Ata pınarından

345 PRIVRATSKY, B. (2001), *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*, Surrey: Curzon Press.

346 EKİMBAYEVA, ŞAUENOVA 2019: 168-169.

su içmek, Türkistan bölgesine 'küçük hacca'³⁴⁷ gitmek beni çok etkiledi ve İslam'la bağımın daha sıkı olmasına sebep oldu. Evliya ziyaretlerine gittikten sonra camiye gitmeye başladım ve daha sonra dini eğitim de aldım.”

1.4. Alternatif Hafıza 1: “Yesevi Yolu” Hareketi

Kazakistan'ın 1991 yılındaki bağımsızlığından önce Kazak topraklarında bağımsız devlet kurma çabasını somutlaştırmaya çalışan Alaş hareketi idi. Bu nedenle bağımsızlığın ilk yıllarında Kazakistan yöneticileri kendi siyasetlerinde Alaş hareketi tarafından yapılan işleri örnek almaya çalıştı. İlk dönemlerde Alaş liderlerinin din konusundaki tutumu bağımsız Kazakistan siyasetçilerinin din konusundaki siyasetini belirledi. 1987 yılında Alaş partisine katılan Şakarım Kudayberdiuli rehabilite edildi, 1994 yılında Alaş kadısı olan Gumar Karaş'ın “*Zamana*” isimli çalışması yayınlandı³⁴⁸ ve daha sonra Şaymerden Kosşıgululu da Alaş liderlerinden biri olarak anılmaya başlandı. 2010'dan başlayarak Saduakas Gilmani'nin çalışmaları Avrasya Milli Üniversitesinde bulunan Alaş Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmıştı.³⁴⁹

Alaş liderlerinin dini tutumu mülakata katılan kişiler için de bir örnek oluşturuyordu. Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu), eşinin Alaş Partisi liderlerinin son temsilcilerini gördüğünden dolayı iyi bir dindar olduğu görüşündeydi. Kalampır Hanım, Alaş'lılar hakkında şu görüşte idi:

“Alaşlılar dinden vazgeçemediler. Mümkün o dönem dinin etkisini biraz azaltma da doğru çözüm olmuş olabilir (1906-1919 yıllarından bahsediyor), bilemiyorum?! Alaş'lıların çoğu (Büyük Terör döneminde) kolay gittiler (hayatlarını kaybettiler) ve böyle gitmelerine onların din konusundaki tutumları sebep olabilir diye düşünüyorum. Biz bugün bunun sebebini bilemiyoruz: hala onların hayatı yeterli derece araştırılmadı. Alaş'lıların devlet ve milliyet konusunda yazdıkları insani haysiyet konusundan çok doğru ve tam tutunacak yol. Onlar eserlerinde din hakkında açık yazmıyorlarsa da - bütün görüşleri, çözümleri - hepsi dinden kaynaklanıyordu (İslamiyet'ten). Alaşlılar dinden ders alarak devleti kurmak istediler ve yönlendirmek istediler. Ancak düşündüklerini sona erdiremediler.” Kalampır Hanım, Kazakistan'ın günümüzde de din konusunda Alaş modelini kullanmaları gerektiği görüşündeydi. Mülakata katılan kişilerden Kaldıbek aksakal (Astana, 1949 doğumlu) ve

³⁴⁷ Kazakların arasında Türkistan bölgesine ziyareti “Küçük hac” olarak adlandıran kişiler bulunuyor.

³⁴⁸ KARAŞ, G. (1994), Қараш, Ғ. *Замана*, Алматы: “Ғылым” баспасы.

³⁴⁹ TLEŞOV, KAMZABEKULI 2014: 280.

Rüstem Bey (Jezkazgan, 1990 doğumlu) de Alaş liderlerinin din konusunda sunduğu çözümlerin bugünkü Kazakistan için bir örnek oluşturması gerektiğini savunuyorlardı. Onlar da - Kalampır Hanım gibi- dinin siyasetle karışmaması gerektiğini ve laikliğin katı yorumunu benimsiyorlardı.

Ancak bu görüş Orta Asya'da bulunan post-Sovyet bölgelerinde ilk İslami hareketlerin ve partilerin ortaya çıkması ve teşkilatlanmasından sonra değişmeye başladı. Post-Sovyet bölgelerinden ilk kez Tacikistan'da 1991 yılında Tacikistan İslami Rönesans Partisi (TİRP) kuruldu. Parti post-Sovyet devletlerinde var olan tek İslami parti idi ve 2015 yılına kadar İslamcı bir siyasi parti olarak kaldı. Daha sonra 1998 yılında şeriat hükümlerine uygun bir devlet kurma çağrısıyla Özbekistan'ın İslami Hareketi (ÖİH) kurulmuştu. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Karimov'un rejimi tarafından yapılan baskılardan dolayı hareket hızlı bir şekilde kapatıldı ve yandaşlarının çoğu hapse atıldı. Orta Asya'da böyle dini hareketlerin ve siyasi partilerin ortaya çıkması Sovyetlerden sonra bölgede oluşan yeni siyasi rejimler için tehlike oluşturunuyordu³⁵⁰ ve Nazarbayev rejimi bu görüşün dışında kalmadı. Adı geçen hareketler Kazakistan devleti tarafından köktenci ve aşırı hareketler olarak tanıtıldı ve devlet yöneticilerinin din konusunda daha dikkatli davranmalarına neden oldu. 1993'ten başlayarak 2001'e kadar Kazakistan toplam 10 bin askeri Tacikistan'a görev yapmak için yolladı³⁵¹ ve bu askerlerin belli bir kısmı köktenci hareketlerin post-Sovyet topraklarına sızmaması için Tacikistan-Afganistan sınırında görev yaptılar.

Bu yıllarda Kazakistan'ın Güney sınırlarında yanı sıra Hazar kıyılarında da durum tehlikeliydi. 1994-1996'da Birinci Çeçen Savaşı ve 1999-2009'da İkinci Çeçen Savaşı sırasında bu topraklarda Selefi ve Vehhabi hareketler Rusya iktidarı için büyük sıkıntılar yarattı. Rusya, bu meselelerin çözümü olarak Çeçenistan ve Dağıstan'daki tasavvuf hareketlerini desteklemeye başladı. Bu Kazakistan'ın da din alanında uyguladığı çözümleri etkiledi. 2000'lerden başlayarak devlet halk arasında İsmatullah tarikatı olarak tanınan 1997 yılında devlet kurumlarında kayıt yapan "Senim. Bilim. Ömür" derneğini desteklemeye başladı. Bu yıllardaki konuşmalarında Nursultan Nazarbayev de Hoca Ahmet Yesevi'nin ve "Yesevi yolunun" Kazak dindarlığının oluşmasında önemli bir yer edindiğini dile

350 KHALİD, A. (2007), *Islam After Communism: Religion And Politics In Central Asia*, London: University Of California Press: 140-160

351 İSENOV, T. (2019), Исенов, Т. Забытый батальон: Первые миротворцы РК до сих пор не имеют статуса участников боевых действий, Интернет газета Литер. <https://liter.kz/3415-zabytyy-batalon-pervye-mirotvortsy-rk-do-sih-por-ne-imeyut-statusa-uchastnikov-boevyh-deystviy/> adresinden alındı.

getiriyordu.³⁵² 1991 yılında Türkistan’da açılan Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi 2000’li yıllardan başlayarak Yesevi çalışmalarının merkezine dönüştürüldü. Bu üniversitenin kurucularından biri olan Mekemtas Mirzahmetuli, Yesevi araştırmaları konusunda önemli eserler yayınladı. Yesevi tarikatı önderlerinin 1917’de Türkistan bölgesinde vuku bulan Ekim Devrimi’ne kadar aktif olduklarını yazmaktadır³⁵³ ve Abay ve Şakarım’i Yesevi dünyasının bir parçası olarak görmüştür.³⁵⁴ Kazakistan tasavvufçularının aktif çalışmalarından sonra Ahmet Yegüneki, Meşhur Jüsüp Köpeyuli ve Pir Beket gibi kişilerin isimleri Kazakların arasında tekrardan canlanmaya başlandı. Yesevici ve şair Balmagambet Balkıbayuli’nin ismi 2002 yılında Satbayev şehrinde açılmış olan merkez camiye verildi. Tarikat saflarında Kazakistan’da din konusunu ele alan Omar Jaleluli, Sanjar Kerimbay ve Aynur Abdirasilkızı gibi araştırmacılar ve ideologlar çıktı.

Ancak 2000’li yılların sonunda hareket totaliter bir mezhep haline dönüşmeye başladı ve 8 Temmuz 2012’de “Senim. Bilim. Ömür.” derneği Doğu Kazakistan bölgesinin İhtisas Bölgeler Arası Ekonomik Mahkemesi tarafından aşırı hareket olarak tanındı ve faaliyetleri yasaklandı. Tarikatın lideri olan İsmatullah Mahzum ve ona en yakın kişilerden biri olan Sayat İbray hapis cezasına çarptırıldılar.

1.5. Alternatif Hafıza 2: “Ata Yolu” Hareketi

Kadim Türklerde ölen önemli kişilerin ruhları ‘*atalar*’ olarak anılmış, ruhları kutsal sayılmış, onların yaşayanları koruduğuna inanılmış ve ruhlarına senenin belirli dönemlerinde kurbanlar kesilmiştir. Türklerin arasında İslamiyet yerleştikten sonra eski inançları büsbütün kaybolmamış, tasavvufi bir anlayış içinde yerini özellikle yatır, türbe ve ziyaretgâh kültürüne terk etmiştir.³⁵⁵ Bağımsızlıktan sonra Kazakistan’da evliya türbeleri ve kutsal mekanlar ziyaretinin artmasıyla ve dini bilginin eksikliğiyle tekrardan atalar kültü canlanmaya başladı. Bu kültün Kazakistan’daki temsilcisi olan dernek ilk kez 1997 yılında devlet kurumlarında ‘Ak Yol’ derneği olarak kayıtlara geçmiş ve 2001 yılında ismini ‘Ata Yolu’ olarak değiştirmiştir. Derneğin kurucusu takipçileri tarafından ‘Ak oğul’ olarak adlandırılan Kıdıralı Tarıbayev’dir.

352 NAZARBAYEV, N. (2003), *Тарих толқынында*, Алматы: Атамұра баспасы: 112.

353 MIRZAHMET ULI, M. (2012), *Қазақ әдебиетіндегі сопылық таным (Kazak Edebiyatında Tasavvuf Düşünce)*, Алматы: ГИС-print: 18.

354 MIRZAHMET ULI a.g.e.: 101-155.

355 AYDINALP, H. (2010), “İslamiyet Öncesi Türk İnanç Sistemi ve Türklerin İslamlaşma Süreci”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, No 4 (Temmuz-Aralık): 145-166.

“Ata Yolu” derneğinin bütün faaliyetleri ‘akku’ (ak kuğu) ismi verilen bayanlar ve ‘sunkar’ (şahin) ismi verilen erkekler tarafından yürütülmekteydi. Akkular ve sunkarlar tedavi işlerini yapmak için ‘orda’ ismi verilen kendi merkezlerini kurdular. İnsanları hastalıklardan iyileştirmek, alkol ve madde bağımlılığı gibi kötü alışkanlıkları rehabilite etmek ve insanların ‘yollarını’ açmak u derneğin ana faaliyetlerindendi. Orda’larda tedavi geleneksel yöntemleri ve ataların ‘bata’larını (desteklerini) ulaştırarak yapılmaktadır. Tedavi sırasında kırbaçlamak, döküm (kurşun veya balmumu), ateşle tedavi, üzerlik otu ile ‘temizleme’, dualar okuma, kutsal kaynakların suyunu içtirme (bazen evliya kaynaklarının suyu bulunmuyorsa suyu ataların mezarlarından getirilen topraklarla karıştırarak içtirme) yoluyla yapılmaktadır. Bu tedavilerden sonra akkular ve sunkarlar ataların ruhlarıyla ‘konuşmaya’, onlarla temas kurmaya başlarlar ve insanın geçmişinden, bugününden ve geleceğinden ‘bilgi’ verirler. Sonuç olarak kişiye belli bir atanın mezarını ziyaret etmesi için büyük ya da küçük kervanlara katılmaları tavsiye ediliyor.³⁵⁶

Kervan sırasında da akkular ve sunkarlar ataların ruhlarıyla (aruaq, Kazakça: әруақ) temas kuruyor ve kervana katılan kişilerden birkaçına ata mezarında gece kalmalarını veya kurban kesmelerini tavsiye ediyorlardı. Mülakata katılan kişilerden Tatu Bey (Uludağ, 1960 doğumlu) ‘Ata Yolu’ derneği tarafından organize edilen onlarca büyük ve küçük kervana katıldığını bildirdi. Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu) da derneğin organize ettiği 2 büyük kervana ve 2 küçük kervana katıldığını ve bir keresinde Ukaşa Ata’dan kurban kesme emirini aldığını beyan etti. Uludağ kasabasının sakini Kali Bey (1959 doğumlu) de bu tarz bir kervana katılan kişilerden biriydi. Özel sektör çalışanı olan Kayırcan Bey (Satbayev, 1993 doğumlu) ise kendi annesinin, babasının alkol bağımlılığından arınması için bu derneğe katıldığını ve bu dönemde aile içinde yer alan değişimleri anlattı. Kayırcan Bey’in anlattıklarına göre dernek babasına kötü alışkanlıklarını durdurma konusunda hiç yardımcı etmemiş ve ailesinin maddi sıkıntılar yaşamasına sebep olmuş.

“Ata Yolu” faaliyetleri halk sağlığına ve ruhani sağlığa getirdiği zarar sebebiyle 2009 yılında Astana şehrinin mahkemesinin kararıyla durduruldu.³⁵⁷ Fakat bugüne dek derneğin faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettirdiği bilinmektedir. Derneğin faaliyetleri Kazakistan’ın 9 bölgesinde: Doğu Kazakistan, Kuzey Kazakistan, Akmola, Aktöbe, Karagandı, Kostanay, Jambıl illeri, Astana ve Almatı gibi büyük şehirlerde aktiftir.³⁵⁸

356 ASTAHOVA L., BIGNOVA M., RILEV, D. (2018), *Новые религиозные движения*, Уфа: БГПУ: 78.

357 ASTAHOVA, BIGNOVA, RILEV a.g.e.: 78.

358 MUKHAMEDZHANOVA B., EVCHENKO E. (2014), *Государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан: Методическое пособие для преподавателей предмета “Основы*

1.6. Kazakistan’da İthal Hafıza Meselesi

Bağımsızlıktan sonra ilk yıllardaki dini arayışları Kazakların her türlü mezhepler ve dinlere katılmalarına sebep oldu. 1991 yılında Türkistan’da Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi, 1992 yılında Nursultan Nazarbayev ve Turgut Özal’ın girişimiyle Almatı, Kökşetau ve Kentau şehirlerinde Kazak-Türk liseleri açıldı. 1995 yılında dini eğitim almaları için Türkiye’ye 100 Kazakistanlı öğrenci gönderildi. Bu değişimlerden sonra Kazakistan’da Fethullah Gülen hareketi, Said Nursi’nin öğretileri ve Süleymancılar ortaya çıkmaya başladı. Türkiye’de etkili olan Nakşi öğretilerine bağlı Osman Nuri Topbaş taraftarları da Kazakistan’da faaliyetlerini sürdürmektedirler. Topbaş’ın eserleri Kazakçaya tercüme edilerek ve Kazak dilindeki ‘Rahmet Samalı’ dergisi cemaate ait ‘Hikmet’ yayınevinden yayınlanmaktadır.³⁵⁹ 2012 yılından başlayarak Fethullah Gülen’in kitapları devlet tarafından yapılan incelemeler sırasında olumsuz değerlendirilerek dağıtılması yasaklandı. Türkiye’de yer alan 15 Temmuz 2016 darbesinden sonra Kazak-Türk liseleri kapatılarak yerine ‘Bilim ve İnnovation’ liseleri açıldı. Ağırlıklı tasavvuf hareketleri olan Türkiye kaynaklı dernekler Kazakistan’da faaliyetlerini aktif olmasa bile sürdürmeye devam etmektedir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında Kazakistan, din meselesini çözebilmek ve din konusunda uzmanlar hazırlamak için 1992-1997 yıllarda Kahir’de bulunan el Ezher Üniversitesine 100, 1995 yılında Mısır’a 80, Pakistan’a 20 öğrenci gönderdi. 1992 yılında Güney Kazakistan Arab Üniversitesi, 1998 yılında ‘Kuveyt Sosyal Reformlar Toplumu’ (KSRF) yardımlaşma fonu açıldı. KSRF 1999 yılında Kazak-Kuveyt Üniversitesinin temelini attı. Kuveyt el-Babtain fonu Çimkent’te Abdülrahman Saudi Abdülaziz el-Babtain el-Kuveyt’i ‘Doğu Araştırmalar Merkezini’ açmıştı.³⁶⁰ Katar Derneği (Katar Charity Society) ise Arapça eğitim veren yatılı okullar kurmuş ve gençler için Ürdün, Tunus, Mısır ve Fas’tan hocalar getirerek Arap dili yaz kurslarını açmıştır. Ancak devlet kurumları tarafından yapılan incelemelerde Arap dili dersi olarak belirlenen derslerde ‘Müslüman Kardeşler’ gibi teşkilatların üyeleri tarafından dini eğitim verildiği tespit edilmiş ve eğitim verenlerin çoğu sınır dışı edilmiştir.³⁶¹

религиоведения”, Астана: Научно- исследовательский и аналитический центр по вопросам религии: 188.

359 TOKTAROVA 2021: 92.

360 KERİMBAY, vb. 2021: 329.

361 TOKTAROVA 2021: 93.

Bağımsızlıktan sonra Kazakistan'da Vehhabi ve Selefilik düşünceleri hızlı bir şekilde yayılmaya başladı ve 2005-2011 yılına gelindiğinde güçlü bir şekilde kemikleşti.³⁶² Bu konuda en büyük sıkıntı Batı Kazakistan'da yaşandı. Vehhabi ve Selefi grupların ana faaliyetleri sosyal medya üzerinden yapılıyordu.³⁶³ Halkın din konusundaki düşük bilgisi bu düşüncelerin hızlı yayılmasına sebep oldu. Bu yıllarda halk arasında “Vehhabi camileri” olarak adlandırılan köktenci düşünceleri yayan merkezler ortaya çıkmaya başladı. Bu tür camilere örnek olarak Satbeyev'de Saduakas Oşakulı Cami ve Astana merkeze bulunan Şubar Cami verilebilir. Dini eğitim alma maksadıyla giden halk Vehhabi ve Selefi düşüncelerin etkisi altında kaldı. Bu etki 2011'lerde Suriye'de iç savaş patlak verdiği zaman zirveye ulaştı. Bu yıllarda Kazakistan'da bulunan Ekibastuz, Hromtau, Arkalık, Kentau gibi mono şehirler Selefi ve Vehhabi düşüncelerin yayıldığı merkezlere dönüştü. Ayrıca Kazakistan genelinde Satbeyev ve Jezkazgan bu konuda en büyük problem yaşayan bölgelerden biriydi.

Mukan aksakal (Jezkazgan, 1950 doğumlu), bağımsızlıktan sonra dini literatürün olmaması sebebiyle halkın çoğu kez Vehhabi ve Selefi kaynakları ve kitapları kullandıklarını bildirdi. Aksakalın dediklerine göre bu kitapları insanlar arabaların bagajlarını doldurarak camilerin yakınlarında ve pazarlarda dağıtıyorlarmış: *“Dinle ilk tanışmaya başlayan gençler bu işleri sevap olarak gördüler”*, diyordu, aksakal.

Uludağ kasabasının sakini Kali Bey (Uludağ, 1959 doğumlu) de bu dönem hakkında şöyle diyordu:

“İlk dönemlerde dışarıdan gelen herkese kapı (Kazakistan'ın) açık idi. Farklı cemaatler, mezhepler, farklı İslam fırkaları kendi kitaplarını dağıtmaya başladılar. Bu dönemlerde ateist toplumdan çıkmış olan halkın dini bilgisi düşük idi ve arada kişilerin yanlış başka dinin kitaplarını da İslam'ı kitaplar olarak okudukları oluyordu”.

Uludağ kasabasının sakini Dulat Bey (1972 doğumlu) bağımsızlığına kavuşan Kazakistan'da İslamiyet'i bilen insanların yetmediğini ve bu sebeple yurt dışına dini eğitim almaları için çok kişinin gönderildiğini söyledi. Bunların içinde ayrıca gençler, bu ‘yabancı’ düşüncelerin etkisinde kalarak döndüklerinden sonra Kazakistan'da Vehhabi ve başka da düşünceleri yaymışlardır. Mülakata katılan Abu Bey (Jezkazgan, 1976 doğumlu), ilk başta dini eğitimini Kazakistan'da Selefi ve Vehhabiliğin önemli vaizlerinden biri olan Darın

362 ABDRAŞEV, R.M. (2014), Абдрашев Р.М. “История ваххабизма в Казахстане” (Kazakistan'da Vehhabilik Tarihi), Вестник Сибирского юридического института МВД России, 4/17: 72-75.

363 ABDRAŞEV, R.M. (2016), Абдрашев Р.М. “Противодействие интернет-пропаганде экстремизма в Республике Казахстан”, Вестник Сибирского юридического института МВД России, 1/22: 58-62.

Mubarov'un videolarını izleyerek aldığını anlattı. Rüstem Bey (Astana, 1990 doğumlu) de okul döneminde Darın Mubarov'un vaazlarının kendisinin din hakkındaki bilgi edinmesinde önemli bir yeri olduğunu söyledi. Ayrıca Uludağ kasabasının sakini Nurlan Bey (1984 doğumlu) de Jezkazgan'da eğitim gördüğü dönemlerde Vehhabi ve Selefi görüşte olan kişilerin derslerine katıldıklarını anlattı.

Halk arasında Vehhabi ve Selefi düşüncelerin yayılması insanların aile bağlarının kopmasına da sebep olmuştu. Abu Bey (Jezkazgan, 1976 doğumlu) ve Rustem Bey (Astana, 1990 doğumlu) ilk başlarda Vehhabi ve Selefi düşüncelerin etkisi altında kalmaları sebebiyle aileleriyle büyük sıkıntılar yaşadıklarını anlattılar. Şugula Hanım'ın (Jezkazgan, 1968 doğumlu) yakın arkadaşı ailesiyle bu harekete katılmış ve akrabalarının içinde de Suriye savaşına katılarak hayatını kaybedenler olmuş. Uludağ kasabasının sakini Tatu Bey (Uludağ, 1960 doğumlu) Satbayev'de oturan uzak akrabalarından birinin (bayan) Selefi ve Vehhabiliğin etkisinde kalarak ailesiyle Suriye savaşına katıldıklarını, daha sonra bu bayanın kocasını savaşta hayatını kaybettiğini ve Kazakistan'a geri döndüğünü bildirdi. Tatu Bey arada Satbayev'e gittiğini ve şehirde bulunan iki camide de Vehhabi ve Selefilerin çok olduğunu ve yerli halkla iman ve ibadet konusunda tartıştıklarını söyledi. Satbayev şehrinin sakini Kusayın Bey (1964 doğumlu) de Selefilerle yerli camilerde akide ve ibadet konusunda sürekli tartıştıklarını bildirdi.

Camilerde yapılan doğal gözlem sırasında Astana, Jezkazgan ve Satbayev camilerinde Vehhabi ve Selefi görüşte olan kişilerin cemaat içerisinde ayrı bir grup oluşturduklarını görebilmek mümkündü. Hatta Astana'da Gilmani Camisinin girişinde Kazakistan din yasasına göre namazın Hanefi mezhebine göre kılınması gerektiği yazılan bir pankart bulunuyordu. Uludağ kasabasında ve Sarısu bölgesinin merkezi olan Jılandı köyünde Vehhabi ve Selefi görüşte olan kişilerin sayısı ise önemsiz derece düşüktü.

Bugün Kazakistan Cumhuriyeti topraklarında mahkeme kararıyla yasaklanan 19 terör ve köktenci hareketleri bulunmaktadır. "El-Kaide", Doğu Türkistan İslâmî Hareketi, Özbekistan İslâmî Hareketi, Asbat El Ansar hareketi, Müslüman Kardeşler Cemiyeti, Taliban, Orta Asya'nın Mücahitler hareketi, Laşkari Tayyiba örgütü gibi toplamda 14 İslami hareket Yüksek Mahkeme ve yerli mahkemeler kararıyla yasaklanmış bulunuyor.³⁶⁴

Astana büyükşehri, Jezkazgan ve Satbayev şehirleri, Uludağ kasabası ve Jılandı köyünde doğal gözlem sırasında camilerde bulunan kitaplara da göz atıldı. Cami kitaplığında

364 MUHAMEDJANOVA, EVCHENKO 2014: 167-168.

bulunan kitaplar Kur'an-ı Kerim'in Arapça nüshasından, hadislerden (genelde Buhari), Arapça öğretim kitaplarından, Kur'an-ı Kerim'in Kazakça ve Rusça çevirilerinden, Peygamber (sav) hayatı hakkında kitaplardan, cenaze işlerini öğreten kitaplar ve broşürlerden, aile ilişkisi meselelerini konu alan kitaplarından ve KMDİ tarafından yayınlanan çeşitli kitaplardan oluşuyordu. Jezkazgan'ın Ahmet İşan Orazayulı camisinde bulunan kitapların arasında Said Nursi'nin bir tane kitabı, Astana'daki Farabi camisinde Fethullah Gülen'in bir tane kitabı bulunuyordu. Astana'daki camilerde bulunan kitaplarda cami mührü bulunuyordu ve Fethullah Gülen'in yukarıda söylendiği kitabında böyle bir mühür bulunmuyordu. Bu sebeple kitabın camiye ziyarete gelen birileri tarafından dışarıdan getirilmiş olabileceği düşünüldü.

1.7. Vekil Hafıza: Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ)

Leger, belirli mezhep veya tarikatlara ait simgesel bir vurgunun, kolektif kimliğin sembolik bir boyutu olarak hafıza zincirini gösterme, devam ettirme ve güçlendirme düşüncesiyle aracılık ettiği yerlerde 'etnik din' kavramının bu durumun gerçekliği ile daha iyi uyuştuğunu belirtmektedir.³⁶⁵ 2005-2011 yıllarda Kazakistan'da halk arasında Vehhabi ve Selefi hareketlerin etkisinin artması devletin Kazaklar için 'etnik din' olan İslam'ın Hanefi mezhebini güçlendirmesine sebep oldu. Bunu devlet tarafından "öteki" İslam imajı oluşturularak '*İslam'ı millileştirme*' olarak görenler bulunsada³⁶⁶ bu devlet tarafından Kazakistan'da bulunan ithal hafıza meselesini çözmenin bir yolu idi.³⁶⁷

Kazakistan Cumhuriyeti, 11 Ekim 2011 yılında "Dini Hizmetler ve Dini Dernekler Hakkında" yasasını (No483-IV) kabul etti. Yukarıda söylendiği gibi yasaya göre devletin kurulmasında ve onun tarihi gelişiminde Hanefi mezhebindeki İslam'ın ve Rus Ortodoksluğunun önemi tanındı. Yeni yasa ithal hafıza meselesini çözmek için de bazı kurallar ortaya atmış oldu.

Yeni yasanın 6. bölümüne göre her türlü dini literatürün din araştırması konusunda uzmanlaşan kişiler tarafından incelenmesi ve dağıtımına izin verilmesi gerekiyordu. Şahsi kullanım dışında yurt dışından 1 taneden fazla getirilen dini eserler de incelenmeye tabi tutuluyordu. Yasanın 9. bölümüne göre dini eserler ve dini içerikli diğer materyallerin sadece ibadethanelerde, dini derneklerin eğitim kuruluşlarında dağıtılmasına izin veriliyordu. Kitapları baskıya hazırlamak, yayımlamak ve dağıtmak sadece dini incelemenin olumlu

365 LEGER 2015a.

366 MIHAYLOV, TERNYEV 2020: 246-268.

367 TOKTAROVA 2021: 86-87.

sonuçlarından sonra devlet tarafından tanınan dini dernekler tarafından yapılabilirdi.³⁶⁸ Bu inceleme 1 ay sürüyor ve gerekçesine göre 2 aya kadar uzatılabilirdi. İncelenmeler sırasında Kazakistan'da Vehhabi ve Selefi içerikli olan literatürlerin çoğu yasaklandı ve dağıtımı durduruldu. Böylece Kazakistan'da dini literatür konusundaki bütün işler KMDİ bünyesine geçti.

2011 yılından başlayarak KMDİ Hanefi mezhebi ve Maturidi Akidesini ele alan çalışmalara odaklandı. Ancak bu çalışmalar Kazakistan'da ithal hafıza meselesini acil bir şekilde çözme için mümkün kılmadı. Genel halkın dini eğitim seviyesinin düşük olması devleti bu meseleye yeni bir çözüm üretmeye mecbur etti. 2013 yılından başlayarak KMDİ tarafından “Geleneksel din” (Destürlü din) kavramı ortaya atıldı. Bu yukarıda söylendiği gibi “etnik din” veya “İslam'ın milliyetleştirilmesi'ne” benziyordu. Böylece bu dönemden başlayarak Kazakistan'da İslam'ın Hanefi mezhebi “geleneksel din” ilan edildi ve Kazakistan sınırlarında KMDİ “geleneksel dinin” tek temsilcisi haline geldi. İdare yurt dışından gelen İslami kurumlarla iş birliği ve yardımseverlik konularını tamamen kendi kontrolüne almaya başladı. Böylece devlet seküler olan tutumunu değiştirmeden KMDİ'yi desteklemeye koyuldu.

KMDİ'nin resmî sitesi olan muftiyat.kz'de idare, kendi tarihçesini 1906 yılında Verniy (şimdiki Almatı) şehrinde yapılan Türkistan Müslümanlarının ilk kuruluş toplantısından başlatmaktadır.³⁶⁹ 1943 yılında SADUM'un kurulmasıyla Kazakistan'da Taşkent'e bağlı bir Kaziyat kurulmuştu. Kaziyat'ı 1946-1952 yılları arasında Tatar kökenli Abd Al-Gaffar Şamsutdinov, 1952-1972 yılları arasında Saduaqas Ghilmani, 1972-1979 yılları arasında ise Yahya Hacı Beysenbayulı yönetti. 1990 yılına kadar Taşkent'e bağlı kalan Kaziyat aynı yılın 12 Şubat'ında kendi başına KMDİ olarak kuruldu ve idarenin baş müftülüğüne Retbek Hacı Nısanbayev geçti. 2000 yılında KMDİ 3. kurultayı sırasında Nısanbayev'in yerine Prof. Dr. Absattar Derbisali geçti. Ondan sonra sırasıyla Mayameroev Yerzhan Malgazyuly (2013-2017) ve Serikbay Satıbaldiyuly Oraz (2017-2020) baş müftü olarak seçildiler. 7 Şubat 2020'de Astana'da gerçekleşen Kazakistan Müslümanlarının 9. Olağanüstü Kurultayı'nda Ötpenov Nauryzbai Taganuly baş müftü olarak seçildi ve bugüne kadar görevini devam ettirmektedir.

KMDİ tarafından “din ve gelenek” konusunu ele alan ilk çalışma 2013 yılında yayınlandı. “Din ve destur” (Din ve gelenek, Kaz.: “Дін және дәстүр”) kitabında

368 Қазақстан Республикасы “Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы” Заңы (“Dini Hizmetler ve Dini Dernekler Hakkında”), 11/10/2011, No 483/IV, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483> adresinden alındı.

369 Kazakistan Müslümanları Dini İdaresinin Kısa Tarihi. (2022), *Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қысқаша тарихы*, <https://www.muftiyat.kz/kk/kmdb/> adresinden alındı.

*KMDİ'nin baş müftüsü olan Mayamerov Yerzhan Malgazyuly şöyle yazıyordu: “Bundan sonra milliyet hafızasında unutulmaya başlayan ruhani değerleri tekrardan canlandırmanın zamanı geldi. Bu konuda biz, Kazak dini geleneğine dışarıdan yeni şeyler katmıyoruz: eski dönemlerde bahadır babalarımızın yol gösterdiği, daha sonra zor günlerde unutulmaya başlayan gelenekleri bularak, onları tekrardan değerli yola çevirmeye (canlandırmaya) çalışıyoruz.”*³⁷⁰ Böylece Kazak gelenekleriyle bağdaştırılan “geleneksel din” kavramı ortaya atıldı ve Kazak geleneklerini terslemek “yanılsama” olarak tanınmaya başlandı.³⁷¹ Bu kavramın önemli temsilcilerinden biri olan Aynur Abdirasilkızı dini gelenekleri canlandırmak – radikal ideolojilerin yayılmasını önlemede önemli olduğu görüşündeydi.³⁷² Alau Adilbayev ise ‘İslam Şeriat’a karşı gelmeyen gelenekleri yasaklanmadığının’ altını çizerek bu geleneklerin dinin önemli parçalarından biri olduğu kanaatindeydi.³⁷³ Daha sonra bu kavramın güçlenmesinde Mukan İsahan, Erşat Ongarov ve Erkimbek Şohayev’ler de önemli emekler verdi.

Din ve gelenek meselesini halk arasında anlamlı kılmak için 2013 yılından başlayarak Astana’da bulunan Din Meseleleri Bilimi Araştırma ve Analiz Merkezinde (DAAM, Kaz.: F3TO) Bilgi ve Savunma Grupları (BSG, Kaz.: AHT) kuruldu.³⁷⁴ BSG grupları din alanında faaliyet gösteren devlete bağlı araştırma ve analiz merkezlerinin çalışanları, din alanında çalışan uzmanlar ve KMDİ bağlı imamlar ve cami çalışanları (dinleyici kitlesine göre Ortodoks papazları da katılabiliyordu) olmak üzere toplam 3-4 kişiden oluşuyordu. BSG, halk arasında geleneksel dinin ne olduğunu anlatmak için yerli pazarlardan başlayarak devlet kurumlarına kadar dersler organize ediyordu. Sonuçta bu çabaların olumlu sonuçlar verdiği söylenebilir. Mülakata katılan kişilerin de din hakkında konuşurken ‘geleneksel din’ kavramını kullanmaya dikkat ettiklerini görmek mümkündür ve din konusunda ortaya çıkan herhangi bir meselede KMDİ’ye başvurmaya çalıştıklarını görülmüştür.

BSG işlerinin aktifleşmesi ve genel halkın din konusunda KMDİ’ye başvurmaya başlaması idare çalışanlarının dini eğitim seviyesini yükseltme işlerini yola koymasına sebep oldu. 1991'den beri Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi altında imamların eğitimi için

370 MALGAJIULI, E. (Ed.) (2013), Малғажыұлы, Е. Дін және дәстүр (Din ve Gelenek), Алматы: 3.

371 MALGAJIULI a.g.e.: 11.

372 ABDIRASILKIZI, A. (2014), Әбдірәсілқызы, А. Дін. Дәстүр. Дәуір (Dim. Gelenek. Dönem): Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар, Алматы: Баспалар үйі: 37-49.

373 ADILBAYEV, A. (2019), Әділбаев, А. Дәстүрлі дін негіздері мен салт-дәстүр құндылықтары, Түркістан: 58.

374 Bknz: ANT gruplarını hakkında: ШЛИМОВА, Г., vb. (2013), Шлымова, Г.Е. Дін мәселелері жөніндегі ақпараттық-насихат топтарының қызметін ұйымдастыру және пәрменділігін бағалау. Қазақ және орыс тілдерінде, Астана: Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігі.

Yüksek İslam Enstitüsü, 2001'den beri Almatı'da Nur-Mübarek Üniversitesi faaliyet gösteriyordu. Ülkede 9 medrese koleji ve KMDİ'ye bağlı İmamların İleri Eğitim Enstitüsü gibi dini eğitim veren yeni kurumlar açılmıştı.³⁷⁵ Ancak 2013 yılından başlayarak bu işler daha güçlenmeye başladı. İdare seminerler ve dersler organize ederek yerli mollaların ve imamların dini bilgisini arttırmaya başladı. Bu yıllarda Almatı'da bulunan Nur-Mübarek Üniversitesi “geleneksel din” konusunu ele alan ve KMDİ için kadrolar hazırlayan bir merkeze dönüştürüldü.

Mülakata katılan kişilerden Dulat Bey (Uludağ, 1972 doğumlu), son yıllarda KMDİ'nin “yabancı” dini mezhepler meselesini çözmede hızlı ilerlediği görüşündeydi ve kendisinin de idare tarafından organize edilen seminerlere ve derslere katıldığını bildirdi. Abu Bey (Jezkazgan, 1976 doğumlu), “yanlış yolda” olduğunu anladıktan sonra KMDİ'ye bağlı medreselere giderek dini eğitim almış ve Vehhabi ve Selefi düşüncelerden arınmış. Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu), dine döndüğü ilk dönemlerde dini eğitimi olmaması sebebiyle sıkıntılar yaşamış ve sonra KMDİ tarafından kurulmuş olan Kökşetau Medresesinde dini eğitim almış. Mülakata Sovyetler kuşağından katılan 3 kişi medreselerde ve 4 kişi cami imamlarından dini eğitim aldıklarını söylediler. Bağımsızlık kuşağında 10 kişiden 3 kişi medreselerde, 1 kişi cami imamından, 1 kişi ise Mısır ve Türkiye'ye giderek yüksek dini eğitim aldığını söyledi.³⁷⁶

“Dinî konularda bir sorunla karşılaştığınızda bu sorunu nasıl çözmeye çalışırsınız?” sorusuna mülakata katılan toplam 35 kişiden 26'sı camilere ve cami imamlarına giderek danıştıklarını bildirdiler. Bu konuda son yıllarda camilerin dini bilgi edinmenin merkezine dönüştüğü ortadaydı. Astana'da bulunan Gilmani Camisinin girişinde din konusunda soru sormaya gelenler için ayrı bir oda ayrılmıştı. Jezkazgan ve Satbayev Camilerinde bu meseleler için cami önünde inşa edilen ayrı bir bina bulunuyordu. KMDİ çalışanları genel halkın sorularını (fetva konusunda da) site üzerinden ve telefon aracılığıyla cevaplıyorlardı. Mülakata katılanlardan 4 kişi dinî konularda sorularla karşılaştıklarında cevaplarını kendileri bulabildiklerini, 2 kişi ise bu konuda danıştıkları başka kişilerin bulunduğunu söylediler. İbragim Bey (Astana, 1962 doğumlu) anne dilinin Rusça olması sebebiyle imamların dediklerini anlama konusunda sıkıntı yaşadığını bildirdi. Mülakata katılan bayanlar bağımsızlığın ilk yıllarında camilerde kadın cemaatlerinin bulunmaması sebebiyle dini bilgi

375 RUDOV, G. (2014), Рудов Г.А. “Ислам в Центральной Азии: масштабы и перспективы влияния”, Научно-аналитический журнал “Обозреватель”, 6/293: 57-66.

376 Böylece Sovyetler döneminde doğmuş kişilerden 7'si herhangi bir dini eğitim almış, bağımsızlık kuşağından ise 5 kişinin dini eğitimi bulunuyordu.

edinme konusunda sıkıntı yaşadıklarını bildirdiler. Bu sebeple 2000'lerin başlarında bayanlardan 1 kişi Ata Yolu hareketine, 1 kişi Vehhabi ve Selefi cemaatlere, 1 kişi ise İsmatullah tarikatının mensuplarına başvurduklarını söylediler. 2011 yılına kadar KMDİ'nin içinde kadın cemaatleri ve kadın vaizler bulunmuyordu. Vehhabi ve Selefi düşüncelerin kadınların arasında da hızlı bir şekilde yayılması KMDİ'nin kadın cemaatlerini açmasına neden oldu. Mülakata katılan hanımlardan Kadişa Hanım (Astana, 1944 doğumlu) kadın cemaatlerine sürekli katıldığını, Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu) ise 2015 yılında katıldığını ve son 3-4 yıl sağlığından dolayı katılamadığını, dini konularda sorusu çıktığı zaman dini eğitimi olan akrabasına sorduğunu söyledi.

KMDİ 2013'den başlayarak kendi bünyesinde çalışan vaizleri de desteklemeye başladı. Bunların belli bir kısmı bugünlerde sosyal medyada da aktif çalışmaktadır. Mülakata katılan kişilere günümüzde yaşayan hangi din alimlerini tanıyıp tanımadıkları sorulduğunda çoğu kez sosyal medyada popüler olan KMDİ vaizlerini tanıdıklarını söylediler. Toplam 35 kişiden 6 kişi Sariağaç medresesinin kurucusu olan rahmetli Abdugappar Smanov'un, 6 kişi bu medresenin ilk mezunlarından biri olan Arman Kuanışbayev'in, 5 kişi Kaldıbek Alıpbayulı'nın, 4 kişi Aybek Omarov'un, 3 kişi Erşat Ongarov'un ve 3 kişi de Ersin Amre'nin vaazlarını dinlediklerini söyledi. Yabancı vaizlerin içinde en popüler olanı Moskova Cuma Camisinin imam yardımcısı Şamil Alyauddinov idi. Mülakata katılan 2 kişi onun vaazlarını dinlediklerinden bahsetti. Mülakata katılan kadınların erkek vaizlerin vaazlarını dinlemedikleri ortadaydı. Bunların arasında 3 kişi KMDİ'nin bayan vaizi olan Akböpe Kanatkızı'nı, 2 kişi ise idareyle hiç alakası olmayan ozan Aynur Tursınbaykızı'nı dinlediklerini söylediler. Vaaz konusunda KMDİ erkek vaizleriyle karşılaştığında kadın vaizlerin daha az aktif olduğu görülmektedir.

Yukarıda söylendiği gibi 2011 yılındaki yeni din yasasından sonra Kazakistan'da İslami içerikli eserleri yayınlama işleri tamamen KMDİ bünyesine geçmiştir. Günümüzde KMDİ, "İman" dergisini ve "Munara" gazetesini yayımlamaktadır. Dergiye yıllık abonman olma ücreti 3500 tenge (140 TL), "Munara" gazetesine abonman olma ücreti 2198 tengedir (87 TL). Dergi de gazete de yerli camilerde veya Kazposta postaneleri aracılığıyla dağıtılmaktadır. Mülakata katılan kişilerden Kadişa Hanım (Astana, 1944 doğumlu), Zeynep Hanım (Astana, 1952 doğumlu), Kali Bey (Uludağ, 1969 doğumlu), Kusayın Bey (Satbayev, 1964 doğumlu), Dulat Bey (Uludağ, 1972 doğumlu), Tatu Bey (Uludağ, 1960 doğumlu) ve Muhammed Bey (Astana, 1970 doğumlu) bu dergi ve gazetenin herhangi birine (ya da ikisine de) abonman

olduklarını ve sürekli okuduklarını bildirdiler. Gençlerin ise daha çok elektronik kaynakları tercih etmelerinden dolayı bu dergi ve gazeteyi okumadıkları görülmüştür.

2011 yılındaki yasadan sonra dini literatür sadece yerli belediyeler ve köy muhtarlıklarının belirlediği yerlerde satılabilmektedir. Astana’da Gilmani Camisinin yanında dini eserler satan birkaç dükkân bulunmaktadır. Ancak dükkanlara ziyaret esnasında dini literatür konusunda çeşitlilik olmadığını görmek de mümkündür. Devlet tarafından dağıtılmaya ve satılmaya izin verilen kitaplar arasında Kur’an-ı Kerim’in Arapça nüshasının dışında Kur’an-ı Kerim’in Rusça ve Kazakça tercümeleri, Sahîh-i Buhârî, Peygamber (sav) hayatı hakkında birkaç kitap, ibadet, iman ve cenaze konularını ele alan birkaç broşür ve aile ilişkileri konusunda yazılmış kitaplar bulunmaktadır. Dükkânda bulunan kitapların çoğu 2011’den önce yayınlanmış literatürlerin yeni baskılarından oluşmaktadır. Bu dükkanlarda KMDİ tarafından yayınlanan eserleri bulmak ise zordur.

1.8. Bağımsızlıktan Sonra Kazak Dini Hafızasında Yer Alan Değişimler

Bağımsızlıktan sonra dini bayramların kutlanması, evliya türbelerinin ve kutsal yerlerin ziyaretindeki artış ve camilerin sayısının artmasıyla dini nikah kıyanların sayısı da artmaya başlamıştır. Mülakata Sovyetler kuşağından katılanlardan sadece 2 kişi Sovyetler döneminde dini nikah kıydıklarını bildirdiler. Onlardan biri de Astana şehrinin sakini Kalampır Hanım (1947 doğumlu) idi. O dönemki Tselinograd’ta gerçekleşen bu töreni şöyle anlatı:

“Bizim komşu yaşayan Kazaklar ezan çağırarak çocuğa isim verirlerdi ve dini nikah keserlerdi. Eski camide Kamal molla diyen kişi vardı, kendisi benim bildiğim Akmolâ’da dini eğitimi var olan son kişi idi. O kişinin halk arasında ismi meşhur, eğitimi iyi derecede olan birisiydi. 1967 yılında bizim nikahımızı kesen o idi.”

Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu) Sovyetler döneminde nikahların ZAGS’larda kesildiğini bildirdi ve bunu mülakata katılan kişilerden Nurtay Bey (Jezkazgan, 1959 doğumlu) ve Ayazbek Bey (Astana, 1976 doğumlu) de kanıtlamış oldular. Ev hanımı olan Nurjamal Hanım (Jezkazgan, 1970 doğumlu) dini nikahını çocuk doğurduktan sonra 1991’de kıydırdığını, iş kadını olan Şugula Hanım (Jezkazgan, 1968 doğumlu) ise dini nikahını kayınbabasının hacca gitmesinden önce onun ısrarından dolayı 2000’lerde kıydırdıklarını söylediler. Erkek katılımcılardan Muhammed Bey (Astana, 1970 doğumlu) dini nikahını evlendikten 5-6 yıl sonra 1997’de kıydırdığını bildirdi. Mülakata katılan bağımsızlık

kuşağından 10 kişiden 8'i evliydi ve onlardan da 6'sı dini nikahlarını kıydırdıklarını bildirdiler. Günümüzde Kazakistan'da çoğu caminin dini nikah kıydırmak için ayrı odalara veya cami içinde ayrı yerlere sahip olduğunu görebilmek mümkündür.

Kazak toplumunda bugüne kadar ölümle ilgili “yedisi”, “kırkı”, “yıllık aşı” ve “Perşembe çayı” gibi merasimlerin hala önemini koruduğu söylenebilir. Mülakata katılan kişilerden hepsi bu merasimlere katıldıklarını söylediler, ancak içlerinde 14 kişi bu merasimlerin israfa da yol açtığını dile getirdiler (post travma). Mülakata katılan kişilerden 3'ü bu merasimlerin hiçbirinin İslam'da olmadığını söyleseler de gelenek olmasından dolayı katıldıklarını bildirdi. Ancak mezarlık konusunda kişilerin görüşlerinin yavaş yavaş değişmeye başladığını söylemek mümkündür, çünkü katılımcıların belli bir kısmı büyük bir mezar yapmanın israf olduğu görüşünü benimsiyorlardı. Kalampır Hanım'ın (Astana, 1952 doğumlu) eşi vefatından önce mezarını yüksek yapmamasını vasiyet etmiş. Kalampır Hanım halk arasında tanınmış birisi olduğu için eşinin mezarını vasiyet ettiği gibi yapmadığını ve sadece mezarı inşa eden kişilere mezarlıkta bulunan standart mezarlardan iki tuğla aşağı yapmasını söylediğini bildirdi. Bu sebeple mezarlığa gidildiği zaman eşinin mezarının başka mezarlardan biraz kısa olduğunu söyledi. Aynı şekilde Şugula Hanım'ın (Jezkazgan, 1968 doğumlu) dindar olan dayısının vefatından önce ailesine mezarını küçük yapmasını vasiyet bırakmış. Tatu Bey (Uludağ, 1960 doğumlu), Abu Bey (Jezkazgan, 1976 doğumlu) ve Muhammed Bey (Astana, 1970 doğumlu) de yüksek mezar yapmanın israf olduğu görüşünü paylaşıyorlardı. Bu görüşe sahip kişilerin camilerle bağları sıkılaştıkça Sovyetler döneminde ortaya çıkmış olan bu geleneklerin Kazak “geleneksel” dininin bir özelliği değil, daha çok Sovyetler baskısından dolayı dini hafızayı canlı tutmak için oluşturulmuş halkalar olduğu anlaşıyordu.

2. Kazak Dini Hafızasında Oluşmuş Travmalar

2.1. Gömülmeyenler ve Hayaletler

Genel olarak iki çeşit travmadan söz etmek mümkündür: ilki biyolojik, ikincisi toplumsal kaynaklı travmadır.³⁷⁷ Kolektif travmada, toplumsal hafıza önemli bir yere sahiptir. Korkunç bir felaketten sonra toplumun hafızasında derin bir travma oluşur. Bu durumda travmanın unutulması zordur ve travma ne kadar şiddetliyse, geçmişin hatıraları bugünün algısını da o kadar fazla etkilemektedir.³⁷⁸ 20. yüzyıl Holokost'a, Stalin başlatan Büyük

377 YOUNG, A. (1996), “Suffering and the Origins of Traumatic Memory”, *Daedalus*, 125/1 (Winter): 245-260.

378 ŞNİRELMAN, V.A. (2021), “Травматическая память: подходы к изучению и интерпретации” (*Travmatik Hafıza: Araştırma ve Açıklama Yöntemleri*), Сибирские исторические исследования, No 2: 6-

Terör'e, Çin'deki Kültür Devrimi'ne ve Kamboçya Soykırımı'na tanıklık etti. Bu olayların hepsi sosyal bilimler alanındaki bilim adamlarını travma konusunu ele almaya itti. İlk olarak travma üzerine çalışmalar Holokost'a odaklandı; siyaset ve kültür alanlarında yapıldı.³⁷⁹ Bu konu üzerinde sosyal filozoflar ve sosyologlar tarafından "Auschwitz'den sonra" dünyanın nasıl olması gerektiği tartışıldı.³⁸⁰ Travmatik hafızayı anlatmak için James V. Wertsch, "tekrarlanan hatırlama"(reexperiencing) (derin anılar) kavramını kullandı.³⁸¹ Bu kavrama göre derin travma geçirmiş toplum, acı dolu anılardan kurtulamıyor, anılara tekrardan dönmeden duramıyor ve yaşanan olayın üzerinden uzun zaman geçse de sanki kendini tekrardan o olayı yaşıyormuş gibi hissedebilmektedir. Bu tür toplumlar, yaşanmış deneyimlerin dehşetini, vicdan azabını veya suçluluk duygusunu hissedebilmekte ve bazı durumlarda intikamcı veya şovenist düşüncelerin etkisi altında kalabilmektedirler. Bazı toplumlar sorumluluk duygusu hissederek yaptığı suçlara tövbe etse de bazıları yaptığı bu suçları unutmak arzusuna kapılabilir. Unutmak isteyen toplumlar bu isteklerini genelde hâkim siyasi kültürle açıklayabilmekte ve hâkim olan siyasi kültüre sadık kalan entelektüel elit iktidarın tarafını tutmaktadır.

Travma anısı, duygular ve psikolojik tepkiler düzeyinde korunur ve bazen mantıkla çelişir. Travma, genellikle travma anının ağırlaşmasına yol açabilir ve tarihsel olaylara seçici yaklaşımı geliştirir. Bazen olayların abartılmasına veya çarpıtılmasına (hafıza sapması) ve arada yer alan olayların reddedilmesine de neden olabilmektedir. Travma geçirmiş olan toplum, bu travmanın ağırlığından dolayı travmayı çalışarak hafızayı zorla bastırmaya, korkuya, şoka, dehşete, öfkeye, hiddete, kedere kapılabilir, intikam arzusunun ortaya çıkmasına, uzlaşmaya veya adaleti yeniden tesis etme arzusuna yol açabilir, ancak aynı zamanda bu travmayı yok sayarak inkâr etmeye ve hatta bilinçli bir şekilde tahrifat etmeye de sebep olabilir.³⁸²

Stalin iktidarı dönemindeki Büyük Terörü ele alan Alexander Etkind, post-Sovyet toplumlarını travma geçirmiş toplumlar olarak görmekte ve bu yerlerde "hayaletler

29.

379 KANSTEINER, W. (2004), "Genealogy of a Category Mistake: A Critical Intellectual History of the Cultural Trauma Metaphor", *Rethinking History*, 8/2: 193.

380 ALEXANDER, J.C. (2004). "On the Social Construction of Moral Universals: The "Holocaust" from War Crime to Trauma Drama", Alexander, J.C. (Ed.), *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California: 196–263.

381 WERTSCH, J.V. (2002), *Voices of Collective Remembering*, New York: Cambridge University Press: 46–51.

382 ETKİND 2016; ASSMANN, A. (2014), *Длинная тень прошлого (Der Lange Schatten Der Vergangenheit). Мемориальная культура и историческая политика*, (Пер. Б. Хлебников), Москва: Новое литературное обозрения: 147–195.

hafızasının” ortaya çıktığını belirtmektedir. Etkind, bu konuda antropolog Catherine Verdery'nin çalışmalarına atıfta bulunmaktadır. Verdery, birçok toplulukta gerçekleştirilen cenaze törenlerinin, bu toplulukların yaşayan üyeleri ile ataları arasındaki doğru ilişkiyi belirlediğini yazmaktadır. Ölülerle hangi temasın “doğru” olduğunu söylemek zordur ancak yanlış davranışların ölüler için adil olmadığı ve yaşayanlar için tehlikeli olduğu konusunda herkes hemfikirdir.³⁸³ “Ölülere” adil davranılmadığında hayaletler ortaya çıkarmış. Bunlar, ölülerin anısını taşıyan ruhlar, vampirler ve diğer hayaletlerdir (simulacra). Etkind, hayaletlerin Rus toplumundaki yerinin, edebi eserlerde, sinemada ve halk arasında yayılan hikayelerde olduğunu söylemektedir. Metinlerde hayaletler bazen mezarlıklarda yaşar, çoğu zaman ölü bir kişinin veya birçok ölü insanın yanlış gömüldüğü (cenazesi doğru çıkarılmamış veya çıkarılmamış) yerlerde ortaya çıkarılmış. Etkind, bütün kültürler için yumuşak ve sert hafızayla beraber hayaletler hafızasının da araştırılmasının önemli olduğunu altını çizer.³⁸⁴ Çünkü - Aleyda Assmann'ın da söylediği gibi – her toplumun kendine ait bir zaferi ve trajedisi bulunmaktadır.³⁸⁵ Etkind'e göre metinlerin aksine hayaletler görsel olarak görene benzemektedir ve ürkütücüdür. Anıtlardan farklı olarak hayaletler geçicidir, ancak hareket etme ve musallat olma yeteneğine sahiptir.

Etkind, Stalin döneminde ölen kişilerin hayaletlerinin Sovyet sonrası Rusya'da tekrardan ortaya çıktığını ve cenazelerin doğru bir şekilde gömülmediği için onların dirilerle beraber “yaşamaya” başladığını söyler. Ona göre bu dönemde anıtlar yetersizdir ve “gömülmemiş” insanların sayısı da ürkütücü şekilde fazladır. Etkind, devletin kendi yaptığı suçları tanınması ve daha sonra bu konuda yumuşak hafızada çalışmaların yapılması ve sert hafızaya dönüştürülmesinin bu suçların tekrarlanmaması için önemli olduğunu altını çiziyor. Toplumun kendi hayaletleriyle “anlaşması” gerektiği tartışılmaz bir meseledir. Hayaletlerin unutulması ve travmaların giderilmesi için en az iki nesil ve 50 senelik bir zaman dilimini gerekmektedir.³⁸⁶ Aslında ölümler travmanın ne olduğunu anlamıyor, travmayı onu yaşayanlar hissediyorlar. Tarihte olan felaketlerin (buradaki Büyük Terör örneğinin) hepsini bu travmayı yaşayanlar hissetmemekte, onlardan sonra gelen ilk nesil üzerinde travma kendini göstermeye başlamaktadır. Kurbanların, suçluların ve bu olaylara tanık olan kişilerin çocukları ve torunları

383 VERDERY, K. (1999). *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 42-43.

384 ETKIND 2009: 266.

385 ASSMANN 2014: 10.

386 ETKIND 2016: 13.

büyüklerinin geçirdikleri olaylardan dolayı sebepsiz acı çekebiliyorlar ve travma giderilene kadar hep yas tutmak zorunda kalıyorlar.

Etkind, Rusya’da yaşanmış bu felaketlerin suçlularının hala ortaya çıkarılmadığını söylüyor. Bugünkü Rusya’da yaşanan SSCB dönemine duyulan özlem ve Stalin’in yaptığı bütün terörü devletin modernleştirilmesi yolunda yapılan doğru adımlar olarak gösterme çabaları suçluları bulmada engel oluşturmaktadır. Sovyetler Birliği’nde Büyük Terör kurbanların rehabilitasyon işleri ancak Stalin’in 1953 yılındaki ölümünden sonra başladı. Bu döneme kadar siyasi baskının kurbanları hakkında halka açık hiçbir belge bulunmuyordu. Kruşçev, Stalin’in kişilik kültürünü ifşa ettikten sonra, kurbanlar hakkındaki bilgiler kamuya açık hale geldi ve bazı kurbanlar eski cezalarından beraat edilmeye başlandı. Bu işler Gorbaçev’in Glasnost’i (1985-1991) döneminde ve Rusya Federasyon’unun ilk Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin (1991-1999) döneminde devam etti. İnsan hakları ihlallerinin tarihini, NKVD’nin çalışmalarını ve SSCB’de bulunan çalışma kamplarını (Gulag) araştıran “Memorial” Uluslararası Tarih, Eğitim, Hayır ve İnsan Hakları Derneğini 1987 yılında kuruldu. Memorial’ın kurucuları arasında ünlü Andrey Saharov ve Lev Ponomaryev’ler vardı. Fakat Yeltsin’den sonra iktidara gelen Vladimir Putin döneminde bu işlere devlet kurumları tarafından engel oluşturulmaya başlandı. Putin döneminde kendisini SSCB’nin mirasçısı olarak saymaya başlayan Rusya iktidarı, Sovyetlerin yaptığı suçları tanımak istemedi. 2016 yılında Rusya Adalet Bakanlığı “Memorial” Derneğini “yabancı ajan” olarak tanıdı³⁸⁷ ve bu dönemden başlayarak derneğin çalışmalarına her türlü baskı şiddetlenmeye başladı.

Kazakistan’da 1997 yılında “31 Mayıs - Siyasi Baskı Kurbanlarını Anma Günü” olarak belirlendi. Siyasi baskılar ve totaliter rejim kurbanlarının anısına 24 Şubat 2001’de Karagandı ili Dolinka kentinde Karlag Müzesi, 31 Mayıs 2007’de Akmola bölgesi, Tselinograd ilçesi, Akmol köyünde “ALZHİR” Müzesi açıldı. ALZHİR müzesi Karlag’ın Akmola’da bulunan “Vatan hainlerinin” eşleri ve çocukları için inşa edilmiş kampın (ALZHİR) sınırlarında kurulmuştu ve uluslararası tecrübeye olduğu gibi iki bölümden oluşturulmuştu: birincisi kısmı anıt; ikincisi kısım ise kampta cezalarını ödeyen mahkumların durumunu anlatan müze. Müze, “vatan hainlerinin” eşlerinin ve çocuklarının gözüne alınma koşullarını, kampa nasıl götürüldüğünü ve cezanın nasıl uygulandığını anlatmaktadır. Jezkazgan’dan 10 km uzaklıkta Kengir köyünde yer alan Steplag kampında müze açılmasa da şehrin girişinde Ortodoks

387 Uluslararası “Memorial” derneği, “yabancı ajan” olarak kabul edildi. (2016, 4 Ekim). Международное общество “Мемориал” признали “иностранным агентом”, <https://www.bbc.com/russian/news-37550284> adresinden alındı.

mezarlığının önünde kampta cezasını ödemiş ve hayatlarını kaybedenlerin hatırına Litvanyalılar, Ukraynalılar ve Ruslar tarafından inşa edilen üç farklı haç (Ortodoks, Katolik ve Protestan) yerleştirilmiştir.

Mülakat sırasında görüldüğü üzere yerli Kazaklar Gulag kamplarını kendi travmatik hafızalarının bir parçası olarak görmemektedirler. Bunun birkaç nedenini söylemek mümkündür. Stalin politikasının özelliklerinden biri rejimin Gulag kamplarına cezalarını ödemek için gönderdikleri kişilerin cezalarını kendi topraklarında ödememesiydi. SSCB'nin Avrupalı halklarının belli bir kısmı cezalarını Orta Asya'da öderken tam tersine Orta Asya halklarının belli bir kısmı (Kazaklar dahil) cezalarını ödemeleri için Sibiry topraklarına gönderilmiştir. Bu durum Büyük Terör mahkumlarının kutsallaştırılmasının önünü engellemiştir.

Travma geçirmiş toplumlarda ortaya çıkmış hayaletlerle “anlaşamayan” ve onların ruhlarının “şad” olması için tarihi adaleti tesis etmeyen toplumların insan hakları konusunda da ilerleyemeyeceği ortadadır. Rusya'da olduğu gibi Kazakistan'da da bu konuda işlerin aksadığını söylemek mümkündür. Bu önceki bölümlerde söylendiği gibi Kazakistan'da bulunan hafızaların çatışmasından, Rusya yandaşlığının hala devlet siyasetinde etkili olmasından ve Nazarbayev rejimi tarafından yapılan politikalardan kaynaklanıyor olabilir.

2.2. Kazak Hafızasındaki Travmaların Özellikleri

Kazak hafızasındaki travma Çungar Hanlığı (1634-1755) zamanındaki savaş sırasında belirmeye başlamıştır. Günümüzde Kazakistan'da bu savaşı hatırlatan çokça zafer ve travma mekanları bulunmaktadır. Rus İmparatorluğu'nun sömürü siyaseti de Kazak hafızasında derin travmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Küllüğe dönüştürülerek ve Saint Petersburg'daki Kunstkamera Müzesinde sergilenmekte olan Kenesarı Han'ın kafatasının yanı sıra 1923 yılında Bolşevikler tarafından öldürülerek kafatası bu sefer de küllüğe dönüştürülerek aynı müzeye gönderilen bahadır Keyki (Nurmuhammed) Kökembayulı³⁸⁸ (1871-1923) da vardır.³⁸⁹ 1975 yılında Kunstkamera'ya ziyarete giden Majit aksakal (Astana, 1936 doğumlu) ikisinin de kafa taşlarını görmüş. Bağımsızlık kuşağından Nursultan Bey (Jezkazgan, 1991 doğumlu) bu travmayı dile getiren kişilerden biriydi ve Kenesarı Han'a yaptıkları 'hainlikten' dolayı '*Müslüman olsalar bile*' Kırgızları hiç sevmediğini söyledi. Bağımsızlık yıllarından

388 Keyki, 1916 yılında Kazakların İmparatorluğa karşı ayaklanma liderlerinden biri olan keskin nisançı birisidir.

389 TURGINBEKULI, S. (2001), Тұрғынбекұлы, С. *Кейкі батыр. Тарихи дастан*, Алматы: Білім.

başlayarak Kazakistan'da Kenesarı'nın ve Keyki'nin kafa taslarını Rusya'dan geri getirterek cenazelerini çıkarmak ve türbelerini inşa etmek konusu çok kez gündeme gelmiştir. Kenesarı Han'ın kafatası konusunda ilerleme gerçekleşmese de Keyki Bahadır konusunda ilerlemeler yaşanmıştır.

Keyki bahadırın torunları olan kişiler 1996 yılında Kostanay ili, Amankeldi ilçesi, Aktas ve Tastı köylerinde bahadırın doğumunun 125. yılına özel aş verdiler ve bahadıra heykel diktiler.³⁹⁰ 2005 yılında Tastı köyünde bahadırın türbesi inşa edildi. 6 Ekim 2016'da ise Moskova'dan gizli bir şekilde bahadırın kafatası getirildi ve Eylül 2017 yılında cenazesi çıkarıldı ve eski türbenin yanına inşa edilen yeni türbeye defnedildi. Kazakistan'da bahadırın hayatı hakkında ciddi araştırmalar yapıldı ve edebi eserler yayınlandı, bilimsel filmler çekildi ve bahadırın vefat ettiği mağara müzeye dönüştürüldü. 2017 yılında Jezkazgan'da bulunan Serke Kojamkulov tiyatrosunda bahadırın hayatı hakkında oyun sahneledi.

Kazak hafızasında Sovyetler döneminde de yeni travmalar oluştu. Ayrıca 1917-1921 yıllarında Sovyetler Birliği'ni kurma döneminde vuku bulan Açlık, 1928-1931 yılları arasındaki Kazak kulakları olan Bayların tasfiyesi, 1931-1933 yılları arasında Büyük Açlık ve 1937-1938 yılları arasındaki Büyük Terör bu travmalarının en büyükleriydi. Kazakistan'da bağımsızlıktan bugüne kadar 1937-1938 yılları arasında hayatını kaybedenleri siyasi rehabilite ve aklama işleri devam etmektedir. Hayatını kaybedenlerin yaşamları araştırılarak, eserleri ve otobiyografileri yayınlanmaktadır. Bağımsızlık yıllarında Türkistan Özerkliği başkanı Mustafa Çokay, Alaş Partisi liderlerinden Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınulı ve Halel Dosmuhammedov gibi önemli isimlere anıtlar, büstler ve heykeller dikildi ve günümüzde de bu işler devam etmektedir. Alaş'ın büyük isimlerinden biri olan ve Moskova'nın KazakSCB'ye yönelik siyasetini sert bir şekilde eleştiren Smagul Saduakasov'un (1900-1933) hayatı da trajediyle doludur. Saduakasov, 16 Aralık 1933'de Moskova'da Kremlin Hastanesinde zehirlenerek öldürülmüştür ve cenazesi yakılarak külü Don mezarlığında 78 yıl boyunca gömülmeden kutuda saklanmıştır. 2011 yılında Saduakas Smagulov'un külü Astana'ya getirilerek belli bir süre Saduakas Gilmani camiinde saklandı. Onun İslam'a uygun cenazesi aynı camiden 27 Ekim 2013'de çıkarılarak külü Karaötkel mezarlığına defnedildi.³⁹¹ 25 Eylül 2022'de Karaötkel mezarlığına ziyaret sırasında Smagul Saduakasov'un torunlarıyla

390 Keyki Bahadırın kafatası geri getirildi. (2016, 5 Ekim), Кейкі батырдың бас сүйегі таңертең елге әкелінеді, kazinform сайты, https://www.inform.kz/kz/keyki-batyrdyn-bas-suyegi-tanerten-elge-akelinedi_a2956429 adresinden alındı.

391 TLEŞOV, KAMZABEKULI 2014: 369-370.

karşılaştı. Ziyarete gelen kişiler dedelerinin mezarına Kur'an-ı Kerim'den sureler ve ayetler bağışlamak için uğradıklarını söylediler.

Kazak hafızasında oluşmuş bu travmaların izlerini bağımsızlıktan sonra yapılmış bilimsel araştırmalarda, otobiyografik çalışmalarda ve sinemalarda bulmak mümkündür. Bu tür çalışmaların biri de yazar ve besteci Talas Asemkulov'un otobiyografik "Taltüs" (İng. A Life at Noon) romanıdır. Romanda karakterler Kazakların başlarından geçen Büyük Açlık, kulakların (bay) tasfiyesi, dindarlara yapılan baskıları dile getirerek aynı Holokost ve Büyük Terörü geçirmiş kişiler gibi "Tanrı'nın ne kadar merhametli ve adaletli" olduğunu ve Theodor W. Adorno'nun "Auschwitz'den sonra şiir yazılamaz" ifadesini kendilerine göre yorumlamıştır. Romanda Asemkulov, Kazak kulaklarının (bay) ailesinden çıkmış dombra bestecisi ve ustası olan ve devlet tarafından yapılan baskılardan dolayı hayatının büyük bir kısmını kamplarda geçirmiş olan dedesinin hayatını anlatmaktadır. Kazakların arasında "Gerçek Kazak - Kazak değil, gerçek Kazak – dombra" dediği gibi romanda yazarın dombra bestecisi olan dedesi Sabit "gerçek" Kazağın bir simgesi gibidir. Sabit aksakalın bütün ailesi ve köydeki yakın akrabaları Sovyetlerin baskısından dolayı Çin sınırlarına kaçarken Sovyet askerlerin elinde hayatlarını kaybetmişler. Hayatta kalan oğlunu ve kızını yatılı okula bırakan aksakal, OGPU tarafından tutuklanana kadar saklanmış ve ondan sonra 25 yıl Sibiry'a sürgüne gönderilerek madenlerde çalışmış ve Sovyet kamplarındaki bütün eziyetleri çekmiştir. Romanın orta kısımlarında romanın karakterlerinden biri olan Baymukan aksakal 2. Dünya Savaşı sırasında Doğu Avrupa ormanlarında durmadan gezen askerlerin hayaletlerini gördüğünü ve bunların ölen ruhlar olduğunu söylüyor. Romanın başkarakteri olan Sabit ise buna '*Tanrının yazdığı o, cenazesi çıkarılmayan ervahların (ruhların) hayaletleri durmadan böyle gezecek*' diye yanıt veriyor.

Gulag kamplarını ele alan bilim adamları kamplardaki eziyetin o kadar şiddetli olduğunu anlatıyor ki, mahkumların kendi kimliklerini, akıllarını, benliklerini ve kişiliklerini kaybederek hayvan haline düştüklerini belirtiyorlar.³⁹² Böyle zor şartlarda akıllarını ve benliklerini kaybetmemek maksadıyla Gulag mahkumları Rus edebiyatından şiirler ezberleyip okuyorlarmış. Bu konuları ele alan Mihail Gronas, şiir okumak ve ezberlemenin kamplarda eziyet gören kişilerin psikolojik sağlıklarını koruduğunu ve kamplardaki zor hayat şartlarına

392 Bunu Etkind, Sovyet toplumunu inşa etmek maksadıyla ve Sovyet insanını oluşturmak maksadıyla iktidarın bilerek yaptığı eylemler olarak görüyor.

direnmede önemli olduğunu belirtiyor. Şiir onlar için bir “hatırlatıcı ve terapötik” eylem olmuştur.³⁹³

Kendinin kim olduğunu hatırlamak isteyen Sabit, kamplardaki günlerinin birinde dombra bestelerini çalmak istemiş. Kamplarda dombra bulmak imkânsız olduğundan dolayı, daha sonra domıra bestelerini ağızla çalmayı öğrenmiş ve bu işte ustalaşmış. Bu Sabit’ın kendi kimliğini “hatırlatıcı ve terapötik” eylemi olmuş. 1950’lerde Gulag kamplarından dönmüş olan Sabit, kendi hafızasını aktarmak için birisini aramış. Ancak Sovyet toplumunda Büyük Terör kendi meyvelerini vermeye başlamış ve Kazaklar eski gelenekleri unutarak “Sovyetçe” yaşamaya başlamışlar. Kendi hünelerini bırakacak birisini bulamayan Sabit, kızının büyük oğlunu evlatlık yapmış ve bütün bildiklerini ona öğretmiştir. Romanın son kısımlarında paradoks bir olay yaşanıyor: 1970’lerde Sabit aksakalın yaşadığı köye il merkezinde müze açmak maksadıyla eski eşyalar toplayan bir grup kişi ziyarete geliyorlar. Grubun içinde bir kişi dombra ustası olan Sabit’a müze için bir dombrasını hediye etmesini istiyor. Sabit da bunlara evinde bulunan kırılmış bir dombrayı hediye ediyor ve kendilerinin tamir etmelerini istiyor.

Kazak dini hafızasında oluşmuş travmayı Şakarim Kudayberdiuli (1858-1931), Şaymerden Kosşıgululi (1874-1932) ve Saduakas Gilmani’nin (1890-1972) hayatlarını örnek alarak göstermek mümkündür. 1930 yılında Şakarim Kudayberdiuli, oğlu Gafur, Semipalatinsk hapishanesinde Bolşevikler tarafından vahşice öldürüldükten sonra dünyadan vazgeçerek Şakpaktı yerinde bulunan kışlağında yas tutmuş. Ancak devlet yetkilileri onu bu yerde de rahat bırakmamıştır. 2 Ekim 1931 yılında 75 yaşında olan şair ilçe merkezine giderken OGPU çalışanı olan Abzal Karasartov tarafından iki kere vurularak öldürülmüş³⁹⁴ ve cenazesi orada bulunan kuru kuyuya atılmıştır. Akmola bölgesinden çıkmış Nauan Hazretin öğrencisi olan Şaymerden Kosşıgululi 1931 yılında Bolşevikler tarafından Petropavlovsk hapishanesine atılmış. Baskı gören ve durumu her gün zorlaşan Kosşıgululi, 1932 yılında Omsk’ta hayatını kaybetmiştir.³⁹⁵ Akmola okulunun son temsilcilerinden biri olan Saduakas Gilmani de 1924-1934 yılları arasında devlet tarafından baskılara maruz bırakılmıştır.³⁹⁶ Gilmani, hapishanedeyken kendisiyle beraber kalan Abdikerim Musimov/Muslimov isminde birisi hayatını kaybetmiş ve Gilmani, onun kimliğini alarak Rusya’nın Omsk ili, Lyubin

393 GRONAS, M. (2011), *Cognitive Poetics and Cultural Memory: Russian Literary Mnemonics*, New York: Routledge.

394 TLEŞOV, KAMZABEKULI a.g.e.: 280-283.

395 TLEŞOV, KAMZABEKULI a.g.e.: 279-280.

396 TLEŞOV, KAMZABEKULI a.g.e.: 144.

ilçesine kaçmış ve böylece hayatta kalabilmiştir. Ancak Alaş'lılar dahil milli hafızada önemli olan kişilerin hayatı hakkında büyük çalışmalar yapılırsa da Şakarım, Şaymerden Kosşıgululu ve Saduakas Gilmani gibi dini hafıza için önemli başka da din alimleri, ulema ve dini liderlerin hayatını ele alan çalışmaların yeterli kadar yapılmadığını söylemek mümkündür. Bu konuya çalışmanın bundan sonraki kısımlarında daha geniş durulacaktır.

2.3. Ata Mezarlıklarını Bulmanın Travmayı Gidermedeki Önemi

Bağımsızlıktan sonra Büyük Terör ve sürgün kurbanlarını hatırlama işleri genel halk tarafından da ele alındı. İlk başlarda halk kopmuş olan hafıza zincirini biriktirmek maksadıyla ata mezarlıklarını aramaya başladı. Sovyetler döneminde zorla modernleştirme ve endüstrileştirme döneminde yaşadığı topraklarından edilmiş olan Kazaklar tekrardan ata topraklarını aramaya başladı. Bağımsızlıktan hemen sonra kişi başına düşen araba sayısının artması ve propiska (ikametgâh) kurallarının kaldırılması bu işlerin hızlanmasına sebep oldu. 1930'larda zorla Kazak alfabesinin değiştirilmesi ve Sovyetler döneminde Arapça eğitim alma imkanları olmayan Kazaklar, kendi atalarının mezar taşlarını okuyamaz hale gelmişlerdi. Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra Yazıt bilimi (Epigrafi) canlanmaya başladı. Bu çalışmaların içinde önemli olanlardan biri de Prof. Dr. Aşirbek Muminov tarafından gerçekleştirilen “Şakpak ata: yer altı camii ve mezarlığının epigrafisi” (Şakpak ata: epigrafika podzemnoy meçeti ve nekropoli) çalışması oldu.³⁹⁷ Çalışmada araştırmacılar Şakpak Ata Yer Altı Cami, caminin yanında bulunan mezarlığın mezar taşları ve bu kompleksin Kazakların ruhani hayatındaki önemini ele almışlardır. Araştırmacılar her şeyden önce, Kazakistan'daki Müslüman mezarlarının ve bu mezarlıklarda bulunmuş olan önemli mezar taşlarının korunma düzeylerinin (yıkım derecesi) genel özelliklerini belirlemek gerektiğinin altını çiziyorlar. Onlar bütün Kazakistan genelinde binlerce muhteşem mezar taşı örneklerinin bulunduğunu, ancak onları koruma, yazıtların parçalarını ve hatta tümünü bile kayıta alma işlerinin bugüne denk yola koyulmadığını üzülererek bildiriyorlar.³⁹⁸

Yazıt bilimi konusunda Astana'da Karaötkel mezarlığında yapılan işleri de ayrıca söylemek mümkündür. Yeni teknolojilerle yapılan araştırmalar sırasında mezarlıkta toplam

397 MUMİNOV, A., NURMANOVA, A. (2009), Муминов А., Нурманова А. *Шақпақ ата: эпиграфика подземной мечети и некрополи*, Алматы: Дайк-Пресс.

398 MUMİNOV, A., NURMANOVA, A., MEDEROVA, D. (2014), “Эпиграфические памятники Западно-Казахстанской области как источник по общественно-политической и духовной истории Казахстана”, Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство, Алматы: Издательство EVO PRESS: 224-236.

10.000'den fazla kişinin defnedildiği ortaya çıkmıştır. Ancak mezar taşlarını araştırma sırasında Arapça, Çağatayca ve Kazakçanın töte yazısıyla yazılmış olan toplam 2500 civarında mezar taşları okunmuş ve ayrıca Akmola kalesini kuşatma sırasında şehit olan Kenesarı Han'ın 250 askerine koyulmuş mezar taşı da bulunmuştu. 2. Dünya Savaşı sırasında Eylül-Ekim 1941'de Sovyetler UkraynaSCB'nin Melitopol şehrinde bulunan takım tezgâhı tesisini Akmola'ya taşıyorlar.³⁹⁹ Yerli halkın dediklerine göre Akmola bölgesinde doğal taşın bulunmaması sebebiyle bu fabrikanın inşaatı sırasında mezarlıkta bulunan mezar taşları fabrika temeli inşaatı için, mezarlığın kırmızı tuğlası ise fabrikanın duvarlarını örmek için kullanılmış.⁴⁰⁰ Böylece etrafı açık kalmış mezarlık Sovyetler döneminde çöplüğe dönüşmüştür.

Karaötkel mezarlığına ziyaret sırasında mezarlığın bekçisi bugüne kadar insanların atalarının mezarlarını bulmak maksadıyla Arapça, Çağatayca ve Kazakçanın töte yazısını bilen kişileri getirerek araştırma yaptıklarını söyledi. Uludağ bölgesinde din konusunda yapılan araştırma sırasında atalarının mezarlarını bulmak isteyen veya ata mezarlıklarındaki mezar taşlarını okutmak isteyen birkaç kişi görüşmeye gelmişti. Araştırmanın din sosyolojisi alanında yapıldığını anlattıktan sonra bu konuda yazıt bilimleri uzmanlarıyla görüşmeleri gerektiği tavsiye edildi.

Kişilerin bu isteklerinin genelde son yıllarda Kazakistan'da şecere konusunda ve kendi asabiyetlerini güçlendirmek için yaptıklarını söylemek mümkündür. Kazakların arasında Sovyetler döneminde de şecere ezberleyen ve yazan kişiler bulunuyordu. Bu kişiler bağımsızlık yıllarında unutulmuş olan çoğu din alimlerinin veya ulemanın isimlerinin halk arasında tekrardan canlanmasında ve bu kişilere cami isimlerinin verilmesinde önemli roller oynadılar. Bağımsızlıktan sonra atalarının mezar taşlarını bulma işleri şecere konusunu bilimsel yaklaşım üzerinden araştırmaya da yol açtı. Bu konuda devlet desteğiyle ve yerli halkın inisiyatifleriyle büyük ve küçük boyların yüzlerce şecereleri yayınlandı. Eskiden bu işleri Şakarım Kudayberdiulı ve Meşhur Cüsüp Köpeyulı gibi kişiler yaparken günümüzde bu işleri devam ettiren kişilerin arasında Gumilev Avrasya Milli Üniversitesinden çıkan tarihçi Maksat Alpısbes ve Altın Ordu araştırmalarını ele alan tarihçi ve genetik Jaksılık Sabitovlar'ı bulunmaktadır.

399 MUSSAGALIYEVA, A.S. (2015), "New Sources On The Contribution Of Kazakhstan To The Victory In The Great Patriotic War (On The Basis Of Akmola Region)", *Russkii Arkhiv* 8/2: 132–147.

400 Devrimden önce mezarlığın dış duvarını örme işleri yerli zengin Baymuhammed Koşşıgulov tarafından finanse edilmiş.

Kazaklar eski Türk geleneklerindeki gibi⁴⁰¹ ölen kişilerin arkasından kırk günlük aşını (bölgelere göre 52 günlük aşı, veya yüz günlük aşı), yıllık aşı ve yıldönümü aşlarını vermeye devam etmektedirler. Bağımsızlıktan sonra aşların yanı sıra boy ve soy atalarına da aşlar düzenlenmeye başlandı. Bu aşlar genelde boylar ve soylar (aşiretler) tarafından ata mezarlarının yakınlarında ve ata topraklarda düzenleniyordu. Mülakata Sovyetler kuşağından katılan 25 kişiden (davet alarak gidemeyen veya sağlığından dolayı gidemeyenler hariç) 13 kişi boy ve soy aşlarına katıldıklarını bildirdiler.⁴⁰² Ev hanımı olan Nurjamal Hanım (Jezkazgan, 1970 doğumlu) eşiyle böyle aşı katılmak için Güney Kazakistan’a giderken muhasebeci olan Anar Hanım (Jezkazgan, 1974 doğumlu) ise eşinin atalarının Pavlodar bölgesinde yaşamalarından dolayı bu bölgeye gitmiştir.⁴⁰³ Bu aşlarda ne yaptıkları sorusuna kişiler genelde atalarının ruhlarına kurban kestiklerini, Kur’an-ı Kerim’den hatimler, ayetler ve süreler okuduğunu, önemli olan ataların türbelerine restorasyon yaptıklarını veya türbeleri yıkılmış ise yeniden türbe inşa ettiklerini anlattılar. Birkaç güne uzayan bu aşların ikinci kısmında Kazak geleneksel halk oyunları oynatılarak kökpar, güreş ve at yarışları düzenlenmektedir.

Kendi boyunun aş hakkında Azimbay Bey (Astana, 1964 doğumlu):

“Bizim Tinalı’ler (Argun boyunun bir kolunun içinde olan aşiret) Çungar istilasına durdurmak için ve Kenesarı Han ayaklanması sırasında kahramanlık yapan bahadır babalarımızın ruhuna bağışlayarak en azından 3 kere aşı verdiler. Boyumuz büyük olmaması nedeniyle aşlarımız da büyük olmadı. Örnek olarak komşu Temeş’lerin (Argun boyunun bir kolunun içinde olan aşiret) her aşına en azından 800-1000 kişiden katılıyorlarsa bizim aşlara en fazla 200-300 kişi katıldılar. Aşı verdiğimiz zaman atalarımızın ruhuna Kur’an bağışladık ve onların mezarlarını onardık.” dedi.

Kaldıbek aksakalın (Astana, 1949 doğumlu) boyu Tselina bölgesinde yaşadıklarından dolayı Kazakistan’ın hayvan besleyen başka bölgelerin halkından daha fakir olduğunu ve bu sebeple boy aşının 2000’lerden sonra verildiğini söyledi. Karaötkel mezarlığının bekçisi 2010’larda Karaötkel mezarlığında kendi evliya olan atalarının mezar taşını ve mezarını bulan Kızılorda bölgesinin seyyitlerinin mezarlık yakınında bulunan “Akku” restoranında aşı verdiklerini söyledi.

401 AYDINALP 2010: 145-166.

402 Bağımsızlık kuşağında da 5 kişi boy aşlarına katıldıklarını söylediler.

403 Mülakata katılan bayanlar hocalarının boylara verdiği aşlara katıldıklarını bildirdiler. Bunu üzülererek Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) da dile getirmiş oldu. Çünkü kendi boyunun aşına gidemeyen o Astana’da boylarının sonraki aşlarını sadece erkeklerin katıldıklarından dolayı gidemediğini söyledi.

Emekli veteriner Majit aksakal (Astana, 1936 doğumlu) boy aşlarına 2 kere katıldığını söyledi. Bu aşların birinde boyundan ve büyük ailesinden Büyük Açlık yıllarında kurban olan kişiler için hayvan kesilerek onların da ruhlarının şad olması için Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve sureler bağışlandığını bildirdi.⁴⁰⁴ Kazakistan topraklarını çokça gezmiş olan Ayazbek Bey (Astana, 1976 doğumlu) yer yer mezar taşı ve hiç belge bulunmayan mezarların bulunduğunu anlattı. Yerli halktan bu mezarların ne mezarı olduğunu sorduğunda genelde bilenler bu mezarların Büyük Açlık yıllarında hayatlarını kaybetmiş kişilerin mezarları olduğunu söylemiştir. Ayazbek Bey, böyle mezarların arasında duvarla örülmüş ve anıt taş konulmuş mezarların da bulunduğunu söyledi. Satbayev'dan Uludağ kasabasına giderken Jezdi kentine yakın yerde halk arasında "Kırkın mezarı" olarak bilinen bir mezarlık bulunmaktadır. Bu mezarlığın da duvarı çevrilmiş ve halk arasında Büyük Açlık yıllarında hayatını kaybeden aile fertlerinin gömüldüğünü söyleyenler bulunmaktadır. Bu kişilerin buraya nasıl gömüldüğü, mezarlığın duvarının nasıl çevrildiği, bunlar hakkında ne kitap ne yazılı kaynaklarda bir belge bulmak mümkün değildir. Ancak halk arasında bu mezarları hafıza mekanları olarak görenler bulunmaktadır. Jezkazgan şehrinin sakini Avukat Dosbol Bey (1958 doğumlu) Uludağ veya Jezdi-Karsakpay kentlerine giderken her seferinde bu mezarlığa uğrayarak kurbanların ruhlarına Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve sureler bağışladığını söyledi. Bu işi neden yaptığı sorulduğunda bunu kendi milliyetinin trajedisi olarak gördüğünü, Kazak toplumunda bunun için herkesin sorumlu olduğunu, bunu yapan suçluların hala cezalandırılmadığını ve arkasında 'kimsesiz' kalan kurbanların 'ruhlarının şad olması' için yaşayanların onları 'Kur'an-ı Kerim'siz' bırakmaması gerektiğini anlattı.

Bugün Kazakistan'da boy ve aşiretlerin 200-300'den başlayarak 1000-1500, hatta 10-15 bin kadar kişinin katıldığı özel aşları verilmektedir. Bu aşlarda türbelere yapılan onarım işlerinin yanı sıra boylar atalarının mezarlarını ve mezar taşlarını da yenilemektedir. Astana'daki Karaötkel mezarlığında ve Malşibay köyünün yakınındaki Alaşa Han mezarına ziyaret sırasında Arapça, Çağarayca ve Kazak dilinin töte yazısıyla yazılan mezar taşlarının önünde (veya bitişik olarak) yeniden Kiril alfabesiyle yazılmış mezar taşlarının konulduğunu görmek mümkündür. Elbette sadece aşlar sırasında ailelerin kendi inisiyatifleriyle büyüklerinin mezar taşlarını yeniledikleri de oluyordu.

404 Büyük Açlık yıllarında aksakalın amcası eşini ve 4 çocuğunu kaybetmiş.

3. Yumuşak Hafıza

3.1. Kazakistan'da Yumuşak Hafıza Çalışmaları

Yumuşak hafıza; kitaplar, otobiyografiler, biyografiler, bilimsel araştırmalar, sinema ve belgeseller, tiyatro oyunları ve hatıratlar gibi kaynakları kapsamaktadır. Gorbaçev'in Glasnost siyasetinden başlayarak Kazak dini hafızası için önemli olan birkaç kişilerin isimleri halk arasında tekrardan canlanarak biyografileri araştırılmaya ve kitapları yayımlanmaya başlandı. Siyasi rehabilitasyon ve aklama işleri yapılan kişilerden ilki Şakarim Kudayberdiuli oldu. Şairin siyasi rehabilitasyonunun yapılmasına 1987 yılında o dönemki KazakSCB Komünist Partisi'nin Birinci Sekreteri Vasili Kolbin izin vermiştir. Kazakistan Bilimler Akademisine bağlı olan Edebiyat ve Sanat Araştırmaları Merkezine 1 yıl içerisinde onun eserlerinin yayımlanmasını da emretmiştir.⁴⁰⁵ Bu işler daha sonra bağımsız Kazakistan'da da devam etti.

Bağımsızlıktan sonra Kazakistan'da böyle işleri ele alan birkaç önemli araştırma merkezi kuruldu. Bu araştırma merkezlerinden biri "Alaş" Kültürü ve Manevi Gelişim Araştırma Merkezi (Alaş Araştırma Merkezi) idi. Alaş Kültürü (dil, edebiyat ve sanat) Laboratuvarı, Alaş Tarihi Maneviyatı Geliştirme Laboratuvarı, Yazıt ve Veri Bilimi Laboratuvarlarından oluşan araştırma merkezi 2006 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın onaylanmasıyla Avrasya Milli Üniversitesi'nin bünyesinde kurulmuş ve kuruluşundan 2012 yılına kadar merkezin müdürlük görevini Prof. Dr. Dikan Kamzabekuli yapmıştır.⁴⁰⁶ Merkezde ilk yıllardan itibaren genelde milliyetçi görüşte olan Alihan Bökeyhanov (9 cilt), Smagul Saduakasov (3 cilt), Teljan Şonanuli (3 cilt) ve Koşmuhammed Kemengeruli (3 cilt) gibi isimlerin eserleri yayımlanmıştır. 2009-2011 yılları arasında devlet Kazakistan'daki Vehhabi ve Selefi ithal hafıza meselesini çözmek için Hanefi mezhebine bağlı olan din alimleri veya ulemanın eserlerini yayımlamaya başlamıştır. Böylece 2010 yılında Alaş Araştırma Merkezinde ilk kez din alimlerinden olan Saduakas Gilmani'nin kitabı yayımlanmıştır.⁴⁰⁷

Kazakistan'da din konusunu ele alan yumuşak hafıza çalışmalarında yaşanan en büyük sıkıntılardan biri de hala cumhuriyet genelinde Arap, Fars ve Çağatay dillerini bilen araştırmacıların az bulunmasıdır. Bu sebeple 2010'dan sonra Gilmani'nin Kiril harfleriyle yazdığı eserleri yayımlanmış olsa da onun daha önemli olan Arapça ve Kazak dillerinde ve

405 ABDILDIN 2007: 5-25.

406 TLEŞOV, KAMZABEKULI 2014: 45.

407 Bknz.: GHILMANI, S. (2010), *Шығармалары: Өлеңдер, мақалалар, зерттеулер (құраст. Д. Қамзабекұлы)*, Алматы: Ел-шежіре.

Arap alfabesiyle yazdığı elyazmaları araştırmacıların okuyamamasından dolayı gözden kaçmıştır. Bu konuda Prof. Dr. Aşirbek Muminov'un Prof. Dr. Allien Frank'la beraber yayınladıkları Gilmani'nin "Zamanımızda Yaşamış Ulemanın Hayat Hikayeleri" (Қазақша: Заманымызда болған ғұламалардың өмір тарихтары) isimli elyazması Kazakistan'da bu konuda günümüze kadar yayımlanan en önemli çalışmalardan biri olarak yerini korumaktadır. Kitabın yayımlanmasıyla Kazakistan'ın Kuzey bölgelerinde de dini okulların olduğu⁴⁰⁸ ortaya çıkmıştır. Böylece Kazakistan'da din konusunu ele alan Slav araştırmalarındaki "*Güney Kazakistan'ın dışında dini okulların olmadığı*" paradigması da tamamen değişmiştir.

Prof. Dr. Aşirbek Muminov'un Avrasya Milli Üniversitesi'nin din araştırmaları bölümünde başkanlık ettiği dönemde Kazakistan'daki dini hafıza meselesini ele alan çalışmalar yapılmaya başlandı. Üniversite bünyesinde din alimleri veya ulemanın el yazmalarını yayımlayan ve onların hayatlarını araştıran bir okul geliştirilmek istendi. Bu dönemde üniversitede Arapça hazırlık sınıfları bulunmaması sebebiyle öğrencilere 4 yıl boyunca normal derslerle beraber Arapça dersleri de verilmeye başlandı.⁴⁰⁹ Bu da öğrencilerin eski Kazak dini hafızasını, dini kimliğini ve dini metinlerini yakından tanımlarına olanak sağladı. Muminov, Kazakistan'ın her bölgesinden gelen araştırmacılara ve öğrencilere (lisans, yüksek lisans ve doktora) kendi bölgelerindeki büyük din alimlerin veya ulemanın elyazmalarını ve eserlerini kitap olarak yayımlamaları için teşvik etmiş finans sağlamak için de çeşitli yollar bulmuştu. Bu sayede Kazak yumuşak hafızasının araştırılması için önemli bir adım atılmış oldu. Profesörün öğrencilerinden olan İsatay Berdaliyev Saduakas Gilmani'nin "Kur'an-i Kerim Hakkında İftira ve Yalanlara Karşı" eserine örnek alarak "Saduakas Gilmani'nin ters fırkalara karşı direnmenin yöntemleri" eserini yayımladı.⁴¹⁰ Profesörün bir başka öğrencisi olan Adilbek Bekbolat "Kazakistan'daki İslam Kültürü: Momakan Aliyevin Mirası" eserini yayımladı.⁴¹¹ Muminov'un Avrasya Üniversitesinde çalıştığı dönemlerde din araştırmaları bölümünde el yazmalarını okuyabilen aralarında Almas Aybasov ve Askar Jirenov gibi isimlerin bulunduğu kaliteli öğretmenler işe alınmıştır. Fakat kendisinin

408 MUMİNOV, A. (2019). Муминов, А., "Акмолинская школа в исламских науках", Проблемы исламоведения и арабской филологии: материалы XVII международной научно-практической конференции, Алматы: Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак: 27–36.

409 Eskide öğrenciler sadece 2 dönem Arapça ders alıyorlardı ve bu dili öğrenmeleri için yetmiyordu.

410 BERDALIYEV, İ. (2016), Бердалиев, И. *Сәдуақас Ғылмандың теріс ағымдарға тойтарыс берудегі әдіс-тәсілдері*, Астана: Мастер По ЖШС.

411 BEKBOLAT, A. (2017), Бекболат, Ә. *Қазақстандағы ислам мәдениеті: Момақан Әлиевтің мұрасы*, Астана: Мастер ПО ЖШС.

İstanbul’da bulunan İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezinde (İRCİCA) göreve başlamasıyla işler biraz yavaşlamıştır.

3.2. Halkın Yumuşak Hafıza’sında Din Alimlerinin Önemi

Mülakata katılan kişilerden dinî inancı nedeniyle devlet tarafından sürgün edilen, baskıya uğrayan ve hayatını kaybeden din alimleri veya ulemadan kimleri bildikleri sorulduğunda toplam 35 kişiden 17 kişi Şakarım Kудayberdiulı’yın, 6 kişi Saduakas Gilmani’yi, 3 kişi Şaymerden Kosşıgululı’yı ve 6 kişi de Meşhur Jüsüp Köpeyulı’yı söylediler. İlk üç kişi Sovyet baskılarından zulüm gören kişilerden olsa da Meşhur Jüsüp baskıdan dolayı hayatını kaybedenlerden değildi. Ancak 1950 yılında Sovyetler Birliğinde türbe ziyaretleri engellendiği zamanlarda dönemin KazakSCB Komünist Partisi Birinci Sekreterlik görevini yapan Panteleymon Ponomarenko tarafından verilen emre göre şairin Pavlodar ili, Bayanaul ilçesi, Eskeldi köyünde bulunan türbesi yıkılmıştı.⁴¹² Bu olay da Kazak dini hafızasında bir travma olarak akıllarda yer etmiştir.

Mülakata katılan kişilerden Kalampır Hanım (Astana, 1947 doğumlu) Saduakas Gilmani araştırmalarını başlatan Prof. Dr. Dikan Kamzabekulı’nın kocasıyla yakın olduğunu ve kendisinin de onunla beraber aynı üniversitede çalışmasından dolayı iyi tanıdığını söyledi.⁴¹³ O, Dikan Kamzabekulı’nın çalışmaları hakkında şu görüşteydi:

“Bende evimde Saduakas Gilmani’nin eserleri bulunuyor. Onlar daha sonra yayınlandı. Onun eserlerini arşivlerden ve başka yerlerden araştıran ve ismini halk arasında tanıtan Avrasya Üniversitesinde rektör yardımcısı olarak çalışan Dikan Kamzabekulı idi. Dikan, Gilmani atamızın dini kitaplarını ve biyografisini bir arada yayınladı. Muhtemelen böyle yayımlamak için bilimi bir sebep olmuş olabilir: kitapta atamızın yazdıkları de var, onun biyografisi de var ancak onun çıktığı kökeni hakkında ayrıntılı anlatılmıyor (Estek boyundan olması). Yazdıkları, dini görüşleri ve inançları iyi açıklanmış. Her şeyden önce, o bu topraklarda doğmuş birisi. İkinci sebebi ise o, bizim mezhebimize müntesiptir (Hanefi). Bizi yoldan çıkarmak isteyenlere cevap, yani... Üçüncü sebebi ise Gilmani atamız okumuş birisidir. Dikan’a bu konuda çok teşekkürler, atamızın kitapları kaliteli çıkmış.”

Mecit aksakal (Astana, 1936 doğumlu) da evinde Gilmani’nin “Zamanımızda Yaşamış Ulemaların Hayat Hikayeleri” kitabının bulunduğunu ve bu kitabın en sevdiği kitaplarından

412 KERİMBAY, vb. 2021: 323.

413 Kalampır Hanım’ın eşi olan Kalijan aksakal Saduakas Gilmani’nin yakın akrabalarından imiş.

biri olduğunu anlattı. Dosbol Bey ise (Jezkazgan, 1958 doğumlu) KMDİ tarafından yayımlanan “İman” dergisinde din alimlerinin veya ulemanın hayatları ve eserleri hakkında makalelere yer verildiğini ve onları okuduğunu söyledi. Bu konuda Majit aksakal da Mukan Bey de bu alimlerin hayatlarının araştırılmasının ve onların eserlerinin yayımlanmasının gelecek nesli yetiştirmede oldukça önemli olduğunu bildirdi. Mukan Bey bu kişilerin halk arasında tanıtılmamasından dolayı bağımsızlıktan sonra dünyaya gelen neslin ahlak, Kazak geleneklerine ve dini değerlerine hürmet konusunda ciddi sıkıntılar yaşadığı görüşündeydi. Mülakata katılan kişilerin çoğu ise din alimlerinin veya ulemanın eserlerine ulaşmada ciddi sıkıntılar yaşadığını ve KMDİ bu işleri yola koyarak yayımladığı kitapların baskısını artırması gerektiği görüşündeydi.

Devlet tarafından din alimlerine veya ulemaya siyasi rehabilitasyon ve aklama işlemleri yapılırsa ve eserlerinin yayımlanması bir dönem ele alınmış olsa da bugünlerde bu işlerin tekrardan yavaşladığını söylemek mümkündür. Ancak halk arasında dedelerinin mezar taşlarını okutan kişiler bulunduğu gibi, kendi inisiyatifleriyle din alimi veya ulema olan atalarının eserlerini bulup Arapça, Farsça ve Çağatayca bilen uzmanlara götürerek yayına hazırlayan kişiler de bulunuyordu. Avrasya Milli Üniversitesinin din araştırmaları bölümünde çalışan A. Bey (isminin açıklanmasını istemedi) kendisinin bu tür işleri ele aldığını söyledi. Büyük Terör döneminde Bolşevikler tarafından baskıya uğrayan alimlerden birinin torunu kendisine müracaat etmiş, dedesinin elyazmasını getirerek kitap olarak yayımlanması konusunda yardımcı olmasını istemiştir.

4. Kazakistan’da Sert Hafıza ve Hafıza Mekanları Çalışmaları

4.1. Sert Hafıza

Etkind, devletlerin kendi suçlarına ve utanç verici olaylarına tanıklık eden anıtlar dikmekten hoşlanmadıklarını yazmaktadır. Kazakistan örneğinde kendisini bir önceki devletlerin mirasçısı olarak gören veya duygusal olarak kendilerini onlara yakın hisseden rejimlerin de benzer şekilde bu olayları hatırlatacak anıtlar dikmediğini söyleyebiliriz. Rusya gibi imparatorluklar sömürdüğü topraklarda birçok suç işlemiştir. Sömürülen halklar bu hafıza yükü ve travmasıyla ne yapacağını bilememektedir. Elbette bu işler yumuşak hafızada suçluların bulunması ve sert hafızada bu suçların tekrarlanmaması için anıtlar dikilerek yeni yasaların kabul edilmesini gerektirmektedir.

Sert hafıza bu konuda her zaman yumuşak hafızayla beraber çalışmaktadır. Bu konuda sert hafızanın oluşmasıyla ilgili 3 mesele ortaya atmak mümkündür. Birincisi bu hikâye gerçeği yansıtıyor mu ve bu hikâye gerçekten geçmişin bir açıklaması olarak mı algılanıyor? İkincisi ise bu hikâyenin orijinalliğine bağlı olup olmaması yani bu hikâye geçmişin ‘geleneksel’ yorumundan farklı mı? Üçüncüsü de onun kişiliğiyle alakalıdır: Toplum belirli bir hafıza olayının daha derin kişilik seviyeleriyle ilişkili olduğunu düşünüyor mu? Belirli bir grubun kimliği, geçmişe ilişkin algısını değiştirir mi?⁴¹⁴

Mülakata katılan kişilere Rus İmparatorluğu ve onun devamı olan Sovyetler Birliği’nin yaptığı suçlardan dolayı hayatını kaybeden din alimleri veya ulemaya anıt, heykel ve büstler dikme konusu sorulduğunda biraz farklı cevaplar verdiler ve bu farklılığın sebebi genelde katılımcıların dini görüşlerinden kaynaklanıyordu. Mülakata katılan toplam 35 kişiden 12’si heykel ve büst dikmenin İslam’la çeliştiği görüşündeydiler, geri kalanlar ise bu tür anıtların dikilmesini desteklediklerini dile getirdiler. Kişilerin belli bir kısmı ise (toplam 35 kişiden 13 kişi) onların isimlerinin camilere verilmesinin daha iyi olacağını düşünmekteydiler.

Bağımsızlıktan sonra Kazakistan’da yeniden açılmaya başlayan camilerin isimleri, hayatları ve eserleri yumuşak hafızada çalışılmış din alimleri veya ulemadan değil de daha çok halkın canlı hafızasında yaşayan kişilerden seçilmeye başlanmıştır. Kazakların şecere yazma geleneğinden dolayı bu kişilerin hatırası onları tanıyan kişilerin ve onların yakın (veya uzak) akrabalarının hafızalarında. Bu isimler geç Sovyetler döneminde ve bağımsızlığın ilk yıllarında onların ruhlarına inşa edilen (veya onarılan) türbelerde korunmuştur. 1993 yılında Akmola’da Saduakas Gilmani Cami açıldığı zaman Gilmani’nin ne hayatı ne eserleri ne de biyografisi yayımlanmıştı. Hakkındaki anılar yalnızca onunla tanışmış olan kişilerin canlı hafızasında yaşıyordu. 2002 yılında Satbayev Merkez Camisine Sufi şair Balmagambet Balkıbayulı’nun ismi verildiği zaman halk hafızasının dışında onun hakkında hiçbir bilgi bulunmuyordu. İlk eserleri dahi ancak 2005 yılında yayımlanmıştı.⁴¹⁵ Aynı şekilde 1992 yılında açılmış olan Jezkazgan Camisine Ahmet İşan Orazayulı’nun ismi verilse de bugüne dek onun hayatı hakkında yumuşak hafızada bir tane bile eserin (şecere dışında) yayımlanmadığını söyleyebiliriz. Mülakata katılan kişilerden Abu Bey, (Jezkazgan, 1976 doğumlu) Jezkazgan Camine Ahmet İşan’ın isminin verilmesinin uygun olduğu görüşündeydi. Kendisinin (Ahmet İşan’ın) bu topraklarda doğmuş birisi olduğunu, cami yakınlarında yer

414 ETKIND a.g.e.: 229.

415 BALKIBAYULI, B. (2005a), Балқыбайұлы, Б. *Екі томдық шығармалар жинағы*, С 1. Алматы: Алаш; BALKIBAYULI, B. (2005b), Балқыбайұлы, Б. *Екі томдық шығармалар жинағы*, С 2. Алматы: Алаш.

alan Rıbaçiy mahallesinde akrabalarının oturduğunu hatta onların birkaçını da tanıdığını söyledi.

Kazakistan’da yumuşak hafıza ve sert hafızanın beraber çalışılması sadece 2000’lerden sonra ele alınmaya başlanmıştı. Buna iki tane örnek getirmek mümkündür. İlk Şakarim Kudayberdiuli örneğidir. Şairin hayatını araştırma işleri 1987’den başlayarak Kazakistan’ın tüm bağımsızlık yıllarını ele alacak şekilde devam etti ve 15 Temmuz 2015’de Semey şehri Şıgıs mahallesinde şairin ismini taşıyan yeni cami inşa ettirildi. İkinci olarak Kazak kolektif hafızasıyla bağlantılı Meşhur Jüsüp Köpeyli’nin hayatı da 1992 yılından başlayarak araştırılmaya başlandı.⁴¹⁶ 5 Eylül 2001 yılında ise ismi Pavlodar şehrinde yeni açılan 1500 kişilik görkemli camiye verildi. Ancak Kazakistan’da travmalarla ilgili olarak din alimleri veya ulemaya ilişkin başka işler de yapıyordu. Örnek olarak 1995 yılında Semey’de Şakarim Kudayberdiuli Üniversitesi kurulmuştu ve 2000’lerden sonra da Astana’da Abay sokağıyla bitişik olan sokağa Şakarim Kudayberdiuli ismi verilmişti. 1999 yılına geldiğimizde Şakarim Üniversitesinin rektörlük binası karşısında temeliyle beraber yüksekliği 4,20 metre olan siyah mermerden ve yine 2008 yılında şairin 150. doğum yıldönümünde Semey şehrinin merkez parkında 4,7 metre olan bronzdan heykeli dikilmişti.⁴¹⁷

Kazakistan’da ilk kez din alimleri veya ulemaya heykel, 1992 yılında Batı Kazakistan ili Canibek ilçesi Canibek köyünde Alaş müftüsü olan Gumar Karaşa için dikildi.⁴¹⁸ 2015 yılında ise Akmola ili Birjan Sal ilçesi Kogam köyünde yer alan okulun önüne Şaymerden Kosşıgululu’na da heykel dikilmiştir.⁴¹⁹ Heykelin açılış törenine ise onun gelini olan Sara Şaymerdenova katılmıştır. 2010’larda Astana’da bulunan 187 sokağının ismi Şaymerden Kosşıgululu’na verilmiştir.

Din alimleri veya ulemaya ve din alanında çalışan isimlere cami ve heykellerin yanı sıra müzeler de açılmıştır. 15 Nisan 2014 yılında Astana’da Gilmani Camisinin arkasında bulunan eski cami binasında Saduakas Gilmani Müzesi açıldı. Müzenin açılışında Gilmani’nin kızı Ukican Saduakaskızı önemli rol oynadı. Kendisi alimin birçok eşyasını ve eserini toplayarak müzeye teslim etmiştir. Açılan yeni müze Kazakistan’da din alanında devlet siyasetinin nasıl

416 KÖPEYEV, M.J. (1992), *Екі томдық еңбектер жинағы* (құраст. С. Дәуітов), Алматы: Ғылым.

417 ANITLAR. (2022, 28 Kasım), *Ескерткіштер*, Абай облысы Мәдениет, тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы, Облыстық Абай атындағы әмбебап кітапхана, https://semeyleft.kz/?page_id=954 adresinden alındı.

418 ANITLAR a.g.e.

419 OSPANOV, A. (2015, 4 Eylül), Оспанов, А. “Ақмола облысында көрнекті Алаш қайраткері Шаймерден Қосшығұлұлына ескерткіш мүсіні орнатылды”, https://www.inform.kz/kz/akmola-oblysynda-kornekti-alash-kayratkeri-shaymerden-kosshygululy-na-eskertkish-musini-ornatyldy-foto_a2814590 adresinden alındı.

değiştiiğinin göstergesi idi (*yukarıda vekil hafıza konusunu ele alan başlığa bakınız*). Müzenin açılış törenine o dönemki Kazakistan Cumhuriyeti Din İşleri Ajansının başkanı Marat Azilhanov katılmıştı.⁴²⁰ Müzede alimin el yazmaları, eserleri, fotoğrafları ve hayatta kullandığı eşyaları sergilenmektedir. Sergilerin içinde hafıza konusunu ele alan bir araştırmacı için en büyük ilgi çeken şey alime hediye edilen 1,5-2,5 metre büyüklüğünde olan 1940’larda Sovyetler tarafından yıkılan Yeşil Camiyi betimleyen büyük tablo idi. Bu hafızanın ne kadar güçlü bir unsur olduğunun göstergesi ve gelecek nesillerin hafızasında nasıl yaşamaya devam ettiğinin güzel bir örneğiydi.

2017 yılında Abay’ın “Jidebay-Börülü” Müzesine Şakarim Kudayberdiulı’nın hayatta kullanmış olduğu eşyaları da eklenmiştir. Şahkerim, OGPU çalışanları tarafından öldürüldükten sonra oğlu Ahat uzak akrabaları olan Ernur Azimbayev’in ailesine şairin kullandığı eşyalarının belli bir kısmını teslim etmiş. Ernur Azimbayev de 2016 yılında yeni açılan sergiye bu eşyalardan şairin kendi eliyle hazırladığı esasını ve ahşap kupasını teslim etmiştir.⁴²¹

Külşat Medeuova yönetimiyle 2015 yılında başlatılan “Kazakistan’da hafıza uygulamaları ve yerleri” projesine katılan araştırmacılar da Kazakistan’da son yıllarda dini hafızanın “müzeleştirilmesi” işlerinin başlatıldığını dile getirmektedir. Araştırmacılar, Aktöbe ilinde yapılan araştırma sırasında Nur Gasır Cami içinde kurulmuş olan “Ruhanıyet” Müzesini ziyaret etmekte ve müzenin sitesini incelemektedirler. “*Bölge halkının kültürel ve manevi gelişmesini*” amaçlayan müze sergilerinin içinde; 19. yüzyılda yazılmış olan Kuran’ı Kerim’in, bölgede yıkılmış olan cami kalıntılarından tuğlaların, seccadelerin, kutsal yerlerin küçük modellerinin, imamların mühürlerinin ve Evliya Beket’in esasının kopyasının bulunduğunu belirtmektedirler.⁴²² Bu müzeden sonra araştırmacılar Turgay kasabasında bulunan din konusunu ele alan bir müzeye daha ziyarete gitmişler. Cami yanında açılmış olan bu müzeyi Sovyetler Birliği döneminde öğretmenlik yapan ve daha sonra Turgay’da açılmış olan ilk caminin imamlığını da yapan Gaziz Amirhanov açmıştır. Amirhanov’un ataları eskiden bu topraklarda yaşamıştı ve Canibek Tarhan (1693-1752) döneminde Buhara’dan

420 *Cami Yanında Saduakas hacı Gilmani Müzesi*. (2014, 24 Nisan), “*Мешіт жанындағы Сәдуақас қажы Ғылмани мұржайы*”, Сәдуақас қажы Ғылмани мешітінің ресми сайты, <https://old.sunna.kz/kz/page/view?id=75> adresinden alındı.

421 КМАО, (2017, 24 Temmuz), “*Абай музейі Шәкәрім қажының заттарымен толықты*”, Қазақстан музейлерінің ақпараттық-әдістемелік орталығы, <http://kazmuseum.kz/kolda-bar-zhadiger/item/1645-abaj-muzeji-shakarim-kazhyny-zattarymen-tolykty-foto> adresinden alındı.

422 MEDEUOVA, K. (2016b), Медеуова, К. *Практики и места памяти в Казахстане (структурно-типологический обзор)*, Астана: Мастер По: 32

öğretmenler aldirtarak bölgede İslamiyet'in güçlenmesi için önemli işler yapmışlardı. Toplamda 80 metrekare gibi bir yer ayrılan Saduakas Gilmani Müzesinin aksine bu müzeye cami içinden sadece 20 metrekare yer ayrılmıştır. Araştırmacılar müze kurucularının böylesi küçük bir yerde “*Kazakistan’ın tüm ruhani tarihini anlatmak istemişler gibi göründüklerini*” dile getirmişlerdi. Müze sergilerinde Kazak tarihindeki mitolojik kahramanlar, hanlar, bahadırlar, tarhanlar, aşiret liderlerinin yanı sıra Kazak topraklarında Sovyet Devleti’ni kurmuş olan komiserler ve komutanlar, Sovyetler döneminde yaşamış öğretmenler, bilim adamları, Kızıl Ordu askerleri, kozmonotlar, Sovyet nomenklatura çalışanları, Alaş Orda liderleri ve sürgüne gönderilen kişilerin isimlerinin karışık bir şekilde anılmasına da ayrıca dikkat etmişlerdi.⁴²³ Bu da bugünkü Kazakistan’da resmi, kolektif ve kültürel hafızada oluşmuş karmaşanın adeta bir göstergesi idi.

Sonuçta sert hafıza devletin kendi suçlarını tanıyarak bu suçların tekrarlanmaması konusunda kendi tarihindeki utanç verici olayları tanımak demektir. Bu çalışmaların sonucunda bu suçların tekrarlanmaması için devlet genelinde yerel yasaların da kabul edilmesiyle süreç devam etmiştir. Sert hafıza konusunun ele alınması kültürel ve siyasi geçmişten, post Sovyet döneminde Kazakistan’da oluşan rejimin özelliklerinden ve bazı dış etkilere dolaylı yumuşak hafızada yapılan işler gibi yavaş ilerlemekte demek de mümkündür.

4.2. Kazakistan'da Sert Hafıza Konusunda Ele Alınan Projeler

“*Hafızanın Güncel Pratikleri: Kazakistan'ın Modern Kültüründe Geçmişin Kavramsallaştırılması ve Kimliğin İnşası*” projesi Kazakistan’da hafıza konusunu ele alan ve hafıza çalışmalarının canlanmasına neden olan ilk projedir.⁴²⁴ Proje kapsamında Avrasya Milli Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi Felsefe ve Kültür Araştırmalar Bölümünde toplam 9 araştırmacının katılmasıyla yukarıda adı geçen “*Kazakistan'da hafıza uygulamaları ve yerleri*” çalışması yapılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında araştırmacılar bu projenin Kazakistan’ın kutsal coğrafyasını incelemeye, hac turizmini geliştirmeye ve başka da hafıza tecrübelerini sistemleştirmeye yönelik yapıldığını belirtmektedir. Çalışmanın teorik kısmında yurt dışında hafıza konusunda yapılan çalışmalara göz atan araştırmacılar Türk dilinde yapılan hafıza çalışmalarına da değinmekte ve Türkiye’de hafıza çalışmalarının daha çok Alevi-Bektaşî konusunda ele alındığına dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Almanya’ya göç eden Türklerin

423 MEDEUOVA a.g.e.: 32-33

424 MEDEUOVA, K. (2016a), Медеуова, К. “К вопросу о типологии практик памяти в Казахстане”, World of Great Altay 2/3.1: 450-458.

hafızalarını koruma pratiklerini ve Kazak kulaklarının (Bay) tasfiyesi ve ondan sonraki Büyük Terör ve Büyük Açlık döneminde Türkiye'ye göç eden Kazakların da hafızalarını korumak maksadıyla İzmir yakınlarında kurdukları “Altay” Köy Müzesi hakkında da bilgi vermişlerdi.⁴²⁵ Projenin ikinci kısmında Kazakistan'daki hafıza meselesini ele alan araştırmacılar, hafıza yerleri olarak müzelere, kimlik ve modernleşme kapsamında hafızada oluşan değişimlere de değinmişlerdir.

Müzelerin hafızadaki önemini ele alan araştırmacılar, Satbayev'den 35 km uzaklıkta bulunan Jezdi kentindeki Madenciler Tarihi Müzesini ve Jezkazganda'ki Kanış Satbayev adındaki Tarihi Üretim Müzesini ziyaret etmişlerdir. Tarihi Üretim Müzesinin halk arasında “*Kazakhmys Müzesi*”⁴²⁶ olarak adlandırıldığını belirten araştırmacılar müzede “*Jezkazgan tarihinin – Kazakhmys tarihi*” olarak sunulmaya çalışıldığına dikkat ediyorlar.⁴²⁷ Bunun yanı sıra bölgelere göre boyların ve aşiretlerin de kendi tarihlerini müzeleştirmeye çalışmaları da araştırmacıların ilgilerini çekmiştir. Örnek olarak, 1984'de Turgay bölgesinde bu topraklarda doğan ve yerli Kıpçak boyundan çıkan, Kazak topraklarında Sovyetler Birliği'nin kurulmasında önemli emek veren komiser ve komünist Alibi Cangeldin Müzesi gösterilebilir. 1988 yılında ise yine Turgay'da Kıpçak boyundan çıkmış ve Kazakların arasında ilk Rus okulunu açmış olan Ibray Altınsarin'in müzesi açılmıştır. Araştırmacılar bölgede bulunan Şakşak Cenibek Müzesinde Kıpçak boyunun aşiretlerinin simgelerinin betimlendiği bayrakların bulunduğunu ve bunun “şecerelelerin kolektif tarafından rekonstrüksiyonu” olduğunu belirtiyorlar.⁴²⁸ Bölgede 1991 yılında çalışmalarına başlanarak Alaşçı ve milliyetçi olan ve Argun boyundan çıkmış kişilerden olan Ahmet Baytursinov ve Mirjakıp Dulatılı Müzeleri de açılmıştır.

Projede bu çalışmayla ilgili güzel başlıklar ortaya atılsa da üzerinde durulması gereken birkaç meselenin olduğunu söyleyebiliriz. İlk olarak çalışma sırasında araştırmacılar Kazakistan'daki hafızaları sistemleştirmeyi amaçlasalar da çalışmada gerçekleştirilemediğini söylemek mümkündür. Çalışmayı inceledikten sonra cevaplardan daha çok soruların çıktığı görülmektedir. Fransa'yı hafıza olarak ele alan Pierre Nora, ilk başta çalışmalarının daha kısa olmasını planladıklarını ancak bitene kadar çalışmanın 5 cilde dönüştüğünü belirtiyor. Kazakistan gibi resmi, kolektif ve kültürel hafızaların sınırları net bir şekilde belirlenmemiş

425 MEDEUOVA 2016b: 20-27.

426 Kazakhmys Holding - bölgede bakır madenlerinden başlayarak metalurji ve endüstri merkezlerine kadar işleyen holding. Merkezi Londra ve Almatı'da bulunuyor.

427 MEDEUOVA 2016b: 31.

428 MEDEUOVA a.g.e.: 33-34.

bir toplumda toplam 73 sayfa çıkmış bir çalışmanın Kazakistan toplumundaki hafızayı sistemleştirme hususunda yetersiz olduğunu net bir şekilde söyleyebiliriz. Aslına bakılırsa Kazakistan’da resmi, kolektif ve kültürel olan her hafıza şekli daha hacimli ve çalışmaların daha geniş zaman diliminde yapılmasına ihtiyaç duyduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda dini hafıza konusunda da bu söylenenlerin geçerli olduğu nettir.

Kazakistan’da adı geçen projeden sonra 2017 yılında hafıza konusunu ele alan “Kutsal Kazakistan” projesi başlatıldı. “Kutsal Kazakistan” projesi kapsamında Kazakistan Cumhuriyeti Milli Müzesinde “Kutsal Kazakistan” Araştırma Merkezi kuruldu ve 40 çalışanı olan merkezin başkanlığını Berik Abdigaliuli üstlendi. Merkez, Kazakistan’da tarihi ve kültürel anıtları ve kutsal yerleri popülerleştirme, koruma ve restorasyon işlerini ele almıştı. Araştırma sırasında cumhuriyet genelinde ve yerel halk için önem taşıyan kutsal yerler belirlenerek onların güncel listesi yapılmış. Proje kapsamında toplam cumhuriyet genelinde 205 mekân ve yerel önem taşıyan 575 mekân listeye eklenmiştir. Cumhuriyet genelinde önemli olan mekanlara Uludağ’da kasabasında bulunan Akmescit Evliyalar Mezarlığı, Jezkazgan yakınında yer alan Cuçi Han Türbesi, Malşıbay köyünde yer alan Alaşa Han Türbesi ve Mezarlığı, Uludağ ilinde bulunan Dombaul Türbesi ve Kazakların Çungar Hanlığına karşı zafer gerçekleştiren Bulantı Savaşı’nın olduğu yer de eklenmiştir. Akmol bölgesinden kutsal yerlerin listesine Kabanbay Batır Türbesi ve Büyük Terör kurbanlarına inşa edilen ALZHİR anıtı, Astana şehrinden Bayterek anıtı, Kazak Eli Anıtı, Mangilik El Anıtı, Büyük Açlık Kurbanlarının ruhuna inşa edilen anıt ve Vatan koruyucuları anıtı eklenmiştir. Projenin başlangıcından bu yana kutsal yerlerin listesi ve onlar hakkında kısa belgeler içeren ansiklopedi şeklinde yazılmış 4 kitap⁴²⁹ yayınlanarak birkaç konferans düzenlenmiştir. Kitaplarda doğa harikaları, tarihi şehirler, evliya mekanları, kutsal türbeler, eski camiler, Ortodoks kiliseleri, önemli panteonlar, mezarlıklar, Kazakistan tarihi için önemli olan mekanlar, anıtlar ve heykeller karışık yerleştirilmiştir. Bunların hafıza için önemi ayrı başlıklarda ele alınmamış, sadece illere göre ayrılmıştır. Genelde yukarıda söylendiği gibi Astana’da bulunan “kutsal” yerlerin çoğu Nazarbayev’in Cumhuriyetçi ideolojisini sert hafızaya dönüştürmek için inşa ettirilen anıtlar ise, Güney Kazakistan, Jambıl, Pavlodar ve Karagandı illerinde kutsal mekanların çoğu dini hafıza için önemli olan mekanlardır.

429 Bknz: ANES, G. (2017). Энес, Г. *Сакральный Казахстан* (C1), Алматы: Издательство “Арыс”.; ABDİGALİULI, B. (2018). Әбдіғалиұлы, Б. *Сакральный Казахстан* (C2), Астана.; ЕКІМБАЕВА, А., ŞAUENOVA, G. (2019). Екимбаева, А, Шауенова, Г. *Сакральный Казахстан* (C3). Нұр-Сұлтан.; ЕКІМБАЕВА, А., ŞAUENOVA, G. (2020). Екимбаева, А, Шауенова, Г. *Сакральный Казахстан* (C4). Нұр-Сұлтан.

Araştırma yapılan bölgelerde eski camiler, türbeler ve mezarlıkların dışında başka kutsal mekanlar belirtmeye çalışılsa da Astana’da endüstrileştirme döneminde yeniden inşa edilmiş olan Jezkazgan ve Satbayev şehirlerinin aksine din için önemli olan birkaç hafıza mekanının bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunların içinde en önemlisi başkentten eski merkezindeki Respublika Caddesi ve Abay Sokağı’nın kesiştiği yerde bulunan Yeşil Cami duvarıdır. Caminin bulunduğu sokak, imparatorluk döneminde Meçetnaya (Cami Sokağı) Sokağı olarak adlandırılmış, cami yakınlarında molla Burabay Seyyidov, Demirbay Hacı ve Sultan Konurkulca Ağa’nın evleri bulunuyormuş ve camiye bitişik olarak medrese bulunuyormuş. Ahşaptan yapılmış olan cami Sovyetler geldikten sonra 1920 yılında yanmış ve daha sonra Baymuhammed Kosşıgulov’un oğlu Kurmangali Kosşıgulov tarafından - bu sefer kerpiçten-tekrardan inşa ettirilmiştir. Bolşevikler tarafından cami 1930’larda kapatılmış ve cami binasında müze açılmıştır. 1940’larda minaresine ve mimari üslubuna hiç dokunmadan cami binası iktidar tarafından bira üretimi yapan “Kazpivo” (Kazbira) fabrikasına teslim edilmiş. Yavaş yavaş yıkılmaya başlayan cami binası 1950’lerde tamamen yıkılarak yerine 3 katlı bina yapılmıştır. Sovyetler döneminde caminin duvarına dokunulmamıştır ve günümüzde duvar “Yeşil caminin duvarı” olarak devlet korumasındadır.⁴³⁰ Astana’da yapılan mülakatlar sırasında Gilmani Müzesindeki Yeşil Cami tablosunun yanı sıra Kalampır Hanım’ın (Astana, 1947 doğumlu) evinde de Yeşil Caminin bir resmini görebildik. Kalampır Hanım’ın çok dindar olan kayınbabası vefatından önce Kur’an-ı Kerim’den sureler ve ayetleri hat sanatı ile meşk etmiş.⁴³¹ Bu hat meşklerinden birinin üzerinde Gilmani Müzesinde olan tabloda çizilmiş caminin aynısı olan Yeşil Caminin resmi de bulunuyordu. Bu da hafızanın ne kadar güçlü bir unsur olduğunun ve caminin kapatılmasının yerli Akmola halkı için ne denli travma olduğunun örneği olduğunu göstermektedir. Daha sonra aksakalın ailesi bu hatları çerçeveletmişler ve salonun sağ duvarına asmışlar.

Astana’nın merkezindeki Jastar mahallesinde toplam büyüklüğü 18 hektar olan Karaötkel (Kökbel) Mezarlığı bulunmaktadır. Mezarlıkta bulunan mezar taşlarını araştıran bilim adamları ilk kez mezarlığın 1609 yılında açıldığını ve 1962 yılında son kişi defnedildiğini belirtmektedir. Mezarlıkta Tauke Han’ın oğlu Sameke Han’ın (1719-1738 yılları Orta Cuzu’n hanı), Semerkant, Buhara ve Kazan şehirlerinde doğmuş din adamlarının ve 4 şeyh ve 1

430 Tarihi binalar. “Yeşil” camii. (2015, 13 Mart). *Көне ғимараттар. «Жасыл» мешіті*, Қазақстан тарихы сайты, <https://e-history.kz/kz/news/show/2914/> adresinden alındı.

431 Kur’an-i Kerim’in bulunmasının zor olduğu dönemlerde vefat eden o, elbise takımlarının ve dış kıyafetlerinin ceplerine kağıtlara Kur’an-i Kerim’den sureler ve ayetler yazarak bırakmış. Babası vefat ettikten sonra namazı öğrenmeye başlayan Kalampır Hanım’ın eşi olan Kalijan aksakal bu kağıtları ezberleyerek namaza durmuş.

evliyanın mezarı bulunuyor. Mezarlığa Sovyetler döneminde ziyaretin olup olmadığı hakkında belgelere ulaşamadı.

Astana’da hafıza mekanlarının içinde sayılabilecek 1907’de açılmış olan medrese binası da cumhuriyet tarafından korunmaktadır. Günümüzde şehrin eski merkezinde yer alan medrese binasında Kuanişbayev Kazak Müzikal Dram Tiyatrosunun atölyesi bulunmaktadır. Astana’nın eski merkezinde Abay ve Alihan Bökeyhanov sokaklarının kesiştiği yerde Baymuhammed Kosşıgulov tarafından inşa ettirilen bir mektep binası bulunuyor. 1986 yılında binanın tarihi ve kültürel önemine bakılmaksızın ikinci bir kat eklenmiştir. Bugünlerde mektep binasında Kazkommerz Banka Şubesi bulunmaktadır.⁴³²

432 KARİMHAN, Z. (2016, 5 Temmuz), Көне ғимараттар: ағайынды Қосшығұлұлылар династиясы (Tarihi binalar: kardeş Kosşıgululılar ailesi), Қазақстан тарихы сайты, //e-history.kz/kz/news/show/3474 adresinden alındı.

SONUÇ

Bu araştırmada Kazak dinî hafıza zincirinin yüzyılı aşkın tarihi ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın başında, Batı'da, ayrıca Avrupa genelinde yapılan dinî hafızayla ilgili çalışmalar ve teorilerin Kazakistan'da da uygulanması planlanmıştı. Ancak çalışma sırasında bu teorilerin Kazak dinî hafızasının incelenmesi için yeterli olmadığı fark edildi. Ayrıca Kazakistan'ın güney bölgelerinde yapılan çalışmaların da araştırma yapılan Kuzey ve Orta Kazakistan bölgelerine uygun olmadığı anlaşıldı. Bu yüzden bu topraklarda Sovyetlerin yerleştiği ilk dönemden başlayarak Sovyetler Birliği'nin resmi hafızasının yerleşmesinde önemli olan bütün kurumlar ve izlenen bütün siyaset yeniden ele alındı. Bu çalışma sırasında, Kazak dinî hafıza zincirinin Sovyetler döneminde dine karşı uygulanan politikalardan dolayı travma geçirerek zayıflayan bir dinî hafıza olduğu ortaya çıktı. Bu zayıflama, Sovyet döneminde dini hafızanın yerine yerleştirilen resmi hafızalardan, bu hafızaları yerine getiren kurumların işlemesiyle yakından bağlantılıydı.

Kazak dinî hafıza zincirinin travmadan dolayı iki aşamada zayıfladığını söylemek mümkündür. Bunlardan biri Rus İmparatorluğu'nun ekonomik sömürü, idari sömürü ve Şamanlaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetlerinden dolayı ortaya çıkmıştır. Bu daha derin bir araştırma gerektiren bir konudur. Sadece bir çalışma içerisinde bu iki dönemi de ele almak mümkün olmadığı için bu konuya kısaca değinilerek daha sonraki araştırmalara bırakılmıştır. Bunun yanında bu dönem hakkında hâlâ çalışmaların sayısının az olmasından dolayı bu çalışmada ikinci aşama olan yirminci yüzyılın başlarından itibaren Kazak dinî hafızasında ortaya çıkmış olan zayıflama ele alınmıştır.

Yirminci yüzyılın başlarında Kazak milliyetçiliği, Rus İmparatorluğu'nun 1906'dan 1919 yılına kadar, yani imparatorluğun son yıllarına kadar devam eden Kazak dinini görmezden gelme politikası temelinde gelişmiştir. Ancak dindarlar 1917'ye gelindiğinde Şura-i İslam ve Şura-i Ulema gibi İslamcı partiler kurarak kendi siyasi meselelerini gündeme getirebilmişlerdir. Son olarak bu yıllarda Kazak topraklarında ağırlıklı olarak solcu ve komünistlerden oluşan (eski Rusya yandaşlığı hareketlerin devamı olarak) batıcılar da ortaya çıkmıştı. Bundan sonraki yirmi yıllık zaman diliminde KazakSCB'de Bolşevikler Partisinin mensupları olan komünist, Leninci ve Stalinciler milliyetçi ve dindar kişilere her türlü baskı ve sürgünleri uygulayarak bütün siyasi iktidarı kendi ellerinde toplayabildiler.

1919-1939'da Bolşevikler Kazak kulaklarını (bay) tasfiye ederek ve devlet terörü olan Büyük Terörü kullanarak Sovyet toplumunu ve Sovyet insanını oluşturdular. Söz konusu

dönemde bütün Kazakistan genelinde camiler kapatılarak din, Kazak toplumunun siyasi ve sosyal hayatının dışına atıldı. Bu dönemde SSCB kapitalist dünya-sisteminden ayrı Moskova merkezli yeni alternatif bir sosyalist dünya-sistemini geliştirdi. Bu yıllarda Birlikteki tüm ekonomik faaliyetler Moskova'ya bağlanarak Kazak toplumunun ekonomik hayatı tamamen kontrol altına alınmıştır. Bu durum, dinî hafıza zincirinin zayıflamasında en büyük etken olmuştur, çünkü ekonomik özgürlüğü olmayan bir toplumda başka türlü bir özgürlük hakkında konuşmak zordur.

Kazak dini hafıza zinciri, Stalin'in 1939'dan 1953'e kadarki yönetim döneminde de ciddi şekilde hasar görmeye devam etti. Bu dönemde Stalin'in "halkçılık" kavramı oluşmuştu ve onun hayal ettiği Sovyet toplumu şekillenmeye başlamıştı. Artık milliyetler ortadan kaldırılarak onun yerine mefhumunda dinin yeri olmayan ütöpik bir "halkçılık" düşüncesi yerleşti. 2. Dünya Savaşı döneminde toplumsal hayatta dinin ne kadar güçlü bir unsur olduğu tekrardan ortaya çıktı ve son Stalin döneminde dine baskı azalarak, kısa bir müddet "*dinle barışma*" politikası uygulandı.

Stalin'den sonra iktidara gelen Nikita Kruşçev döneminde dine baskı yeniden şiddetlendi. Bu dönemde türbelere ziyaret durduruldu, din kişilerin özel yaşam alanlarından bile çıkarılmaya çalışıldı. Bu siyasetlerin hepsi Kruşçev'den sonra iktidara gelen Leonid Brejnev döneminde de devam etti. Brejnev döneminde Sovyetleştirme politikası ve ateizm propagandası güçlendirildi. Bu dönemde devlet tarafından yapılan baskılardan dolayı toplum genelinde Sovyet yaşam tarzı ve Sovyet tatilleri benimsendi. Dinî hafızalarını korumak isteyen Kazaklar, devlet tarafından yasaklanmayan tek dinî ritüel olan cenaze merasimleri vasıtasıyla inançlarını korumaya çalışmışlardır. Böylece toplum gözünde mezarların ve cenaze merasimlerinin önemi artmıştır. Mülakata katılan kişilerden birinin söylediği gibi "*Cenaze çıkarmak isteyen Kazak, yerin dibinde olsa bile bir molla, o da bulunmazsa Kur'an-i Kerim bilen birisini buluyordu*". Bu dönemde ibadetin yerine getirildiği ve dinî bayramların kutlandığı tek yer aile ortamı olmuştur.

1985'de Gorbaçov'un iktidara gelmesinden sonra SSCB parçalanmaya başladı. Gorbaçov'un başlattığı Glasnost ve Perestroyka politikaları Birliğin parçalanmasının önünü kesemedi. Kazakistan'da milliyetçi düşünceler arttı. Bu dönemden başlayarak Kazak dinî hafızası da tekrardan canlanmaya başladı.

Bağımsız post-Sovyet Kazakistan'ında 1906-1919 yılları arasında oluşmuş olan siyasi düşünceler yeniden ortaya çıkmaya başladı. Ancak bunların içinde en güçlüsü milliyetçi

düşünceler ve Kuzey Kazakistan, Doğu Kazakistan ve Oral bölgesinde kendini belli etmeye başlayan Rusya yandaşlığıydı. Bu yıllarda Nazarbayev rejimi ve onun ortaya attığı Cumhuriyetçilik ideolojisi oluşmaya başladı ve bu ideoloji genelinde devlet, Rusya yandaşlığını ve Kazak milliyetçiliğini bir arada tutarak bir Cumhuriyet kurmaya çalıştı. Dinî hafızanın canlanması rejim için iki konuda tehlikeliydi ve bu süreci hep kontrolünde tutmaya çalıştı. Rejim ilk olarak dinî hafızanın canlanmasının Kazak milliyetçiliğini güçlendirmesinden ve böylece bağımsız Kazakistan siyasetindeki dengeyi bozacağından korktu. İlk olarak yeni iktidar İslam'ın Tacikistan ve Özbekistan'daki gibi siyasi hareketlere dönüşerek iktidara güçlü bir rakip oluşturmasından korkmuş olabilir. Bu sebeple Nazarbayev rejimi dini hafızanın canlanmasını kendi kontrolünde tutabilmek maksadıyla devletin din politikasını birkaç kere düzeltmek zorunda kaldı. İlk başlarda devlet din alanında katı laik olan “Alaş modelini” kullanmak istedi. Ancak bu dinî hafızanın canlanmasını kontrol edemeyeceğinden dolayı Rusya'da Çeçen savaşında yürütülen siyaseti bir örnek olarak “Yesevi yolu” modelini ortaya attı. Dinî canlanmayı tasavvufçu bir düşünce çevresinde kontrolde tutmak isteyen devlet bu dönemde halkın ruhani işlerdeki bütün ihtiyaçlarını yerli mollalara bırakmıştır.

Ancak 2005-2011 yıllarında ithal hafıza meselesinin ortaya çıkması ve Suriye savaşına katılan Kazakistan vatandaşlarının sayısının artması “Yesevi yolu”nun bu meseleyi çözemeyeceği kanaatini getirdi. Bu meselelerin acil bir şekilde çözümünü arayan devlet, 2011'den başlayarak Hanefi Mezhebi çalışmalarını güçlendirdi ancak bu beklenen sonucu vermedi. Ondan sonra devlet Maturidi Akidesi çalışmalarına odaklandı ve bu da netice vermedi. Bu durumda devlet 2013 yılından başlayarak “etnik din” kavramına yakın olan “geleneksel din” kavramını kullanmaya başladı. Bu dönemden başlayarak devlet, vekil hafıza olarak Kazakistan Müslümanları Dini İdaresini güçlendirerek din işlerini yerli mollaların elinden aldı. Bu son siyaset bugüne kadar devam etmektedir.

Devlet din alanını ne kadar kontrol etmek istese de onun gözden kaçırdığı birkaç mesele bulunuyor. İlk olarak bu yıllarda camilerin ve hacca giden kişilerin sayısı hızlı bir şekilde artmaya başladı. Dini bayramlar açıktan kutlanmaya başladı ve Kazakistan genelinde türbe ve kutsal mekanlar ziyareti de arttı. Bu sebeple, Kazakistan'da alternatif hafızalar da ortaya çıktı. İkinci mesele ise bağımsızlık yıllarında Rus İmparatorluğunun sömürü politikaları ve SSCB'ni kurma dönemlerinde Kazak halkının hafızasında oluşan bütün travmaları gidermede Müslüman geleneğinin birincil derece önem kazanmasıydı. Şecere yazarak ata mezarlarını ve

onların mezar taşlarını yeniden bulan Kazaklar mezar taşlarını okutmaya, aşlar düzenlemeye, atalarının yıkılan mezarlarını yeniden inşa ettirmeye ve onarmaya başladılar. Rus İmparatorluğu'nun ve SSCB yürüten politikaların kurbanları olan ve usulüne göre “gömülmeyen” kişilerin Müslüman geleneğine göre cenazelerini tekrar çıkararak “gömmeye” başladılar. Elbette ilk olarak Kazak milliyetçiliği kendi kurbanlarını “gömmek” için Müslüman geleneğini kullandı ve böylece milliyetçiliğin artmasıyla durmadan İslam'ın da Kazak toplumundaki önemi artmaya başladı.

Fakat bağımsızlıktan sonra resmi hafızaya dönüşen Kazak milli hafızasındaki travmayı gidermeye yardım eden dini hafızanın da kendi kurbanları bulunuyordu. Bugüne dek bu konunun devlet tarafından doğru düzgün bir şekilde ele alınmadığını söylemek mümkündür. Bu Nazarbayev rejimi tarafından dindar kişilerin ‘kutsal’ kurbanlara dönüşmesini engellemek ve böylece dindarların güçlenmesini önlemek için yapılmış olan bir politika olabilir. Ancak Kazak dini hafızasında böyle kurbanlar bulunmaktadır. Bu çalışmada Kazak dini hafızasındaki travma Kazak topraklarındaki Müslümanlık için büyük emekler harcayarak Osmanlı İmparatorluğu'na kadar giden Şaymerden Kosşıgululu, din alanında çalışmaları bulunan ve şiirlerinde din konularını ele alan şair Şakarım Kudayberdiuli, SSCB döneminde devlet tarafından uygulanan baskılara maruz kalan ve uzun yıllar boyunca saklanmak zorunda kalan Saduakas Gilmani, Alaş müftüsü olan Gumar Karaş ve mutasavvıf şair Meşhur Jüsüp Köpeyli örneğinde atlatılmaya çalışıldı. Bu kişilerin örneğinde ve şahsında, Kazak dini hafıza zincirinin zayıflamasına neden olan travmaların gerçekten yer aldığı ve bu travmaları giderme maksadıyla halk tarafından önemli işlerin yapıldığı ortaya çıktı. Bunların içinde naaşı bulunarak tekrardan cenazesi çıkarılan, SSCB döneminde devlet yetkilileri tarafından yıkılan türbesi onarılan, isimleri inşa edilen yeni camilere ilaveten, heykeller ve anıtlar dikilerek cadde, sokak, üniversite, okul isimleri kendi adlarına verilen kişiler de bulunuyordu. Bu işlerin çoğu genelde halk tarafından başlatılmış ve daha sonra buna devlet de katılmıştır. Fakat hala Kazak dini hafızasında ortaya çıkan travmalar araştırılarak bütün kurbanların isimleri açıklanmadığı ve yumuşak ve sert şekilde kaydedilmediğini söylemek mümkündür. Bu çalışmalar yapılmaz ve “tarihi adalet” yerine getirilmezse, Kazakistan'da din alanında böyle travmaların yenilerinin de oluşmaya devam etmesi mümkündür ve her türlü aşırı düşüncelerin de ortaya çıkması tehlikesi bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

ABAZOV, R., VASILIVETSKIY, A., PONOMAREV, V. (1992), *Ислам и политическая борьба в странах СНГ*, Москва: Информационно-экспертная группа “Панорама”, Агентство “Азия”.

ABDAKIMOV, A. (2008), Абдакимов, А. “Религиозный вопрос в программах документов мусульманских политических партий (1917-1920)”, Бекмағамбетов, О.Ж., Қожабекова, А.М., Байғазин, М.Ж., Төлеудаева, Г. (Ed.) Кеңес саясатына қарсылық: Алаш қозғалысынан Желтоқсан көтерілісіне дейін, Астана: ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы: 74-78.

ABDİGHALİULI, B. (2017), Әбдіғалиұлы, Б. *Алаш әскері: 1918-1920. (Alaş Askeri: 1918-1920)*, Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты.

ABDİGHALİULI, B. (Ed.), (2021), Әбдіғалиұлы, Б. *Ашаршылық (Açlık). Голод 1928-1934. Документальная хроника, (Сб. док. Т. 1: 1928-1929)*, Алматы: Атамұра.

ABDİGALİULI, B. (2018). Әбдіғалиұлы, Б. *Сакральний Казахстан (C2)*, Астана.

ABDRASHEV, R.M. (2014), Абдрашев Р.М. “История ваххабизма в Казахстане” (*Kazakistan'da Vehhabilik Tarihi*), Вестник Сибирского юридического института МВД России, 4/17: 72-75.

ABDRASHEV, R.M. (2016), Абдрашев Р.М. “Противодействие интернет-пропаганде экстремизма в Республике Казахстан”, Вестник Сибирского юридического института МВД России, 1/22: 58-62.

ABDİLDİN, J. (2007), Әбділдин, Ж. *Алаш азаматтарының ақталуы, Шәкәрімтану мәселелері: сериялық ғылыми жинақ, С 2*. Алматы: Раритет.

ABDIRASILKIZI, A. (2014), Әбдірәсілқызы, А. *Дін. Дәстүр. Дәуір (Din. Gelenek. Dönem): Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар*, Алматы: Баспалар үйі.

ADAMBEKKIZI, H. (2005), Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер, Алматы: Білім баспасы.

ADİLBAYEV, A. (2019), Әділбаев, А. *Дәстүрлі дін негіздері мен салт-дәстүр құндылықтары*, Түркістан.

ALEKSEEV, A.V. (1991), Алексеев, А.В. *Иллюзии и догмы*, Москва: Политиздат.

ALEXANDER, J.C. (2004). *“On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama”*, Alexander, J.C. (Ed.), *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California: 196–263.

ALLANIYAZOV, T., NAYMUSHINA, O. (2004), Алланиязов, Т., Наймушина, О. *“...Неповиновение надо пресечь”*, Фонд XXI век.

AMANZHOLOVA, D.A. (2012), Аманжолова, Д.А. *История Западного отделения Алаш-Орды*, Sdykov, M.N., vd. (Ed.) *История Западного отделения Алаш-Орды*, С.2. Сборник научных статей, Уральск: 10-152.

ANES, G. (2017). Энес, Г., *Сакральный Казахстан (C1)*, Алматы: Издательство “Арыс”.

AMIN, S. (2016), *Russia and the Long Transition from Capitalism to Socialism*, NYU Press.

ANDERSON, B. (2016), Андерсон, Б., *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма (Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism)*, (Пер. В. Николаев), Москва: Кучково поле.

APPADURAI, A., (1986), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, New York: Cambridge University Press.

APPLEBAUM, A. (2003), *Gulag: a History*, New York: Anchor Books.

АРАПОВ, D.YU., KOSACH G.G. (2010), Д.Ю. Арапов Д.Ю., Косач Г.Г. *Ислам и советское государство, Вып. 1: (по материалам Восточного отд. ОГПУ. 1926 г.)*, Москва: Изд. дом Марджани.

АРАПОВ, D.Yu. (2004), Арапов Д.Ю. *Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII — начало XX вв.)*, Москва.

АРАПОВ, D.Yu. (2007), *“Арапов, Д.Ю. Этническое и конфессиональное в российском “Мусульманстве”: исламская политика государства в XX-XXI веках”*, Вестник Евразии, No 3: 58-67.

ARISTOTELES. (2004), Аристотель. Протрептик. О чувственном восприятии. О памяти, (Пер. Е.В. Алымовой), СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета.

ARTIKBAYEV, J. (2004), Артыкбаев, Ж.О. *История Казахстана (Kazakistan Tarihi): 90 вопросов и ответов*, Астана.

ARTIKBAEV, J. (2006), Артыкбаев, Ж.О. *История Казахстана (Kazakistan Tarihi)*, Алматы: Казак университеті

ARTYKBAYEV, Zh.O., RAZDYKOV, S.Z. (2007), Артыкбаев, Ж.О., Раздыков, С.З. История Казахстана: учебник, Астана: Фолиант.

ARZIYEV, Z.Z. (2019), Арзиев, З.З. “Особенность прагматического подхода к идеологии и культуре в свете концептуальной работы Н.А. Назарбаева “Семь граней великой стены”, Central Asian Journal of Art Studies, 4/1: 19-37.

ASSMANN, A. (2014), *Длинная тень прошлого (Der Lange Schatten Der Vergangenheit)*. Мемориальная культура и историческая политика, (Пер. Б. Хлебников), Москва: Новое литературное обозрение

ASSMANN, J., CZAPLICKA, J., (1995), “Collective Memory and Cultural Identity”, New German Critique, No 65 (Spring-Summer): 125-133.

ASSMANN, J. (2004), Ассман Я. *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности (Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination)*, Москва: Языки славянской культуры.

ASTANOVA L., BIGNOVA M., RILEV, D. (2018), *Новые религиозные движения*, Уфа: БГПУ.

AUANASOVA, B.M. (2007), Ауанасова, Б.М. *История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.)* (диссертация на кандидата исторических наук), Уральск

AUST, M., VULPIUS, R., MILLER, A. (2010), Ауст М., Вульпиус Р., Миллер А. *Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700—1917)*, Москва: Новое литературное обозрение.

AYDINALP, H. (2010), “İslamiyet Öncesi Türk İnanç Sistemi ve Türklerin İslamlaşma Süreci”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, No 4 (Temmuz-Aralık): 145-166.

AYDINALP H. (2016), *Terör ve Köktencilik Ekseninde Canlı Bomba Sosyolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınlar.

BAGLIKOV, B.T. (1962), Багликов Б.Т. *Ленинские произведения по национальному вопросу*, Государственное издание политической литературы.

BALKIBAYULI, B. (2005a), Балкыбайұлы, Б. Екі томдық шығармалар жинағы, С 1. Алматы: Алаш.

BALKIBAYULI, B. (2005b), Балкыбайұлы, Б. Екі томдық шығармалар жинағы, С 2. Алматы: Алаш.

BANZAROV, D. (1955), Банзаров Д. “Черная вера, или шаманство”, Собрание сочинения, Москва: Академия наук СССР.

BARTHOLD, V.V. (1927), Бартольд, В.В. *История культурной жизни Туркестана (Türkistan'ın Kültür Tarihi)*, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

BASSIN, M. (2004), *Imperial Visions. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*, Cambridge: Cambridge University Press.

BENİGSEN, A. (1999), Мусульмане в СССР (Muslims in USSR), Казан: Иман.

BENİGSEN, A. (1988), *Sufi ve komiser: Rusya'da İslam tarikatları*, (Çev. O. Türer), Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.

BEKBOLAT, A. (2017), Бекболат, Ә. *Қазақстандағы ислам мәдениеті: Момақан Әлиевтің мұрасы*, Астана: Мастер ПО ЖШС.

BEKMAHANOV, E. (1992), Бекмаханов, Е.Б. Восстание хана Кенесары (1837-1847), Алма-Ата: Гылым.

BERDALIYEV, İ. (2016), Бердалиев, И. *Сәдуақас Ғылманидың теріс ағымдарға тойтарыс берудегі әдіс-тәсілдері*, Астана: Мастер По ЖШС.

BERGER, P. L. (1993), *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (Çev. Ali Coşkun), İstanbul: İnsan Yayınları.

BERGER, P. L. (2015), *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, (çev. Ali Coşkun), 5.bs. İstanbul: Rağbet Yayınları.

BERGSON, H. (1992), Бергсон, А., Собрание сочинений в 4-х томах, Москва: Московский клуб.

BİSSENOVA, A., MUKASHEVA, A. (2020), Бисенова, А., Мукашева, А. *Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью*, Журнал НЛО: 2020/6, No. 166.

BOSWORTH, C.E. (ed.), (2016), *The Turks in the Early Islamic World*, New York: Taylor & Francis Group.

BULANIN, D. (1996), Буланин, Д. *Власть и реформы. От самодержавной к советской России*, СПб.

BULDAKOV, V.P. (2010), Булдаков, В.П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд “Президентский центр Б. Н. Ельцина”.

BUTTINO, M. (2007), Буттино, М.М. *Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР*, Москва: Звенья.

BREJNEV, L.İ. (1972), Брежнев, Л.И. *О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик...*, Политиздат.

BRESLAUER, G.W. (1990). *Soviet Strategy in the Middle East*, London: Routledge.

BRITOV, V.V. (1961), Бритов, В.В. *Рождение Красной армии*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.

BYSTROV, İ.V. (2000), Быстрова И.В. *Военно-промышленный комплекс в экономике СССР в годы холодной войны*, С. 3, Москва: ИРИ РАН.

CAMERON, S. (2018), *The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan*, Ithaca/London: Cornell University Press.

CHANDLER, T., FOX, G. (1974), *3000 Years of Urban Growth*, New York: Academic press.

CARLETON, G. (2005), *Sexual Revolution in Bolshevik Russia*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

CASTELLS, M. (2007), *Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür: Binyılın Sonu (The Information Age : Economy, Society and Culture: the Rise of the Network Society)*, (çev. Ebru Kılıç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

CHANDLER, T., FOX, G. (1974), *3000 Years of Urban Growth*, New York: Academic press.

CONQUEST, R., (1991), Конквест, Р., *Большой террор (The Harvest of Sorrow)*, Издательство “ПАКСТНИЕКС”.

COŞKUN, Ali (ed.), (2005), *Din Toplum ve Kültür: Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, İstanbul: İz Yayıncılık.

DAVİE, G. (1993), “Believing without Belonging. A Liverpool Case Study”, *Archives de Sciences Sociales Des Religions*, 38(81): 79–89.

DAVİE, G. (2005), “Din Sosyolojisi,” (çev. H. Aydınalp), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/28: 217-230.

DAVİE, G. (2005), *Modern Avrupa’da Din*, (Çevir. A. Demirci), İstanbul: Küre Yayınları.

DAVİE, G. (2006), “Din Sosyolojisinde Yeni Yaklaşımlar: Batılı Bir Bakış”, (Çevir. M. Akgül, İ. Çapçioğlu), Solmaz, B., Çapçioğlu, İ. (Ed.), *Din Sosyolojisi Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (I), Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları: 231-248.

DAVİE, G. (2008), “Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisna mı?”, Köse, A., Küçükcan, T. (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet ilişkisi. Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri*. İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi: 31-42.

DAVİE, G. (1999c), *Religion in Britain Since 1945: Believing without Belonging*, Oxford: Blackwell Publishers.

DAVİE, G. (2012), “Thinking Sociologically About Religion: Implications for Faith Communities”, *Review of Religious Research*, 54/3: 273–289.

DeWEESE, D. (2014), “*Shamanization in Central Asia*”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No 57: 326-363.

DeWEESE, D., MUMİNOV, A. (2013), ДиУис, Д., Муминов, Э. *Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях, Т. 1*, (Islamization and Sacred Lineages in Central Asia), Алматы-Блумингтон: Дайк-Пресс.

d'ENCAUSSE, H.C. (1982), д'Анкокс, Э.К. *Расколота империя (Parçalanan İmparatorluk)*, London: Overseas Publications Interchange Limited.

d'ENCAUSSE, H.C. (1987), д'Анкокс, Э.К. *Big Brother: The Soviet Union and Soviet Europe*, Holmes & Meier.

d'ENCAUSSE, H.C. (2019), *Dünyayı Değiştiren Altı Yıl: 1985-1991. Sovyet İmparatorluğu'nun Yıkılışı*, Yayı Kredi Yayınları.

d'ENCAUSSE, H.C., SCHRAM, S.R. (1976), *Marxism And Asia*, Penguin Press.

DYAKIN, V.S. (1998), Дякин, В.С. *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX вв.)*, СПб.: Лисс.

DZYUBA, I., DAVIES, M. (1968), *Internationalism or Russification?*, Littlehampton Book Services.

EKİMBAYEVA, A., ŞAUENOVA, G. (2019), *Сакральный Казахстан (Kutsal Kazakistan)* С. 3, Нур-Султан.

EKİMBAYEVA, A., ŞAUENOVA, G. (2020), *Сакральный Казахстан (Kutsal Kazakistan)* С. 4, Нур-Султан.

el-CABİRİ, Muhammed Abid, (2018), *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet: İbn Haldun'un İslam Tarihine Yönelik Nazariyesi ve bu Nazariyenin Belli Başlı İşaretleri*, (Çev. ?) İstanbul: Mana Yayınları; İlimyurdu.

el-CABİRİ, Muhammed Abid, (1997), *İslamda Siyasal Akıl*, (çev. V. Akyüz), İstanbul: Kitabevi.

ESBERGENOV, H., ATA-MURATOV, G. (1975). Эсбергенов, Х., Ата-Муратов, Г. Традиции и их преобразование в городском быту кара-калпаков, Нукус.

ETKIND, A. (2013), Эткинд А. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России (Internal Colonization, Russia's Imperial Experience)*, (пер. В. Макарова), Москва: Новое литературное обозрение.

ETKIND, A. (2016), Эткинд, А. *Кривое горе: Память о непогребенных (Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied)*, (пер. Макарова В.), Москва: Новое литературное обозрение.

ETKIND, A. (2009), "Post-Soviet Hauntology: Cultural Memory of the Soviet Terror", *Constellations* 16/1: 182-200.

FALIN, V. (2011), Фалин, В., "США и агония СССР", *Регнум*, <https://regnum.ru/news/1450687.html> adresinden alındı.

FARHSHATOV, M.N., BULGAKOV, R.M. (2016), Фархшатов, М.Н., Булгаков, Р.М. "Ризаэтдин бин Фахретдин об истории Нижегородской ярмарочной и городской мечетей (из рукописного наследия)", *Ислам в современном мире*, 12/1: 109-127.

FİLİMONOV, E.G. (1983), Филимонов, Э.Г. *Ислам в СССР. Особенности процесса секуляризации в республиках Советского Востока*, Москва: Мысль

FİSHER, İ.E. (1774), Фишер И. Е. *Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием*, СПб.: Академия наук

FORTES, M. (2018). *The Dynamics of Clanship Among the Tallensi*, New York: Routledge print, Taylor & Francis Group.

FRANK, A.G., GİLLS, K.B. (2003), *5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş*, Dünya sistemi: beş yüzyıllık mı, beş binyıllık mı?, (ed. A.G. Frank, K.B. Gills), (çev. E. Soğancılar), Ankara: İmge Kitabevi: 41-139.

FRIEDMANN, G., MUELLER J.H. (1946), "Maurice Halbwachs": 1877-1945, *American Journal of Sociology*, 51/6 (May): 509-517.

GAZEZOVICH, D. K., ZHURSINKIZY, A. B., TUIMEBAIKIZY, A. R., ILYASOVA, Z. S. (2017), *1937 - The Year: Fate and Tragedy of the Kazakh Intelligentsia*, Procedia Social and Behavioral Sciences. 4/6: 151-157.

GEİNS, A.K. (1897), Гейнс, А.К. *Собрание литературных трудов С.1*, Спб.

GERACİ, R., (2004), Джераси, Р., *Культурная судьба империи под вопросом: мусульманский Восток в российской этнографии XIX века*, Казань: Центр исследований национализма и империи, 271–307.

GHİLMANİ, S. (2013), Ғылмани, С. *Заманымызда болған ғұламалардың өмір тарихтары (Zamanımızda Yaşamış Ulemanın Hayat Hikayeleri)*, (Ed. A.K. Muminov, A.J. Frank), Алматы: Дайк-Пресс.

GHİLMANİ, S. (2010), *Шығармалары: Олеңдер, мақалалар, зерттеулер*, (құраст. Д. Қамзабекұлы), Алматы: Ел-шежіре.

GILLS B.K., FRANK A.G., (2003), *Komülatif Birikim, Dünya sistemi: beş yüzyıllık mı, beş binyıllık mı?*, (ed. A.G., Frank, K.B., Gills), (çev. E. Soğancılar), Ankara: İmge Kitabevi, 175-235.

GİMPELSON, E.G. (2000), Гимпельсон, Е.Г. *НЭП и советская политическая система: 20-е годы*, Институт российской истории РАН.

GİRARD, R. (2000), *Насилие и священное (Violence and the Sacred)*, Москва: Новое литературное обозрение.

GLUSHENKO, İ. (2012), Глущенко, И. “Шесть тезисов об изучении “Советского””, Глущенко, И.В., Б. Ю. Кагарлицкий, В.А. Куренной, В.А. (Ed.), СССР: Жизнь после смерти, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики: 17-27.

GOLDİN, V.İ. (2000), Голдин В.И. *Россия в гражданской войне*, Архангельск: Издательство “БОРГЕС”.

GOLOSHUBIN, İ. (1914), Голошубин, И. *Справочная книга Омской епархии*, Омск

GORBAÇEV, M. (2014). Горбачев, М.С. *После Кремля*, Москва: Издательство “Весь Мир”.

GRONAS, M. (2011), *Cognitive Poetics and Cultural Memory: Russian Literary Mnemonics*, New York: Routledge.

GUMİLEV, L. (2001), Гумилев, Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли*, Санкт-Петербург: Кристал.

HAKKARAYNEN, M.B. (2007), Хаккарайнен М. “Шаманизм как колониальный проект” (*Şamanizm Sömürü Projesi Olarak*), Антропологический форум, No 7: 156–190.

HAKKARAYNEN, M.B. (2015), Хаккарайнен, М.В. “Шаманизм” (*Şamanizm*), Штырков С.А. (Ed.) Религиозная жизнь Сибири и Дальнего Востока: Материалы к учебнику, СПб.: Нестор-История: 4-37.

HALBWACHS, M. (2007), Хальбвакс, М. *Социальные рамки памяти (The Collective Memory)*, (Пер. С.Н. Зенкина), Москва: Новое издательство.

HANEFİ, H. (2011), “Kurtuluşa Eren Fırka” Zihniyetinden Kurtulmak”, *Doğu Batı Tartışmaları*, (Hanefi, H.,- el-Cabiri, A.), (Çev. M. COŞKUN), İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık; Mana Yayınları.

HASANOV, B. (2011), *Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den bağımsızlığa hafıza dönüşümleri*, İstanbul: TDV, İSAM yayınları.

HUTTON, P.H. (1988), “*Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Ariès Connection*”, *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, 15/2 (Summer): 311-322.

HOBSBAWM, E. (2004a), Хобсбаум, Э., *Век революции. Европа: 1789 – 1848 (The Age of Revolution: Europe: 1789–1848)*, Ростов н/Д: Феникс.

HOBSBAWM, E. (2004b), Хобсбаум, Э., *Век капитала. 1848 – 1875 (The Age of Capital: 1848-1875)*, Ростов н/Д: Феникс.

HOBSBAWM, E. (2004c), Хобсбаум, Э. *Век империи 1875 – 1914 (The Age of Empire: 1875-1914)*, Ростов н/Д: Феникс

HOBSBAWM, E. (2004d), Хобсбаум, Э., *Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914— 1991) (Age of Extremes: the Short Twentieth Century (1914-1991))*, Москва: Издательство Независимая Газета.

HOLLOWAY, D. (1980), *War, Militarism and the Soviet State*, Harmondsworth.

HOLMES, L. (2003). *Stalin's School: Moscow's Model School No 25, 1931–1937*, Pittsburgh.

İZMAYLOV, İ., USMANOV, M. (2009), Измайлов, И., Усманов, М. “Ислам в Улусе Джучи”, Usmanov, M., Nakimov, R. (Ed.), История татар с древнейших времен в семи томах, С. 3, Казань: Институт истории им. Ш.Марджани: 599-618.

JANAYDAROV, O.K. (2004), “*Алаш-Орда и алашординцы: долгая дорога к свободе*” (*Alaş-Orda ve Alaşordalılar: Bağımsızlığa Uzun Yol*), Жанайдаров, О.К. (Ed.)

Иллюстрированная история Казахстана: с древнейших времен до наших дней: в четырех томах, С.3, Алматы: Қазақ энциклопедиясы: 89-107.

JAPPASBAEV, M. (2021, 30 Ocak), Жаппасбаев, М. *Қазақстандағы мешіттер саны 2716-ға жетті*, [https://amin.kz/qazaqstandaghy-meshitter-sany-2716-gha-zhetti/adresinden alindi](https://amin.kz/qazaqstandaghy-meshitter-sany-2716-gha-zhetti/adresinden%20alindi).

Judt, T., (2010), *Postwar: A History of Europe since 1945*, London: Vintage.

KABUZAN, İ. (1996), Кабузан, И. *Русский в мире*, Санкт-Петербург: БЛИЦ.

KADIRJANOV, R. (2014), Кадыржанов, Р.К. *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана*, Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения.

KAGARLITSKY, B.Yu., SERGEEV, V.N. (2018), Кагарлицкий Б.Ю., Сергеев В.Н. *История России: Мировосистемный анализ (Rusya Tarihi: Dünya-sistem analizi)*, Учебное пособие, Москва: ЛЕНАНД, Издательство “Стереотип”.

KAGARLITSKY, B.Yu. (2009), Кагарлицкий Б.Ю. *Периферийная империя: циклы русской истории (Empire of the Periphery: Russia and the World System)*, Москва: Алгоритм, Эксмо.

KAKEN, A. (2011), Кәкен, А. *Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы: деректі толғам*, Астана: Фолиант.

KALİYEYEV, K. (2020), *Bağımsızlık Sonrası Kazakistan’da Din Değiştiren Kazaklar*, Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KANSTEINER, W. (2004), “*Genealogy of a Category Mistake: A Critical Intellectual History of the Cultural Trauma Metaphor*”, *Rethinking History*, 8/2: 193.

KAPPELER, A., (2003), (Каппелер А.), “*Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи*”, *Отечественная история*, No 2: 129-135.

KAPPELER, A. (2000), Каппелер, А. *Россия - многонациональная империя*, Москва: Прогресс-Традиция.

KARAŞ, G. (1994), Қараш, Г. *Замана*, Алматы: “Ғылым” баспасы.

KAS'YANOV, V.V., NECHIPURENKO, V.N. (2022), Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. *Социология религии (Din Sosyolojisi)*, Москва: Издательство “Юрайт”.

KAZIYEV, S.Sh. (2015), Казиев, С.Ш. *Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы)*, Москва.

KERİMBAY, S., vb. (2021), Керімбайұлы, С., ж/б. *Яссауи феномені (Yesevi Fenomeni)*, Алматы: Отбасы хрестоматиясы.

KİL'DYUSHOV, O. (2012), Кильдюшов, О. “СССР как машина по производству нации: Теория и практика (с примерами из советского спорта)”, Глущенко, И.В., Кагарлицкий, Б.Ю., Куренной, В.А. (Ed.), СССР: Жизнь после смерти, Москва: Издательский дом Высшей школы экономики: 89-102.

KMDT Kyskasha tarihiy, (2022), Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасының қысқаша тарихы, ҚМДБ сайты, <https://www.muftyat.kz/kk/kmdb/>.

KHALİD, A. (2021), *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, Princeton/Oxford: Princeton University Press.

KHALİD, A. (2007), *Islam After Communism: Religion And Politics In Central Asia*, London: University Of California Press.

KHANSUVAROV, İ. (1932), Хансуваров, И. *Латинизация - орудие ленинской национальной политики*, Москва: Партиздат.

KİL'DYUSHOV, O. (2012), Кильдюшов, О., “СССР как машина по производству нации: Теория и практика (с примерами из советского спорта)”, СССР: Жизнь после смерти, под ред. И. В. Глущенко, Б. Ю. Кагарлицкого, В. А. Куренного, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики: 89-102.

KİTANİNA, T. (2019), Китанина, Т.М., *Проникновение крупного российского финансового капитала в экономику Средней Азии в конце XIX – начале XX в.*, Санкт-Петербург: Издательский Центр "Гуманитарная Академия".

KİTANİNA, T. (2011), Китанина, Т.М., *Хлебная торговля России в конце XIX – начале XX века. Стратегия выживания, модернизационные процессы, правительственная политика*, Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин».

KOJEVNIKOV, F.İ. (1948), Кожевников, Ф.И. *Советское государство и международное право: 1917-1947*, Москва.

KOKURIN, A. (1994), Кокурин, А.И. “*Восстание в Степлаге*”, Отечественные архивы, No 4: 33-82.

KOLOKOLTSEV, M.G. (2013), Колокольцев, М.Г. *Социальная концепция трансформации российского общества в теории ранних народников: идеология и движение (монография)*, Международный фонд славянской письменности и культуры, Москва: Издательство “Русаки”.

KOSELLECK, R. (2004), *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press.

KOZIBAYEV, M.K., ABILKHOJIN, J.B., ALDAJUMANOV, K.S. (1992), Козыбаев, М.К., Абылхожин, Ж.Б., Алдажуманов, К.С., *Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства*, Алма-Ата.

KOZIBAYEV, M.K. (2006), Козыбаев, М.К., *Отечественная история XX века: мифы и реальность, Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (избранные труды)*, Алматы: Ғылым.

KOZINA, V.V. (2007), Козина, В.В. *Демографическая история Казахстана*, Караганда: Издательство КарГУ.

KOZLOV, V. (1982), Козлов, В.И. *Национальности СССР: Этнодемографический обзор*, Москва: Финансы и статистика.

KÖPEYEV, M.J. (1992), *Екі томдық еңбектер жинағы* (құраст. С. Дәуітов), Алматы: Ғылым.

KURGANSKAYA, V.D., (2002), Курганская, В.Д., *Казахстанская модель межэтнической интеграции*, Центр гуманитарных исследований.

KRAFT, I.I. (1898), Крафт, И.И. *Сборник узаконений об управлении областями Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Свод законов. Российской империи*, С. 2, Оренбург.

KRAVERI, M., FORMOZOV, N. (1994), Кравери, М., Формозов Н. (Ed.), *Кенгирское восстание. Документы и воспоминания*, Воля, Журнал узников тоталитарных систем, 2/3: 307-370.

KRYLOV, P.M., RUNOVA, T.G. (2008), *Хозяйственный комплекс России. Экономическая география и регионалистика: Учебное пособие*, Москва: МГИУ.

KWANTEN L. (1979), *Imperial Nomads: a History of Central Asia 500-1500*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

LARUELLE, M. (2021a), "Hybridity in Nation-building: the Case of Kazakhstan", *Central Peripheries, Nationhood in Central Asia*, UCL Press: 113-133.

LARUELLE, M. (2021b), *Ideology of the 'Crossroads': Eurasianism from Suleimenov to Nazarbayev*, *Central Peripheries, Nationhood in Central Asia*, UCL Press: 134-151.

LEGER, D.H. (2000), *Religion as a Chain of Memory*, (Çev. S. Lee). Cambridge: Polity Press.

LEGER, D.H. (2015a), “Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, (Çev. H. Aydınalp), *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1: 45-58.

LEGER, D.H. (2015b), “Эрвье-Леже Даниэль В поисках определенности: парадоксы религиозности в обществах развитого модерна”, *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 1/33: 254-268.

LENİN, V.I. (1969), Ленин, В.И., *Социалистическая революция и право наций на самоопределение*, Москва.

LÉVI-STRAUSS, C. (2016), Леви-Стросс, К., *Узнавать других: антропология и проблемы современности*, Москва: Издательство “Текст”.

LEVSHIN, A. (1832), Левшин, А. *Описание Киргизь-Кайсакскихъ ордъ и степей*, С. 3, С.Петербургъ: Пипография Карла Крайя.

LEWIN, M. (2008), *Sovyet Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

LINDPERE, H. (2009), *Molotov-Ribbentrop Pact: Challenging Soviet History*, Estonian Foreign Policy Institute.

LOCKE, J. (1985), *Сочинения: В 3-х т. Т. I*, (Ред. И.С. Нарского), Москва: Мысль.

LUK'YANENKO, V. (1973), Лукьяненко, В.И. *Города, рожденные волей партии*, Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство

MALGAJULI, E. (Ed.) (2013), Малгажұлы, Е. *Дін және дәстүр (Din ve Gelenek)*, Алматы

MARTIN, T. (2011). Мартин, Т., *Империя “положительной деятельности”: нации и национализм в СССР: 1923-1939 (Affirmative Action Empire)*, Фонд “Президентский центр Б.Н. Ельцина”.

MAUSS, M. (2011), Мосс, М., *Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии*, (Пер. А.Б. Гофман), Москва: КДУ.

MAUSS, M. (2000), Мосс, М., *Социальные функции священного. Избранные произведения*, (пер. И.В., Утехина), СПб.: Евразия.

MEAD, G.H. (1972), *Mind, Self, and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago Press.

MEDEUOVA, K. (2016a), Медеуова, К. “К вопросу о типологии практик памяти в Казахстане”, *World of Great Altay* 2/3.1: 450-458.

MEDEUOVA, K. (2016b), Медеуова, К. *Практики и места памяти в Казахстане (структурно-типологический обзор)*, Астана: Мастер По.

MİHAYLOV, D., TERNYEV, N. (2020), Михайлов Д.А., Тернов Н.М. “Светская Религия”: Ислам В Казахстанском Национальном Строительстве”, Политическая наука, No 4: 246-268.

MİLLER, A.İ. (2006), Миллер, А.И., *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования (Romanov İmparatorluğu ve Milliyetçilik)*, Москва: Новое литературное обозрение.

MIRZAHMET ULİ, M. (2012), *Қазақ әдебиетіндегі сопылық таным (Kazak Edebiyatında Tasavvuf Düşüncesi)*, Алматы: ГИС-print.

MKS RK (2015), *Религиозные объединения в Казахстане: Справочник*, Астана: МЦКР КДР МКС РК

MOTADEL, D. (2014), *Islam and Nazi Germany's War*, The Belknap Press of Harvard University Press.

MUKHAMEDZHANOVA B., EVCHENKO E. (2014), *Государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан: Методическое пособие для преподавателей предмета “Основы религиоведения”*, Астана: Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религии.

MUKHAMETSHİN, F., vb., (2013), Мухаметшин, Ф.М., и др. (ред.), *Россия - Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII - начале XXI века*, Москва: Издательство Московского университета.

MUKHTAROVA, G.D. (2007), Мухтарова, Г.Д. *Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы)*, (Диссертация д.и.н.), Уральск.

MUMİNOV, A. (2019). Муминов, А., “Акмолинская школа в исламских науках”, Проблемы исламоведения и арабской филологии: материалы XVII международной научно-практической конференции, Алматы: Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак: 27–36.

MUMİNOV, A., NURMANOVA, A. (2009), Муминов А., Нурманова А. *Шақпақ ата: эпиграфика подземной мечети и некрополи*, Алматы: Дайк-Пресс.

MUMİNOV, A., NURMANOVA, A., MEDEROVA, D. (2014), “Эпиграфические памятники Западно-Казахстанской области как источник по общественно-политической и духовной истории Казахстана”, Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство, Алматы: Издательство EVO PRESS: 224-236.

MUSSAGALIYEVA, A.S. (2015), *“New Sources On The Contribution Of Kazakhstan To The Victory In The Great Patriotic War (On The Basis Of Akmola Region)”*, *Russkii Arkhiv* 8/2: 132–147.

MUSTAFAEVA, A.A. (2012), Мустафаева, А.А. *“Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане”*, *Вестник КазНУ, Серия востоковедения*, 3/60: 31-35.

NAM, İ. (1998), Нам, И.В. *Культурно-национальная автономия в истории России. Документальная антология. С. 1. Сибирь. 1917-1920*, Томск: Томский государственный университет.

NAZARBAYEV, N. (1991), Назарбаев, Н. *Без правых и левых (Sağsız ve Solsuz)*, Москва: Молодая гвардия.

NAZARBAYEV, N. (2003), Назарбаев, Н. *Тарих толқынында*, Алматы: Атамұра баспасы.

NORA, P., vd. (1999), Нора, П. и др. *Проблематика мест памяти. Франция-память (Rethinking France: Les Lieux de mémoire)*, СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета.

NURGALIYEV, R. (1995), Нұрғалиев, Р. *Боздақтар*, Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

NURTAZINA, N. (2008), Нуртазина, Н. *Борьба с Исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века*, Алматы: Қазақ университеті.

OLICK, J.K., ROBBINS, J. (1998), *“Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”*, *Annual Review of Sociology*, No 24: 105-140.

ONG, W.J. (2013), *Orality and Literacy*, Taylor and Francis.

PANACHIN, İ.N., STRANOV, İ.N. (Ed.), (1981), Паначин, Ф.Г., Страхов, И.Н. *“Русский язык - язык дружбы и сотрудничества народов СССР”: материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции “Русский язык - язык дружбы и сотрудничества народов СССР”, 22-24 мая 1979*, Ташкент: Наука.

PEREVEDENTSEV, V. (1975), Переведенцев, В.И. *Методы изучения миграции населения*, Москва: Издательство “Наука”.

PIANCIOLO, N. (2018), Пианчола, Н. *Сталинская “Иерархия Потребления” и Великий Голод 1931–1933 гг. в Казахстане (Stalinist Spatial Hierarchies)*, *Ab Imperio*, No 2: 80-116.

PIANCIOLA, N., Finnel, S. (2004), "Famine in the Steppe. The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934", *Cahiers Du Monde Russe*, 45/ No1/2: 137-191.

PINACIOLA, N. (2001), "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933", *Harvard Ukrainian Studies*, 25/ 3/4: 237-251.

PLATO. (1993), *Платон. Теэтет (Theaetetus). Собрание сочинений в 4 т. Т. 2*, Москва: Мысль.

PLATON, (2020). *Платон, Законы*, Москва: Издательство АСТ.

PRIVRATSKY, B. (2001), *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*, Surrey: Curzon Press.

REMNEV, A.B. (2006a), Ремнев А. "Российская империя и ислам в казахской степи (60-80-е годы XIX в.)", *Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы*, No 32: 238-277.

REMNEV, A.B. (2006b), Ремнёв, А.В. "Татары в казахской степи: соратники и соперники Российской империи", *Вестник Евразии*, No 4: 5-32.

RICŒUR, P. (2004), *Память, история, забвение (Memory, History, Forgetting)*, Москва: Издательство гуманитарной литературы.

ROMANENKO, V.S. (2005), Романенко, В.С. "Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е годы XX века: Научно-исторический очерк", Нижний Новгород: Издательство НИМ "Махинур".

ROMANOVSKAYA, E. (2010), "Morris Halbwachs: Cultural Contexts of Memory", *Известия Саратовского университета*, 10/3: 41-44.

RUDOV, G. (2014), Рудов Г.А. "Ислам в Центральной Азии: масштабы и перспективы влияния", *Научно-аналитический журнал "Обозреватель"*, 6/293: 57-66.

Russkiy Yazik..., (1981), *Русский язык - язык дружбы и сотрудничества народов СССР: материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции "Русский язык - язык дружбы и сотрудничества народов СССР", 22-24 мая 1979*, Ташкент: Наука.

SADVAKASOVA, Z.T., (2021), Садвокасова З.Т. "Православные миссионерские учреждения в Казахстане (XIX - начало XX в.)", *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*, No 3: 71-79.

SADVAKASOVA, Z.T. (2007), Садвокасова, З.Т. *Религиозная экспансия царизма в Казахстане (вторая половина XIX - начало XX веков)*, Алматы.

- SAHLINS, M. (2007), *Stone Age Economics*, New York: Routledge.
- SAKTAGANOVA, Z.G. (2017), Сактаганова, З.Г. “Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в.”, *История повседневности*, 1/3: 60-76.
- SARABEEV, V.Yu., (2021), Сарабеев В.Ю. *Троцкий, Сталин, коммунизм (Troçki, Stalin, Komünizm)*, Издательский дом “Питер”.
- SCHATZ, E. (2008), “Transnational Image Making and Soft Authoritarian Kazakhstan”, *Slavic Review*, 67/1 (Spring): 50-62.
- SCHÜTZ, A. (1994), *Формирование понятия и теории в общественных науках. Американская социологическая мысль*, (Ред. В.И. Добренкова), Москва.
- SHAPOVAL, S. (2013). Шаповалов, С. “Советские праздники и политическая социализация молодежи”, *Общество: Политика, экономика, право*, No 3: 30-33.
- SHERBININ, A.I. (1998). Щербинин, А.И. “Тоталитарная идеология: у истоков системы”, *Полис*, No 5: 79-96.
- SMAILOVA, A. (Ed.), (2000), Смаилова, А. *Национальный состав населения РК, Том 1. Итоги переписи населения 1999 года в РК, Статистический сборник*, Алматы.
- SOTNIKOS, I. (1872), Сотников И. “Несколько слов о возможности учреждения миссии между киргизами Средней орды”, *Православное обозрение* (Май): 772-790.
- STALIN, I.V. (1934), Сталин, И.В. *О политических задачах Университета народов Востока, Марксизм и национально-колониальный вопрос*, Москва.
- STEINWADEL, CH. (2016), *Threads of Empire. Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552-1917*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.
- SUKHIN, O. (2005), Сухих, О.Е. “Как “Чужие” становятся “Своими”, или лексика включения Казахской степи в имперское пространство России”, *Вестник Евразии*, No 3: 5-29..
- SULTANGALIEVA, A.K. (1998), Султангалиева, А.К. *Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество (Islam in Kazakhstan: History. Ethnicity and Society)*, Алматы: КИСИ.
- ŞLIMOVA, G., vb. (2013), Шлымова, Г.Е. *Дін мәселелері жөніндегі ақпараттық-насихат топтарының қызметін ұйымдастыру және пәрменділігін бағалау. Қазақ және орыс тілдерінде*, Астана: Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігі.

ŞNIRELMAN, V.A. (2021), “Травматическая память: подходы к изучению и интерпретации” (*Travmatik Hafıza: Araştırma ve Açıklama Yöntemleri*), Сибирские исторические исследования, No 2: 6-29.

TLESHOV, E., KAMZABEKULI, D. (2014), Тілешов, Е., Қамзабекұлы Д. *Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық*, Алматы: Сардар.

TOKTAROVA, G. (2021), *Toplumsal Değişim Sürecinde Dini Hayatın Yeniden Şekillenışı: Batı Kazakistan Örneği*, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

TURGINBEKULI, S. (2001), Тұрғынбекұлы, С. *Кейкі батыр. Тарихи дастан*, Алматы: Білім.

TREPAVLOV, V. (2009), Трепавлов, В. “Традиции тюрко-монгольской государственности в административно-политическом устройстве Удуса-Джуучи”, *Usmanov, M., Hakimov, R. (Ed.), История татар с древнейших времен в семи томах, С. 3*, Казань: Институт истории им. Ш.Марджани: 171-173.

UMURZAKOVA, O. (1974). Умурзакова, О. “Закономерности сближения быта и традиций социалистических наций. Общественные науки в Узбекистане”, УзССР: Издательство “Фан”: 69-78.

VALIKHANOV, Ch.Ch. (1985), Валиханов, Ч.Ч. “Записка о судебной реформе”, *Собрание сочинений в пяти томах, (2-е изд. доп.)*, С. 4, Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: 77-104.

VARNAVSKY, P. (2013), Варнавский, П. “Советский народ: Создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР)”, *Регион в истории империи: Историческое эссе о Сибири*, Москва: Новое издательство: 201-226.

VERDERY, K. (1999). *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press.

VINCENT, M. (2020), *Criminal Subculture in the Gulag: Prisoner Society in the Stalinist Labour Camps, 1924-53*, Bloomsbury Academic.

Vklad Zaklyuchennykh..., (2009), *Вклад заключенных ГУЛАГа в экономику СССР (Справка)*, РИА Новости: <https://ria.ru/20090415/168168878.html>.

VOLOVIK, V., DANKOV, V., Erkhov, G. (1986). Воловик, В.И., Данков, В.В., Ерхов, Г.П. *Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации*, Москва: Политиздат.

VOLOVOY, D. (1993), Валовой, Д. *Кремлевский тупик Назарбаева. Очерки-размышления*, Москва: Молодая гвардия.

YILDIZ, H.D. (1976), *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

YOUNG, A. (1996), “*Suffering and the Origins of Traumatic Memory*”, *Daedalus*, 125/1 (Winter): 245-260.

YUSUPOVA, G., PFOSER, A. (2022), “*Tourism, Memory Production and Contested Ethnic Hierarchies in Post-Soviet Almaty*”, *Europe-Asya Studies*: 1/18.

ZAK, L.M., İSAYEV, M.İ. (1966), “*Проблемы письменности народов СССР и культурной революции*”, *Вопросы истории*, No 2: 3-20.

ZAMKOVY, V.İ. (1995), Замковой, В.И. *Сталинизм: сталинская модель тоталитаризма (Stalinizm: Stalin'in Totalitarizm Modeli)*, ИМПЭ.

ZİMİN, A. (1984), Зимин, А. *У истоков сталинизма: 1918-1923*, Париж: Издательство “Слово”.

ZİNOV'EV, A. (1988). Зиновьев, А. *Горбачевизм*, NY: Liberty Publishing House.

WALLERSTEİN, I. (1980), *The Modern World System II: Mercantilism And The Concolidation Of The European World Economy 1600-1750*, New York: Academic Press.

WALLERSTEİN, I., HOPKİNS T.K. (1982), *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*, Beverly Hills: Sage.

EK-1

Mülakat Soruları

1. Siz kendinizi Müslüman olarak görüyor musunuz?
2. Sizin için Müslüman olarak yaşamak ne kadar önemlidir?
3. Kendiniz Müslüman olarak yaşamaya gayret gösteriyor musunuz? Müslüman gibi yaşamak için hangi ibadetleri yapıyorsunuz?
4. Size göre gerçek Müslüman nasıl biri olması gerekir?
5. Çocukluğunuzdan itibaren İslam ile ilgili bilgileri nasıl edindiniz?
6. Dinî konularda bir sorunla karşılaştığınızda bu sorunu nasıl çözmeye çalışırsınız?
7. Kazakistan'daki din bilginleri ve alimlerine karşı tutumunuz nasıl? Tarihte olanlarını biliyor musunuz?
8. Onların isimlerini cami, sokak isimleri olarak vermeye, onlar için anıt ve heykeller dikmeye nasıl bakıyorsunuz?
9. Hangi dini bayramları ve dinî günleri biliyorsunuz? Bu bayramlarda ve kutsal günlerde neler yaparsınız?
10. Sünnet ve dini nikahla ilgili tutumunuz nedir?
11. Evliyalar ve kutsal yerler ile ilgili neler düşünüyorsunuz?
12. Cenaze merasimleri ile ilgili neler düşünüyorsunuz?
13. Vefat eden kişinin arkasından mezar ve anıtlar dikmeye nasıl bakıyorsunuz?
14. Kazakların milli gelenek ve göreneklerinin İslam ile bağlantılı olduğunu düşünüyor musunuz?
15. Size göre, Kazakistan'da dindarlaşma halkın çağdaşlaşmasını nasıl etkiler?
16. Kazakistan'daki diğer İslam mezhepleriyle ilgili neler duydunuz ve bu mezheplerle ilgili tutumunuz nedir?
17. Müslüman halklar arasında kendinize en yakın gördüğünüz halklar hangileridir? Cevabınızı açıklayınız.
18. Kazakistan'ın Müslüman ülkelerle mi, yoksa Batı ülkeleriyle mi yakın ilişkiler içinde olmasını isterdiniz? Cevabınızı açıklayınız.

EK-2: Resimler

Uludağı kasabasında bulunan Asan Kaygı heykeli

Uludağı kasabasında bulunan Hanlar anıtı

Jezkazgan'daki II Dünya Savaşı anıtı

Jezkazgan'ın girişindeki Gulag'larda hayatını kaybedenlere dikilen anıt

Malcıbey köyünün yakınlarındaki Alaşa Han Türbesi

Jezkazgan camii

Bölgedeki eski mezarlar

Bölgedeki yeni mezarlar

Astana'daki Saduakas Gilmani Müzesi

Astana'daki Yeşil Camisinin duvarı (1895)

